T.C.

BATMAN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE ORTA VE YENİ ASSUR DEVLETİ'NİN VARLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tülay GÜNDOĞAN

Danışman
Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

Ekim-2023
BATMAN
Her Hakkı Saklıdır

TEZ KABUL VE ONAYI

Tülay GÜNDOĞAN tarafından hazırlanan **"Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Yeni Assur Devleti'nin Varlığı"** adlı tez çalışması 31/10/2023 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri **İmza**

Başkan/Danışman

Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

Üye

Doç. Dr. Mahmut AYDIN

Üye

Doç. Dr. Bilcan GÖKÇE

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Prof. Dr. Osman PAKMA

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all materials and results that are not original to this work.

Tülay GÜNDOĞAN
31.10.2023
İmza:

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE ORTA VE YENİ ASSUR DEVLETİ'NİN VARLIĞI

Tülay GÜNDOĞAN

BATMAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Danışman: Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

2023, Sayfa (176)

Jüri
Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT
Doç. Dr. Mahmut AYDIN
Doç. Dr. Bilcan GÖKÇE

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, uygun iklim şartları ve coğrafi konumu ile her dönem ön planda olmuştur. Sahip olduğu jeopolitik konumu ve tarıma elverişli toprakları en temel ihtiyaçları karşılayabilmek için uygun şartları sunmaktaydı. Dolayısıyla bölge tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan bir tanesi de bir döneme damgasını vuran ve bulunduğu bölgenin en güçlü devleti olan Assur Devleti'dir. Assur Devleti'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi üzerinde siyasal, ekonomik ve kültürel olarak birçok etkisi gözlemlenmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ticaret yolları üzerinde bulunması ve çeşitli bölgeler arası geçiş güzergâhlarına sahip olması Assur Devleti'nin bölge üzerinde hâkimiyet çabalarının başlıca nedenlerindendir. Ayrıca bölgenin hem tarım dışında birçok kaynağa sahip olması ekonomik olarak da Assur'un ilgisini çekmekteydi. Böylelikle Assur, bölge üzerinde askeri seferlerle ve diplomatik girişimlerle hâkimiyet kurma çabalarına girişmiştir ve uzun bir süre bunda başarılı olmuştur. Birçok yerleşimi ve krallığı vergilere bağlayarak ve buralara vassallar atayarak kendine bağlamıştır. Bunlardan en önemlileri Karkamış, Sam'al, Kummuh, Sultantepe, Ziyaret Tepe, Üçtepe, Giricano, Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Aşağı Salat, Salat Tepe'dir.

Assur'un merkezinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne olan uzaklığı ve hali hazırda bölgedeki yerleşimlerin siyasi yapısı Assur'un bölgedeki hâkimiyet yöntemlerini etkilemiştir. Bölgede var olan devletleşmiş Geç Hitit ve Arami kentlerinin kontrolü ile ırmak kenarlarına konumlanmış yerleşimlerin hâkimiyet yöntemleri farklılık göstermekteydi. Assur hâkimiyetini ya merkezlere vali atayarak ya da kendi taraftarı kralı seçerek veya garnizonlar ve dunnular kurarak sağlamaktaydı.

Assur Devleti'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki varlığı hem bölge sınırlarında ele geçen yazılı kaynaklardan hem de yerleşimlerdeki arkeolojik verilerden anlaşılabilmektedir. Bölgedeki yazılı kaynakların yanı sıra Assur'un merkezinden ve de çevre bölgelerden ele geçen birçok tabletten de Assur'un bölgedeki varlığı kanıtlanmaktadır. Ayrıca hem yerleşim yerlerinde hem de merkezlerin yakınlarından ele geçen kaya kabartmaları, steller, seramikler, mimari kalıntılar, küçük buluntular, mezarlar ve mezar buluntuları bu varlığı kanıtlar niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Assur, Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Orta Assur Dönemi, Yeni Assur Dönemi, Orta Fırat Bölgesi, Yukarı Dicle Bölgesi

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

THE PRESENCE OF THE MIDDLE AND NEO-ASSYRIAN STATE IN THE SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION

Tülay GÜNDOĞAN

BATMAN UNIVERSITY GRADUATE EDUCATION INSTITUTE
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

2023, Pages (176)

Jury
Assoc. Prof. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT
Assoc. Prof. Dr. Mahmut AYDIN
Assoc. Prof. Dr. Bilcan GÖKÇE

The Southeastern Anatolian region has always been prominent throughout history due to its favourable climatic conditions and geographical location. Its geopolitical position and fertile lands have provided suitable conditions for meeting basic needs. As a result, the region has been home to many civilisations throughout history. One of these civilisations that left a significant mark on a certain period and was the most powerful state in the region was the Assyrian Empire. The political, economic and cultural influence of the Assyrian Empire on the Southeast Anatolian region can be observed.

The fact that the Southeast Anatolian region is located on trade routes and has various interregional transit routes is one of the main reasons for the Assyrian Empire's efforts to establish dominance in the region. In addition, the region's wealth of non-agricultural resources also attracted Assyrian economic interest. Thus, Assyria began efforts to establish dominance in the region through military campaigns and diplomatic initiatives, and was successful for a long time. It annexed many settlements and kingdoms by imposing taxes and appointing vassals in these areas. Some of the most important of these were Karkamış, Sam'al, Kummuh, Sultantepe, Ziyaret Tepe, Üçtepe, Giricano, Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Aşağı Salat and Salat Tepe.

The distance of the Assyrian centre from the south-eastern Anatolian region and the political structure of the existing settlements in the region influenced the methods of domination employed by Assyria in the region. The methods of domination varied depending on whether it was control over the established Late Hittite and Aramaean city-states or settlements along the riverbanks. Assyria maintained its dominance in the region either by appointing governors to the centres, or by selecting kings loyal to it, or by establishing garrisons and fortifications.

The presence of the Assyrian Empire in the Southeast Anatolian region can be understood both from written sources found within the region's borders and from archaeological evidence in settlements. In addition to the written sources in the region, many tablets found in the centre of Assyria and in the surrounding regions also prove Assyria's presence in the region. Furthermore, rock reliefs, stelae, ceramics, architectural remains, small artefacts, tombs and grave goods found in both settlements and near the centres serve as qualitative evidence of this presence.

Keywords: Assyria, Southeast Anatolia region, Middle Assyrian period, Neo-Assyrian period, Middle Euphrates region, Upper Tigris region.

ÖNSÖZ

"*Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Yeni Assur Devleti'nin Varlığı"* başlıklı bu tezde kapsamlı bir çalışma ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Mezopotamya'nın en güçlü devletlerinden birisi olan Assur Devleti'nin siyasal, ekonomik ve kültürel varlığı incelenmiştir. Assur Devleti'nin bu bölge üzerindeki amaçları, eylemleri ve bu eylemlerin sonuçları çevre bölgelerle karşılaştırılarak anlatılmıştır. Assur'un amacı, bölgedeki ekonomik kaynakları kontrol etmek, stratejik öneme sahip bölgeleri ele geçirmek, ticaret yollarını denetlemek ve gücünü artırmaktı. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, jeopolitik konumu nedeniyle stratejik bir öneme sahipti. Dolayısıyla Assur Devleti, bölgenin kaynaklarını ve ticaret potansiyelini kullanmak istedi. Bölgeye seferler düzenleyerek yerel krallıkları ve şehirleri fethetmeye çalıştılar. Böylelikle kendi varlıklarını bölgeye yerleştirdiler ve yönetimleri kendilerine bağladılar. Sonuç olarak Assur Devleti ortadan kalkana kadar bölgedeki varlığını hem arkeolojik verilerden hem de yazılı kaynaklardan izleyebilmekteyiz.

Bu tezi hazırlama sürecinde en başta değerli danışman hocam Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT'e bana her zaman içtenlikle yardımcı olduğu için ve benimle Assur konusunda bilgilerini ve kaynaklarını paylaştığı için çok teşekkür ederim.

Tez çalışmam boyunca her türlü yükümü hafifleten ve beni her zaman maddi manevi destekleyen sevgili ailem annem Çiçek ACAR'a ve babam Cemal ACAR'a sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

Bu süreç boyunca yanında olamadığım ve onunla ilgilenemediğim her zamanı büyük bir olgunlukla karşılayan canım oğlum Engin Deniz Gündoğan'a ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak her zaman maddi ve manevi yanımda olan, benimle arkeoloji bilgisini ve değerli tecrübelerini paylaşarak bana yol gösteren biricik eşim Dr. Öğr. Üyesi Ümit GÜNDOĞAN'a her zaman beni desteklediği için çok teşekkür ederim.

Tülay GÜNDOĞAN
BATMAN-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET ……..……..…….……i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ……. iii
İÇİNDEKİLER.....iv
KISALTMALAR……..……vii
HARİTALAR LİSTESİ……...……..……..……viii
ŞEKİLLER LİSTESİ……..……..……xi
1. GİRİŞ……...……1
1.1. Amaç ve Kapsam 4
1.2. Yöntem 5
1.3. Materyal.....6
1.4. Araştırmaların Tarihçesi ve Yüzey Araştırmaları…….…7
2. ASSUR VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ COĞRAFYASI…….....11
2.1. Assur Coğrafyası……..…11
2.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafyası…….…12
2.2.1. Dicle Bölümü…….....…14
2.2.2. Orta Fırat Bölümü……..…….……..16
2.3. Orta Assur Dönemi Güneydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi Coğrafyası……..…17
2.4. Yeni Assur Dönemi Yukarı Dicle Bölgesi Tarihi Coğrafyası…….……..…19
2.5. Yeni Assur Dönemi Orta Fırat Bölgesi Tarihi Coğrafyası…….……..…23
2.5.1. Orta Fırat Bölgesinde Bulunan Devletler…….……24
2.5.1.1. Kummuh…….……24
2.5.1.2. Karkamış……..……..…26
2.5.1.3. Sam'al…….…28
2.6. Bölgenin Stratejik Önemi…….…30
3. BÖLGEDEKİ ORTA ASSUR HAKİMİYETİ ……..…….……..….32
3.1. Bölgenin Orta Assur Dönemi Siyasi Tarihi ……..……..…….32
3.1.1. Assur-uballit Dönemi (MÖ 1365-1330)……...……33
3.1.2. I.Adad-nirari Dönemi (MÖ 1295-1264)……..……..……34
3.1.3. I. Salmanassar Dönemi (MÖ 1263-1234)……...……..35
3.1.4. I. Tukulti-ninurta Dönemi (MÖ 1244-1208)……...……..…37
3.1.5. I. Tiglat-pileser Dönemi (MÖ 1114-1076)……..……38
3.1.6. Assur-bel-kala Dönemi (MÖ 1074- 1056)……..……..…39
3.2. Bölgedeki Orta Assur Dönemi'ne Ait Arkeolojik Veriler……....40
3.2.1. I. Tiglat-pileser Kabartması ……....40
3.2.2. Giricano Metinleri……..……..…43
3.2.3. Orta Assur Dönemi Çanak Çömleği…….……44
4. BÖLGEDEKİ YENİ ASSUR HAKİMİYETİ…….....…….....46
4.1. Bölgenin Yeni Assur Dönemi Siyasi Tarihi……..……..…47
4.1.1. II. Adad-nirari Dönemi (MÖ 911- 891)……...……..…47
4.1.2. II. Tukulti-Ninurta Dönemi (MÖ 890-884)…….……48
4.1.3. II. Assurnasirpal Dönemi (MÖ 884-858)…….……49
4.1.4. III. Salmanassar Dönemi (MÖ 858- 824)……...…..……51
4.1.5. V. Şamsi-Adad Dönemi (MÖ 823-810)……...……54
4.1.6. III. Adad-nirari Dönemi (MÖ 809-783)……...…54
4.1.7. III. Tiglat-pileser Dönemi (MÖ 744- 727)……...…...……..…55
4.1.8. II. Sargon Dönemi (MÖ 722-705)…….....……..…56
4.1.9. Sanherib Dönemi (MÖ 704-681)……...……..……61
4.1.10. Esarhaddon Dönemi (MÖ 680-669)……..……..…62

4.1.11. Assurbanipal Dönemi (MÖ 668-631/27)……..……..…64
4.2. Bölgedeki Yeni Assur Dönemi Başlıca Yerleşimler ve Buluntuları…….……...65
4.2.1. Yukarı Dicle Bölgesi Yerleşimleri ve Genel Özellikleri……..…65
4.2.1.1. Ziyaret Tepe…….……..67
4.2.1.2. Üçtepe……...……..…72
4.2.1.3. Kavuşan Höyük……...…74
4.2.1.4. Hakemi Use……..……...…78
4.2.1.5. Salat Tepe…….……..…83
4.2.1.6. Aşağı Salat…….……85
4.2.1.7. Hirbemerdon Tepe……..…88
4.2.1.8. Gre Abdurrahman……..…89
4.2.1.9. Girnavaz……..……...…90
4.2.2. Orta Fırat Bölgesi Yerleşimleri ve Genel Özellikleri……...……91
4.2.2.1. Sultantepe Höyüğü……..…91
4.2.2.2. Tille Höyük……...……..……94
4.2.2.3. Zincirli Höyük……...……98
4.2.2.4. Karkamış Höyük……..……...…99
4.2.2.5. Mezraa-Teleilat Höyük……...….101
4.2.2.6. Lidar Höyük…….……..…102
4.3. Bölgedeki Yeni Assur Dönemi Steller ve Kaya Kabartmaları…...……...…103
4.3.1. Steller…….……104
4.3.1.1. Kurkh Stelleri……...……104
4.3.1.1.1. II. Assurnasirpal Steli……...……105
4.3.1.1.2. III. Salmanassar Steli……...….106
4.3.1.2. Zincirli Steli……..……...…108
4.3.1.3. Turlu Steli……111
4.3.1.4. Anaz Steli…….……112
4.3.1.5. Babil Steli……113
4.3.1.6. Aşağı Yarımca Steli……..…114
4.3.1.7. Sultantepe Steli ……...…..…114
4.3.1.8. Göktaş Steli……..115
4.3.2. Kaya Kabartmaları…….……115
4.3.2.1. Bırkleyn Kabartmaları……..……...…116
4.3.2.2. Kenk Boğazı Kabartması……..…119
4.3.2.3. Ergani/ Gisgis Kabartması……...…121
4.3.2.4. Eğil Kabartması……...…124
4.3.2.5. Cudi Dağı Kabartmaları…….....…126
4.3.2.5.1. Şah/Çağlayan Kabartmaları……...……...…127
4.3.2.5.1.1. Şah I Kabartması……127
4.3.2.5.1.2. Şah II Kabartması……..…129
4.3.2.5.1.3. Şah III Kabartması……..……...…131
4.3.2.5.1.4. Şah IV Kabartması……132
4.3.2.5.1.5. Şah V Kabartması…….....134
4.3.2.5.1.6. Şah VI Kabartması……...……..135
4.3.2.5.1.7. Şah VII Kabartması…….…..137
4.3.2.5.2. Kösreli/Hasanah Kabartmaları……..137
4.3.2.5.2.1. Kösreli I Kabartması……...……...…137
4.3.2.5.2.2. Kösreli II Kabartması……138
4.3.2.6. Yağmur/Evrihan Kabartması……...138
4.4. Bölgede Bulunan Yazılı Belgeler…….……....140

4.4.1. Sultantepe Metinleri……...……...140
4.4.1.1. Nippur'un Fakir Adamının Hikayesi……...…141
4.4.1.2. Nergal ve Ereşkigal Miti……..……142
4.4.1.3. Naram-Sin'in Kuta Efsanesi…….……...142
4.4.1.4. Kuş Ötüşleri Metni……...…143
4.4.2. Ziyaret Tepe Metinleri……...……143
4.4.2.1. Valinin Sarayında Bulunan Metinler……...…143
4.4.2.2. Aşağı Şehirde Bulunan İdari Metinler……..……...144
4.4.3. Zincirli Metinleri……...…145
4.4.4. Girnavaz Metinleri…….……146
4.4.5. Mezraa-Teleilat Metinleri……..146
4.4.6. Karkamış Metinleri……147
4.4.7. Hasankeyf'te Bulunan Bir Tablet…….....…148
V. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ ……149
KAYNAKÇA……154
ÖZGEÇMİŞ……166

KISALTMALAR

MÖ: Milattan Önce

KM: Kilometre

CM: Santimerte

M: Metre

RIMA: The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods

HARİTALAR LİSTESİ

HARİTA 2.1: Yeni Assur Dönemi Mezopotamya ve Çevresi (Köroğlu 2018, Fig.1)
HARİTA 2.2: Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Konumu (Arınç, 2015 Harita 1)
HARİTA 2.3: Orta Assur Dönemi'nde Assur'un Kontrol Alanı (Roaf, 1990)
HARİTA 2.4: Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Bazı Lokalizasyonlar (Parpola, 2001, map 3)
HARİTA 2.5: Kummuh Haritası (Özkan, 1993)
HARİTA 2.6: Karkamış'ın Konumu (Sönmez, 2012, Şekil 1)
HARİTA 2.7: Sam'al'ın Konumu (Marom-Herrmann, 2014, Fig1)
HARİTA 3.1: Mitanni İmparatorluğu (Roaf, 1990)
HARİTA 3.2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Orta Assur Merkezleri (Harita Dr. Ümit Gündoğan tarafından hazırlanmıştır.)
HARİTA 3.3: Bırkleyn Mağarası'nın Konumu (Şengün, 2022, Harita 2)
HARİTA 4.1: Yeni Assur Dönemi Assur İmparatorluğu'nın Sınırları (Roaf, 1990)
HARİTA 4.2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Yeni Assur Dönemi Merkezleri (Harita Dr. Ümit Gündoğan tarafından hazırlanmıştır.)
HARİTA 4.3: MÖ 1. Binde Yukarı Dicle Bölgesi (Köroğlu, 2018b, Fig.1)
HARİTA 4.4: Yeni Assur Döneminde Ziyaret Tepe'nin Konumu (Matney, 2017, Fig2)
HARİTA 4.5. Hakemi Use'nin Konumu (Tekin, 2009, Resim 1)
HARİTA 4.6. Salat Tepe'nin Konumu (Emanet, 2016 Harita 1)
HARİTA 4.7: Aşağı Salat'ın Konumu (Şenyurt-Akçay, 2020, Res. 2)
HARİTA 4.8: Hirbemerdon Tepe'nin Konumu (Guarducci-Laneri, 2010, Figure1)
HARİTA 4.9: Sultantepe Höyüğü'nün Konumu (Güngör, 2018, Harita3)
HARİTA 4.10: Karkamış'ın Konumu (Marchetti, 2014)
HARİTA 4.11: Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Steller ve Kaya Kabartmaları (Harita Dr. Ümit Gündoğan tarafından yapılmıştır.)
HARİTA 4.12: Cudi Dağı'nın Konumu (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Harita)
HARİTA 4.13: Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Çivi Yazılı Belgeler (Harita Dr.Ümit Gündoğan tarafından yapılmıştır.)

ŞEKİLLER LİSTESİ

ŞEKİL 3.1: I.Tiglat-pileser'in Kabartması (Schachner, 2018 fig.6)
ŞEKİL 3.2: I. Tiglat-pileser'in Kabartmasının Çizimi (Schachner, 2018 Fig.6)
ŞEKİL 3.3: Giricano Tabletleri (Schachner, 2018, Fig.2)
ŞEKİL 3.4: Giricano'da ele geçen Orta ve Yeni Assur Dönemi Kapları (Schachner,2018, Fig. 3)
ŞEKİL 4.1: Balawat Kapısı Bırkleyn Mağarası Kabartması (Sevin, 2020, Res.79)
ŞEKİL 4.2: Ziyaret Tepe'nin güneydoğusundan görünümü (Matney, 2017, Fig.3)
ŞEKİL 4.3: Ziyaret Tepe Tunç Sarayın Planı (Matney, 2017, Fig.6)
ŞEKİL 4.4: Ziyaret Tepe'de Bulunan demir Pullu Zırh (Matney, 2018, Fig.7)
ŞEKİL 4.5: Ziyaret Tepe Çakıltaşı Mozaik Döşemesi (Matney, 2018, Fig.8)
ŞEKİL 4.6: Üçtepe Höyüğü (Köroğlu, 2018, Fig. 3)
ŞEKİL 4.7: Kavuşan Höyük (Kozbe, 2018a, Fig.1)
ŞEKİL 4.8: Kavuşan Höyük'te Ele Geçen Kaplar (Kozbe, 2018a, Fig.5)
ŞEKİL 4.9: Kavuşan Höyük'te Ele Geçen Mühürler (Kozbe, 2018a Fig11a-b)
ŞEKİL 4.10: Kavuşan Höyük'te Ele Geçen Urne Kaplar (Kozbe, 2018, fig.14)
ŞEKİL 4.11: Hakemi Use (Tekin, 2018 Fig.1)
ŞEKİL 4.12: Hakemi Use'de Ele Geçe Kandil (Tekin, 2018, Fig.6)
ŞEKİL 4.13: Hakemi Use'de Ele Geçen Mühür (Tekin, 2018, Fig. 10)
ŞEKİL 4.14: Salat Tepe'deki Çukur Evlere Bir Örnek (Ökse, 2018, Fig.11)
ŞEKİL 4.15: Salat Tepe'de Ele Geçen Çark Yapımı Kaplar (Ökse, 2018, Fig.14)
ŞEKİL 4.16: Aşağı Salat Yeni Assur Dönemi Mezarları (Şenyurt-Akçay, 2020, Res.7)
ŞEKİL 4.17: Aşağı Salat Yeni Assur Dönemi Vazoları (Şenyurt-Akçay, 2020, Res.9)
ŞEKİL 4.18: Gre Abdurrahman'ın Konumu (Özkaya ve Coşkun, 2011, Resim.1)
ŞEKİL 4.19: Yeni Assur Dönemi Seramikleri (Özkaya ve Coşkun, 2011, Resim 9)
ŞEKİL 4.20: Sultantepe Höyüğü (Kozbe, 2018, Fig1)
ŞEKİL 4.21: Sultantepe'de Ele Geçen Tabletler (Güngör, 2018, Çiz. 14)
ŞEKİL 4.22: Tille Höyüğü (Blaylock,2018, Fig.1)
ŞEKİL 4.23: Tille'de İki İnşaa Tabakası (Blaylock, 2018, Fig.4)
ŞEKİL 4.24: Tille'de Çakıltaşı Döşeme (Blaylock, 2018, Fig.6)
ŞEKİL 4.25: Tille'de Ele Geçen Yeni Assur Dönemi Çanak Çömlek (Blaylock,2018 Fig.9)
ŞEKİL 4.26: Zincirli Höyük (Marom-Herrmann, 2014, Fig.2)
ŞEKİL 4.27: Karkamış'ın Topografyası (Manchetti, 2014, Fig1)
ŞEKİL 4.28: Mezraa-Teleilat (Özdoğan-Karul, 2011, Şekil1)
ŞEKİL 4.29: Lidar Höyük (Hauptmann, 1994, Abb.2)
ŞEKİL 4.30: II Assurnasirpal Steli (British Museum, Tülay Gündoğan tarafından çekilmiştir)
ŞEKİL 4.31: II. Assurnasirpal Steli (Köroğlu, 2018a, Fig.5b)
ŞEKİL 4.32: III. Salmanassar'ın Steli (British Museum, Tülay Gündoğan tarafından çekilmiştir)
ŞEKİL 4.33: III. Salmanassar Steli (Köroğlu, 2018a, Fig.6b)
ŞEKİL 4.34: Zincirli Steli (Köroğlu, 2018a, Fig 8a)
ŞEKİL 4.35: Zincirli Steli Çizimi (Köroğlu 2018a, Fig 8c ve 8b)
ŞEKİL 4.36: Turlu Steli ve Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 7a ve 7b)
ŞEKİL 4.37: Anaz Steli (Sevin, 2019, Res.129)
ŞEKİL 4.38: Babil Steli ve Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 4a ve 4b)
ŞEKİL 4.39: Aşağı Yarımca Steli Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig.9)
ŞEKİL 4.40: Sultantepe Steli (Köroğlu, 2018a, Fig 10)

ŞEKİL 4.41: Bırkleyn Mağaralarının Konumu (Şengün, 2022, Fotoğraf 1)
ŞEKİL 4.42: Bırkleyn Mağarası (Köroğlu,2018a, Fig 14a)
ŞEKİL 4.43: III. Salmanassar Kabartması'nın Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 14b)
ŞEKİL 4.44: Kenk Kabartmasının Bulunduğu Konum (Köroğlu, 2018a, Fig 15c)
ŞEKİL 4.45: Kenk Boğazı Kabartması ve Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 15a ve 15b)
ŞEKİL 4.46: Gisgis Kabartması'nın Bulunduğu Zirve (Köroğlu, 2018a, Fig 19c)
ŞEKİL 4.47: Gisgis Kabartması (Köroğlu, 2018a, Fig. 19a)
ŞEKİL 4.48: Gisgis Kabartması Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 19b)
ŞEKİL 4.49: Eğil Kabartması'nın Bulunduğu Kaya (Köroğlu, 2018a, Fig.20c)
ŞEKİL 4.50: Eğil Kabartması (Köroğlu, 2018a, Fig.20a)
ŞEKİL 4.51: Eğil Kabartması Çizimi (Köroğlu,2018, Fig.20b)
ŞEKİL 4.52: Şah ve Kösreli Kabartmaları Tablosu (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020 Tablo1)
ŞEKİL 4.53: Kabartmaların Cudi Dağındaki Konumları (Erkanal-Öktü, Erkanal 2020, İzometrik Harita)
ŞEKİL 4.54: Şah I Kabartması (Erkanal-Öktü-, Erkanal, 2020, Res.26)
ŞEKİL 4.55: Şah I Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.1)
ŞEKİL 4.56: Şah II Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.31)
ŞEKİL 4.57: Şah II Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig. 3)
ŞEKİL 4.58: Şah III Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res. 40)
ŞEKİL 4.59: Şah III Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.3)
ŞEKİL 4.60: Şah IV Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res. 45)
ŞEKİL 4.61: Şah IV Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.4)
ŞEKİL 4.62: Şah V Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.56)
ŞEKİL 4.63: Şah V Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig. 5)
ŞEKİL 4.64: Şah VI Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.69)
ŞEKİL 4.65: Şah IV Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.6)
ŞEKİL 4.66: Kösreli I Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.82)
ŞEKİL 4.67: Kösreli I Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.7)
ŞEKİL 4.68. Yağmur Kaya Kabartmasının Bulunduğu Blok (Genç ve Macginnis, 2023, Figure 5b ve 5c)
ŞEKİL 4.69. Yağmur Kaya Kabartmasının Çizimi (Genç ve Macginnis, 2023, Figure 8)
ŞEKİL 4.70: Nippur'un Fakir Adamı Tableti (Kozbe, 2018, Fig.9)
ŞEKİL 4.71: Ziyaret Tepe'de Ele Geçen ZTT 30 İsimli Tablet (Macginnis, 2018, Fig.9)
ŞEKİL 4.72: Tepe'de Ele Geçen Etiket (Macginnis, 2018, Fig. 8)
ŞEKİL 4.73: Girnavaz Tableti Ön ve Arka Yüzü (Donbaz, 1988, Plate1)
ŞEKİL 4.74: Mezraa-Teleilat'ta Ele Geçen Tabletlerin Çizimi (Donbaz, 2003)
ŞEKİL 4.75: Karkamış'ta Bulunan Tuğla (Marchetti, 2020, Fig.9.4.)
ŞEKİL 4.76: Hasankeyf'de Ele Geçen Tabletin Ön ve Arka Yüzü (Toptaş, Akyüz, 2021)

1. GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarihsel olarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Bulunduğu konumdan dolayı çevre bölge medeniyetleri ile de ilişki içerisinde olabilmiştir. Bu konumu itibariyle geçiş güzergâhları üzerinde bulunması ve bölgenin ekonomik getirileri sayesinde her dönem dikkat çekmiştir. Bölgeye dikkatlerini yönelten medeniyetlerden birisi de Assur Devleti'dir.

Assur Devleti, merkezi günümüz Kuzey Irak sınırları içerisinde yer alan bir Ön Asya devletidir. Assur, Ninive ve Arbail kentlerinin oluşturduğu üçgen bölge Assur Çekirdek Bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Coğrafi şartlarının sunduğu kolaylıklardan faydalanmasına rağmen Assur Devleti'nin tarih sahnesinde etkin rol oynaması biraz geç olmuştur. Eski Assur Devletiyle birlikte Anadolu ile ticari ilişkiler içerisinde olsalar da Assurluların asıl yükselişi bu ticaret sayesinde zenginleşmesiyle başlamıştır.

Assur Devleti'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne nüfuz etmeye başlaması MÖ 14. yüzyılda Mitanni Devleti'nin zayıflamasına denk gelmektedir. Mitanni bölgesinde hem Hitit Devleti hem de Assur Devleti ile yaşanan mücadeleler sırasında hâkimiyet sürekli olarak el değiştirmiştir. Yine de bölge MÖ 2. Binde Assurluların tam olarak ilgisini çekmemiştir. Orta Assur Döneminde Fırat'ın batısına geçmeyen Assurlular, Yukarı Dicle Bölgesinde birtakım hâkimiyet çabalarında bulunsalar da Yeni Assur Dönemine kadar bölgede etkin olmamışlardır. Yine de Orta Assur döneminde Assur Devleti'nin bölge ile kısıtlı ilişkisine rağmen yazılı belgeler sayesinde bölgenin birtakım lokalizasyon çalışmaları yapılabilmiştir.

Orta Assur Dönemi'nde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Assur Devleti birkaç merkezi "dunnu" olarak kullanmıştır. Bu merkezlerden elde ettiği ekonomik çıkarları korumak amaçlı bölge üzerindeki hâkimiyetini sürdürmeye çalışmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi'nin tarımsal faaliyetlere çok uygun olması bunun en büyük sebebidir. Assur Devleti'nin ekonomik amaçlı bölge üzerinde hâkimiyet kurma çabası zamanla siyasi faaliyetlere dönüşecektir. Bölgeye ilk önemli siyasi faaliyet kral Assur-uballit döneminde (MÖ 1365-1330) gerçekleşmiştir. Mitanni Devleti'nde yaşanan iç savaş dolayısıyla Hititler ile bölgede hâkimiyet mücadelesine girmiştir. Sonuç itibari ile Mitanni Devleti iki devlet arasında tampon bölge haline gelmiştir. Böylelikle Mitanni'nin zayıflamasıyla Assur bir şekilde bölgeye nüfuz etme imkânı bulmuştur.

I. Adad-nirari'nin (MÖ 1295-1264) tahta çıkmasıyla Assur Devleti hızla güçlenmeye başlamıştır. Öyle ki; Assur kralı artık güçlü rakipleri olana Mısır ve Hitit

devletlerinin krallarına “kardeşim” şeklinde hitap edebilmektedir. Bu güçlenme sonucunda Assur, Mitanni çekirdek bölgesini kontrol altına alarak bölgenin en güçlü devleti olmuştur. I. Salmanassar (MÖ 1263-1234) tahta çıktığı zamanlarda Mitanni Devletinin zayıflığı bölgede siyasi bir boşluk oluşturmuştur. Bunu fırsat bilen kral bölgeye seferler düzenleyerek Mitanni Devleti’ni Assur’a bağlamıştır. Kral “Hanigalbat Kralı” ünvanı alarak Mitanni’nin siyasi varlığına son vermiştir. Böylelikle Assur’un bölgedeki hâkimiyeti daha güçlü hissedilmeye başlanmıştır. Sonuç olarak Assur’un bölge üzerindeki sömürü politikasının temelleri atılmış bulunmaktadır.

Kral I. Tukulti-ninurta (MÖ 1244-1208) döneminde de süren bölgedeki hâkimiyet, Deniz Kavimleri göçü sonrasında siyasi boşluğa dönüşmüştür. Bu boşluktan faydalanan Arami kavimleri bölgeye yerleşmeye başlamışlardır. Böylelikle Assur kralları Arami şehir devletleri ile mücadeleye girişmişlerdir. I. Tiglat-pileser’in (MÖ 1114-1076) tahta çıkmasıyla yeniden güçlenen Assur Devleti bölgeye birçok sefer düzenleyerek Aramiler ile etkili bir şekilde mücadeleye girebilmiştir.

Yeni Assur Dönemi, Assur İmparatorluğu'nun en parlak ve en geniş kapsamlı dönemidir. Bu dönemde Assurlular, bölgedeki diğer medeniyetleri askeri seferler ve diplomatik müdahalelerle kontrol altına almışlardır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Assur İmparatorluğu'nun yayılma stratejilerinin merkezinde yer almıştır. Bu dönemde Assurluların bölgedeki etkinliği fazlasıyla artmıştır. Bu dönemde gücünün zirvesinde olan Assur Güneydoğu Anadolu Bölgesini askeri üs olarak kullanmak amaçlı seferler düzenlemiştir.

Yeni Assur krallarından II. Adad-nirari (MÖ 911-891) bölgeye birçok sefer düzenleyerek hâkimiyet alanını genişletmiştir. Assur’un en önemli krallarından olan II. Assurnasirpal (MÖ 884-858) bölgeye 4 sefer düzenleyerek sınırları daha da genişletmiştir. Kuşatmaları sırasında kentlerde imar faaliyetlerinde bulunarak ve heykellerini diktirerek buralardaki varlığını sağlamlaştırmıştır. Kralın önemli bir adımı da Fırat’ın batısına geçmek olmuştur. Bu geleneği III. Salmanassar da (MÖ 858-824) sürdürerek Fırat’ın batısına 21 sefer düzenlemiştir. Bunun yanı sıra Yukarı Dicle Bölgesi’ne de seferler düzenlemiştir. Bu seferlerden 5. Yıl Seferi olarak isimlendirilen seferini Balawat kapı bantlarında da anlatmış olduğunu görmekteyiz. Kralın bölgeye geldiğinin en önemli kanıtları da Kurkh Steli ve Bırkleyn Mağarası’ndaki kabartmasıdır. Siyah Obeliks’te de bu seferlerini anlatmaktadır. Ancak III. Salmanassar zamanında başlayan bir isyan sonraki krallar tarafında ülkeyi toparlanması zor bir sürece sokmuştur. III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) dönemine kadar Assur iyice gerilemiştir.

Ancak tahta III. Tiglat-pileser'in çıkmasıyla Assur tekrar güçlenmeye başlamıştır. Bu dönemde en büyük hasmı olan Urartu Devleti ile mücadele içine girmiştir. Güneydoğu bölgesindeki devletler ise iki ülke arasında taraf tutma çabasıyla bu mücadele içerisinde etkin rol almışlardır.

Yeni Assur Dönemi'nde II. Sargon (MÖ 722-705) ile birlikte önemli bir dönem başlamıştır. Bu dönemin ismi *"Sargonidler Dönemi"* dir. II. Sargon en önemli Assur krallarından birisidir. Bu dönemde yükselişe geçen Assur devleti Anadolu uygarlıklarının yanı sıra Babil, Mısır, Elam gibi güçlü devletler ile de etkin bir mücadeleye girmiştir. II. Sargon'un Yukarı Dicle Bölgesi'ne direk olarak düzenlediği bir sefer yoktur. Ancak hem Muşki ile hem de Geç Hitit devletleri ile mücadelesi sırasında Orta Fırat Bölgesi'ne çok sayıda sefer düzenlemiştir. Kral, bölgeye birçok defa giderek fetihlerde bulunmuştur. Hatta Karkamış'ta *"Assur Kralı Sargon'un Sarayı"* yazan tuğlalar bulunmuştur. Ancak Tabal bölgesinde bir sefer sırasında ölen II. Sargon'un oğlu Sanherib (MÖ 704-681) tahta geçince Anadolu ile fazla ilgilenmemiştir. Sanherib, oğulları tarafından suikaste uğrayınca yerine geçen oğlu Esarhaddon (MÖ 680-669) babasının katilleri Şubria bölgesine kaçtıkları için onları yakalamak amaçlı bölgeye bir kere sefer düzenlemiştir. Ayrıca Esarhaddon'un Sam'al'da ele geçen steli kralın hâkimiyet alanını göstermek açısından önemlidir. Sınırları iyice genişleyen Assur'un başına babasının ölümünden sonra Assurbanipal (MÖ 668-631/27) geçmiştir. Genişleyen sınırların zorluklarını yaşayan kral aynı zamanda kardeş isyanları ile de mücadele etmektedir. Kardeşlerinden birini taht kavgalarını engellemek amacıyla onarttığı Harran tapınağına memur olarak atamıştır.

Assurbanipal'in ölümünden sonra Assur Devleti hızla güç kaybına uğramıştır. Zamanla sınırları küçülen Assur en sonunda Harran bölgesine yerleşmiştir. Burada II. Assur-uballit krallığını ilan etse de Med ve Babil baskısına daha fazla dayanamayan Assur MÖ. 612/609 yıllarında tarih sahnesinden tamamen silinmiştir.

Bu uzun süreçte Assur Devleti Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde etkin rol oynamıştır. Egemenlik mücadelesi sırasında bölgede çok büyük maddi varlık göstermiştir. Hem siyasi, hem ekonomik hem de kültürel olarak bölgedeki dengeleri büyük ölçüde değiştirmiştir. Assur Devleti bir döneme damgasını vuran, sadece çekirdek bölgesini değil çevre bölgeleri de hâkimiyeti altına alan çok büyük bir imparatorluk olmuştur. Coğrafi yakınlığı sebebiyle bu güçten büyük ölçüde etkilenen Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Anadolu'daki Orta ve Yeni Assur etkisinin en çok gözlemlenen bölgesi olmuştur.

1.1. Amaç ve Kapsam

"Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Yeni Assur Devleti'nin Varlığı" başlıklı tez çalışmasında, geniş bir coğrafyaya yayılan Assur Devleti'nin Orta ve Yeni Assur Dönemlerinde Anadoludaki etkisinin en yoğun hissedildiği Güneydoğu Anadolu Bölgesi incelenecek alan olarak belirlenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bugünkü sınırları elbette Assur'un Anadolu'daki yayılım alanını temsil etmez. Fakat geniş bir coğrafyaya yayılan Assur etkisini sistemli bir şekilde çalışabilmek amacıyla bugünkü sınırlar çerçevesinde bir alan belirlenmiştir. Ancak tez kapsamında sadece Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile sınırlı kalınmamış çevre bölgeler ile ilgi konu dâhilinde bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Eski Assur Döneminden itibaren Anadolu ile ilişki içerisinde bulunan Assurluların bu dönemde Güney Doğu Anadolu Bölgesindeki etkileri tam belirgin değildir. Daha çok ticari ilişkilere ait veriler Orta Anadolu'dan gelmektedir. Ancak Assur zenginleşip güçlendikçe çevre bölgelere ilgisi artmaya başlamıştır. Orta Assur dönemine gelindiğinde Assur Devleti'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesinde etkisi görülmeye başlar. Yeni Assur Döneminde ise bölge tamamen kontrol altına alınmıştır. Söz konusu olan bölgede Assur Devleti'nin etkileri Orta ve Yeni Assur dönemlerinde yoğun olarak görüldüğü için tez kapsamına Orta ve Yeni Asur Dönemleri alınmıştır.

Tez çalışmasının öncelikli amacı Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde Assur Devleti'nin varlığının tek bir başlık altında toplanmasıdır. Daha önce Yukarı Dicle Bölgesi ya da Fırat Bölgesi şeklinde küçük coğrafyalara indirgenerek veya Yeni Assur ya da Orta Assur gibi kısıtlı dönemler temel alınarak incelenen Assur Devleti bu tez içerisinde söz konusu tüm bölgede her iki dönemin de yer aldığı geniş kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

Öncelikle Assur bölgesi coğrafyası ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi coğrafyası ayrı ayrı tanımlanarak aralarındaki ilişkinin ortaya çıkmasına yol açan coğrafi şartların belirlenmesi amaçlanmıştır. Ardından Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarihi coğrafyası incelenerek iki bölge arasındaki coğrafi öğeler, yerleşimler, güzergâhlar yazılı kaynaklar kullanılarak sağlam bir temel üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Yazılı kaynaklarda geçen bazı isimler günümüzdeki yerlerle karşılaştırılarak lokalizasyonları yapılmıştır. Bu tezde birçok lokalizasyon kaynakçalar verilerek anlatılmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Orta ve Yeni Assur Dönemi siyasi tarihi, bölgeye seferler düzenleyen kralların isimlerinin başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde

anlatılmıştır. Tezde her kralın bölge ile olan siyasi ilişkisinin sebep sonuç ilişkisine dayandırılarak anlatılması amaçlanmıştır. Böylelikle kralların Güneydoğu Anadolu Bölgesi üzerindeki emelleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Güney Doğu Anadolu sınırları içerisinde yer alan birçok yerleşim hem Orta Assur hem de Yeni Assur dönemlerinde ayrıntılı bir şekilde ilgili başlıklar halinde incelenmeye çalışılmıştır. Yerleşim yerlerinin özellikleri Assur Devleti'nin neden bu merkezleri seçtiğine dair genel bir kanı sunmuştur. Örneğin Yukarı Dicle bölgesinde tarımsal faaliyet sunabilecek yerleşimler Assur'un ilgi alanına girebilmiştir. Böylelikle yine Assur Devleti'nin bölge üzerindeki amaçlarını anlayabilmekteyiz.

Bölgedeki Assur varlığı yazılı kaynaklardan, yüzey araştırmalarından ve kazılardan ele geçen materyaller aracılığı ile incelenmiştir. Kazılardan ve yüzey araştırmalarından ele geçen materyaller arasında en önemlileri mimari kalıntılar, heykeller, steller, kaya kabartmaları, seramikler, mezarlar, mezar hediyeleri ve küçük buluntulardır. Kazılarda ele geçen önemli bir materyal grubu olan yazılı belgeler hem tablet olarak hem de heykel, stel ve kabartmalar üzerinde bulunmaktadır. Bu aşamada yalnızca bölgede ele geçen belgeler değil aynı zamanda bölgeyle ilişkili başka yerleşimlerden ele geçen kaynaklar da kullanılmıştır. Böylelikle bu kaynakların yardımı ile Assur Devleti'nin bölgeye geliş amaçları, gelirken hangi güzergâhları kullandıkları ve bu gelişin siyasi, ekonomik ve kültürel sonuçları anlaşılmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak *"Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Yeni Assur Devleti'nin Varlığı"* isimli bu tezde, bahsedilen bütün bu veriler kullanılarak Assur Devleti'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hangi zaman sınırları içerisinde, hangi amaçlarla bölgede ne gibi etki bırakmış olduğunun ortaya konması amaçlanmıştır.

1.2. Yöntem

"Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Yeni Assur Devleti'nin Varlığı" isimli tez çalışmasında bölüm başlıkları hazırlanmıştır. Her bir başlık altında konu hakkında gerekli bilgiler verilmiştir.

Tezin I. bölümünde Assur coğrafyası anlatılmıştır. Öncelikle Assur Devleti'nin çekirdek bölgesi tanımlanmış ve nasıl bir coğrafi bölge üzerine kurulduğu anlatılmıştır. Ayrıca günümüz merkezlerine olan mesafesinden bahsedilerek konumu tam olarak belirtilmiştir. Bu noktada önemli olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile olan ilişki olduğu için her iki bölge arasındaki geçiş güzergâhlarından bahsedilmiştir.

Tezin II. bölümünde Güneydoğu Anadolu Bölgesi coğrafyası ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bölgenin konumu, coğrafi özellikleri anlatıldıktan sonra ayrıntılı bir inceleme için ayrıca alt başlıklar açılmıştır. Öncelikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafyası anlatıldıktan sonra bölgenin bölümleri olan Dicle Bölümü ve Orta Fırat Bölümü ayrı başlıklar halinde anlatılmıştır. Böylelikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Fiziki coğrafyası tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra ayrıca bölgenin tarihi coğrafyası da anlatılmıştır. Öncelikle Orta Assur Dönemi'nin bölgede yeteri kadar etkisi olmadığından Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarihi coğrafyası genel bir şekilde ele alınmıştır. Ancak bu kısım, Yeni Assur Dönemi'nde bölgenin iki bölümü kültürel olarak birbirinden farklı olduğu için Yukarı Dicle Bölgesi tarihi coğrafyası ve Orta Fırat Bölümü tarihi coğrafyası olmak üzere iki ayrı bölüm şeklinde incelenmiştir. Orta Fırat bölümünde ise bölgedeki üç tane önemli Hitit Devleti ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Sonuç olarak tüm tarihi coğrafya bölümünde yazılı kaynaklar kullanılarak yerleşimlerin ve coğrafi öğelerin lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir.

Tezin III. bölümünde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta Assur'un varlığı incelenmiştir. Öncelikle yine bu bölgede Orta Assur Dönemi kısıtlı olduğundan bölümlere ayrılmadan Güneydoğu Anadolu Bölgesi genel olarak anlatılmıştır. Başlangıçta bölgenin Orta Assur Dönemi'ndeki siyasi tarihi anlatılmıştır. Assur'un bu bölgeye sızma çabaları, bölgedeki amaçları ve o sırada bölgenin siyasi durumu ayrıntıları ile anlatılmıştır. O dönemde bölge ile ilişki içerinde olan krallar ve onların faaliyetleri tek tek başlıklar halinde anlatılmıştır. Böylelikle her kral başlığı altında kral yazıtlarından da örnekler verilerek siyasi tarih anlatılmıştır. Siyasi tarihin ardından bölgedeki Orta Assur Dönemi'ne ait önemli arkeolojik veriler anlatılmıştır.

Tezin IV. bölümünde Orta Assur Dönemi'nin ardından Yeni Assur Dönemi'nde Assur varlığı anlatılmıştır. Öncelikle bölgedeki siyasi tarih anlatılmış ardından kral başlıkları halinde ayrıntıya girilmiştir. Bölgede etkisi olan bütün krallar aynı Orta Assur Dönemi bölümündeki gibi ele alınarak siyasi tarihin anlatımı tamamlanmıştır.

Ardından bölgedeki Yeni Assur Dönemi'nin önemli merkezleri iki bölüme ayrılarak anlatılmıştır. İlk bölüm Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimleri, ikinci bölüm ise Orta Fırat Bölgesi yerleşimleri şeklindedir. Her bir yerleşimin konumları, coğrafi özellikleri, Assur etkisi görülen arkeolojik materyalleri genel olarak aktarılmıştır.

Daha sonra Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ele geçen steller ve kaya kabartmaları ayrı bir başlık halinde incelenmiştir. Önce steller ardından kaya kabartmaları iki ayrı başlık halinde anlatılmıştır. Steller başlığında her bir stele ayrı

başlık açılarak nerede bulundukları, belli ise hangi kral dönemine ait olduğu ve genel özellikleri ayrıntıları ile anlatılmıştır. Aynı şekilde kaya kabartmaları başlığı altında kabartmalar da incelenmiştir.

Bu bölüm içerisinde son olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ele geçen Yeni Assur Dönemi'ne ait olan yazılı belgeler anlatılmıştır. Tabletlerin nerelerde bulunduğu, içerdiği konular ve eğer varsa Türkçe anlamları da verilerek anlatılmıştır.

1.3. Materyal

"Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Yeni Assur Devleti'nin Varlığı" isimli tez çalışmasının en önemli kaynakları kazılardan ele geçen materyallerdir. Başlarda bölgede yetersiz araştırma olmasına rağmen özellikle Ilısı Projesi kapsamında kısıtlı da olsa çok sayıda araştırma yapılabilmiştir. Bölgede kısa bir sürede hızlandırılmış kazıların yapılması başlangıcından sonuna kadar kültürel katmanların anlaşılmasına imkân vermiştir. Ancak yine de araştırmalar yeterli değildir. Yapılan bu araştırmalar sonucu yayınlanan belgeler tez kapsamında en fazla kullanılan materyaller olmuştur. Bu tez çalışmasında kullanılan kaynaklara ulaşabilmek için, Ankara Üniversitesi DTCF kütüphanesi, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Durham Üniversite Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve kişisel kitaplıktan yararlanılmıştır. Ayrıca tezde kullanılan resimlerin çoğu kullanılan kaynaklardan alınmıştır. Fotoğrafların bir kısmı British Museum'dan bizzat yerinde çekilip teze eklenmiştir. Aynı zamanda verilerin doğrulanması amacıyla kral yıllıkları kullanılmıştır. Kral yıllıkları için genellikle Grayson'un RIMA I, RIMA II, RIMA III kitapları kullanılmıştır.

1.4. Araştırmaların Tarihçesi ve Yüzey Araştırmaları

Arkeolojik çalışmalar, Mısır, Suriye, Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinde 19. yüzyılda başlamış olsa da, bu bölgelerdeki keşiflere dair kayıtlar, bu çalışmalar öncesine dayanmaktadır. Avrupa'daki büyük müzelerde sergilenen birçok kültürel eser, bu keşifler sırasında bölgeden kaçırılmış ya da gezginler ve koleksiyonerler tarafından bulunmuştur (Zoroğlu, 2013 s.67-68).

Orta Fırat Bölümü'nde 1838 yılında V. Moltge, Adıyaman ilinden Gerger'e seyahat ederek bu bölgeyi keşfeden ilk Batılı olarak kayıtlara geçmiştir. Bu keşif

sırasında Tille Höyüğü'nün yakınından geçtiğine inanılmaktadır. Ayrıca, 1835 ile 1840 yılları arasında İngiliz araştırmacı W.F. Ainsworth, Tille Höyük ve Gerger çevresinde detaylı incelemelerde bulunmuştur (Ainsworth, 1842, s.271; von Moltke, 1911, s. 236). 1903 yılında M. Sykes, Malatya'dan Adıyaman'ın Besni ve Gölbaşı çevresine kadar uzanan bölgeyi araştırmıştır (Blaylock, 2009, s.13)

Karkamış'ın antik kalıntılarına dair ilk farkındalık, 1699 yılında, bir İngiliz şirketinin Halep temsilcisi olan H. Maundrell tarafından oluşturuldu. 18. yüzyıla gelindiğinde, İngiliz Konsolosu A. Drummond, bu bölgenin planını çizdi. Karkamış ve çevresindeki alanlarda, 1878 ve 1881 yıllarında Halep'teki İngiliz Konsülü'nden P. Henderson tarafından ilk arkeolojik kazılar gerçekleştirildi. 1911 yılında, bu bölgede yüzeyde Luvi hiyeroglif yazıtlı stel parçaları ve birçok bazalt heykel parçası bulundu ve ardından British Museum tarafından kazılar yeniden başlatıldı. Bu kazıları T.E. Lawrence ve R.C. Thompson'un yardımlarıyla D.G. Hogarth yönetti. Ancak daha sonra, 1912 ilkbaharından 1914 ilkbaharına kadar kazıların başında C.L. Woolley bulunuyordu. Günümüzdeki kazılar ise Bologna Üniversitesi'nden N. Marchetti ve İstanbul Üniversitesi'nden H. Peker tarafından yönetilmektedir (Peker, 2005, s. 38; Marchetti, 2012, s. 134).

Samsat hakkında sınırlı bilgilere sahip olduğumuz bir bölge olup, pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında V. Moltke, W.F. Ainsworth, H. Humann ve Puchstein gibi isimleri sayabiliriz. 1935 yılında Jakopi, bu bölkeyi ziyaret ederek burada bulduğu yazıtı yayımlamıştır. İlk detaylı çalışma ise 1938 yılında K. Dörner ve Naumann tarafından gerçekleştirilmiştir. İlk arkeolojik kazı ise 1964 yılında T. Goell tarafından başlatılmıştır. Samsat üzerindeki araştırmalar 1975 yılında Ü. Serdaroğlu tarafından yüzey araştırması ile devam etmiş, ardından 1977 yılında N. Özgüç liderliğinde tekrar kazılara başlanmıştır (Serdaroğlu, 1977, s.19; Özgüç, 2009, s.51)

Harran Ovası'nda, 19. yüzyılın başlarında E. Forrer ve H. Pagnon gibi araştırmacılar çalışmalar yapmış ve H. Pagnon, Şanlıurfa'nın 21 km doğusundaki Anaz Höyük'te Yeni Babil Dönemi'ne ait iki stel bulmuştur. Aynı bölgede Harran'da, R.C. Chesney ve G.B. Badger, 19. yüzyılın sonlarında araştırmalarda bulunmuşlardır. Harran Ovası'nda ilk düzenli kazılar ise İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından 1950'li yıllarda Lloyd, W. Brice, S. Rice ve J.B. Segal liderliğinde gerçekleştirilmiştir (Yardımcı, 2006, s.815-818; Özfırat, 2005, s.82).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde 1861-63 ve 1866 yılları arasında, İngiliz Hükümeti'nin talebi doğrultusunda üç kez araştırma yapan J. G. Taylor, bölge hakkında ilk önemli bilgilere ulaştı. Taylor, Üçtepe, Murattaşı (Pornak), Battaltepe ve Kazıktepe höyükleri ile Eğil ve Birkleyn Çay mağaralarında bulunan Assur kabartmaları ve yazıtları detaylı bir şekilde inceledi ve bu eserlerle ilgili kısa bilgiler sunmuştur. Ayrıca, günümüzde "Kurhk Stelleri" olarak bilinen iki Assur stelinin British Museum'a taşınmasını sağlamıştır (Taylor, 1865, s.23).

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren bölgedeki yazıtlar ve kaya kabartmalarıyla ilgili araştırmalar hız kazandı. 1898-1900 yılları arasında Lehmann-Haupt ve W. Belck, Siirt, Diyarbakır, Silvan bölgelerinde kapsamlı bir çalışma gerçekleştirdi. Ardından, 1907 yılında A. T. Olmstead, Üçtepe, Aktepe, Sıhratepe ve Pınarbaşı höyüklerinde yüzey araştırması yaptı. Bu yüzey araştırmasının sonucunda, bölgede ilk kez Assur seramiği örnekleri, özellikle Üçtepe'de, tespit edildi. 1946 yılında ise İ. Kılıç Kökten, Türk Tarih Kurumu adına Diyarbakır, Urfa ve Gaziantep çevrelerinde araştırmalar yürüttü ve bu çalışmalar sonucunda Bismil, Ergani ve Silvan çevresinde birçok höyükün varlığı belirlendi (Günay ve Whallon, 1980, s.86; Köroğlu, 1998, s.3; Kökten, 1947, s.223).

1980 yılında H. Erkanal, Nusaybin'de yer alan Girnavaz Höyüğü üzerinde küçük ölçekli bir araştırma yaptıktan sonra, 1982-1990 yılları arasında daha kapsamlı kazı çalışmalarına başlamıştır. Aynı dönemde, Dicle Vadisi'nde Diyarbakır il merkezinin doğusuna uzanan araştırmalar V. Sevin tarafından 1986-1992 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Sevin'in yüzey araştırmaları sırasında Diyarbakır ile Bismil arasında birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir (Erkanal, 1984, s. 131, Özfırat, 1995a, s.3)

1998 yılında ODTÜ-TAÇDAM koordinasyonunda gerçekleştirilen "Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Kültürel Varlıkların Belgelenmesi ve Kurtarılması Projesi" kapsamında, bölgede yüzey araştırmaları gerçekleştirildi (Tuna, 2002, s. 23). 1999 yılında E. Ay, Yukarı Dicle Havzası'nda kısa süreli bir yüzey araştırması gerçekleştirdi ve Bismil İlçesi Tepe Beldesi ile Batma Su'u arasında bulunan bölgede 14 yerleşim yeri tespit etti. 2004-2006 yılları arasında G. Kozbe, Şırnak İli, Cizre ve Silopi ilçelerini kapsayan detaylı bir yüzey araştırması gerçekleştirdi ve bu çalışmalar sonucunda toplam 59 yerleşim yeri belirledi. Son olarak, 2007 yılında H. Tekin, Hassuna/Samarra ve Halaf yerleşimlerinin yayılımını ve Dicle Nehri ile olan bağlantısını incelemek amacıyla Diyarbakır ile Batman arasında yüzey araştırması yaptı

ve bu çalışma sırasında 27 yerleşim yeri tespit etti (Ay, 2001, s. 695; Kozbe, 2008, s.179, Tekin, 2009, s. 280).

2021 yılında G. Kozbe Şırnak ili, Cizre, Silopi ve İdil ilçelerinde yüzey araştırmasına başlamıştır. Tur Abdin ile Cudi Dağı'nın batı ve güney kesiminde araştırmalarda bulunmuştur. İdil ilçesinde 19 cizre ilçesinde 13 höyük incelenmiştir (Kozbe ve Güngör, 2023, s.123).

2. ASSUR VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ COĞRAFYASI

2.1 Assur Coğrafyası

Assur Devleti'nin merkezi, günümüz Kuzey Irak sınırları içerisinde yer almaktadır. Üç büyük kentle sınırları üçgen biçimini alır. Güneyde Kalat Şerkat'ın bulunduğu Assur kenti, kuzey kısımda üzerinde modern Musul kenti olan Ninive ve doğuda modern Erbil'in altında olan Arbail bu üçgeni oluşturur (Harita 2.1.). Ana coğrafya Büyük ve Küçük Zap nehirleri üzerine kuruludur (Cancik-Kirschbaum, 2004; Radner, 2018, s.2-3). Assur kenti Assur Devleti'nin başkentidir. Musul kentinin 110 km güneyinde Dicle'nin sağ kıyısında yer alır. Kalat Şerkat'ın 10 km kuzeyindedir (Şahin, 2020, s.102). Assur'un coğrafyası Aşağı Mezopotamya'dan farklıdır. Dicle Nehri ve Fırat Nehri burada 300-400 km boyunca birbirinden ayrılırlar ve nehirlerin taşkınları da Babil bölgesine göre daha az güçlüdür. Böylelikle sulama için sadece Dicle'nin sularının yanı sıra kuyular ve özel bentlerle depolanan yağmur suları yeterli olmuştur. Assur, doğuda dağlarla sınırlanmıştır (Diakov ve Kovalev, 2008, s.194)

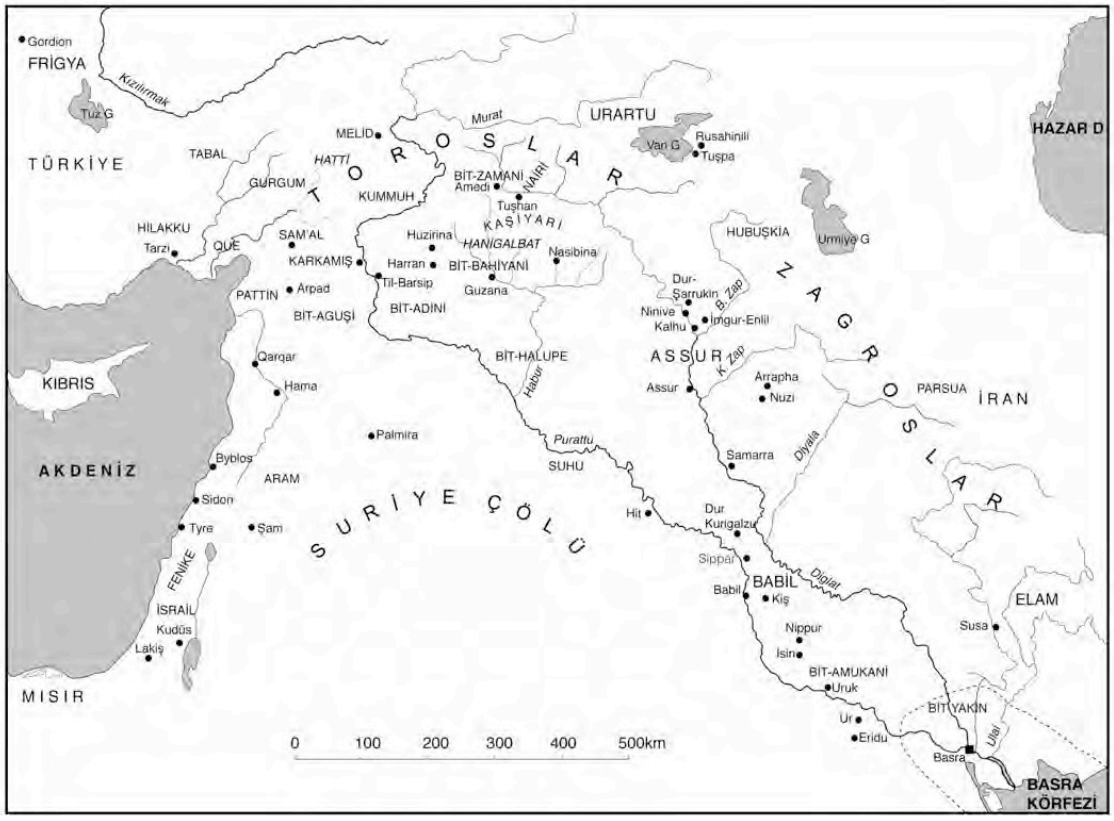

Harita 2.1. Yeni Assur Dönemi Mezopotamya ve Çevresi (Köroğlu 2018, Fig.1)

Assur Ülkesi'nin, iklim ve coğrafi olarak sahip olduğu özellikler Ön Asya'nın sahip olduğu genel özelliklerle benzerdir. Bütün bu uygun şartlara rağmen Assur Devleti'nin tarih sahnesinde etkin rol oynaması uzun zaman almıştır. Beklenen yükseliş, MÖ 2. binyılın başında Assur kentinin Anadolu ile yaptığı maden ve tekstil ürünlerinin ticareti sayesinde zenginleşmesiyle başlamıştır (Levent-Kaçmaz, 2016, s.26-27).

Assur'un merkezi, büyük yol ağlarının kilit noktalarından birinde yer alır. Öncelikle Ninive'den geçerek Toros Dağları'nın güney kısımlarını takip eden yol, bölgeyi Akdeniz kıyılarına bağlar. Yine bu güzergâh takip edilir ve yol üzerinde yer alan Tur Abdin Dağları geçilerek ya da Karkamış'tan kuzeye doğru Fırat takip edilerek Anadolu'ya ulaşılır (Radner, 2018, s.2-3).

Assur Devleti, Eski Assur Dönemi'nden itibaren Anadolu'yla ticari ilişkiler geliştirmiştir. Bu ticari ilişkiler ardından siyasi ilişkileri getirmiştir. Assur en güçlü olduğu dönemlerde Anadolu'nun bir kısmını hâkimiyeti altına almıştır. Bu süreç içerisinde, coğrafi koşullar dâhilinde bölgeler arası belli güzergâhlar oluşturulmuştur. Dezsö'ye göre Assur'un kuzeyinde dört cephesi vardır.

1) Kuzeydoğu cephesi: Urartu ile Hubişkia ve Manna ile Urmiye bölgesi

2) Kuzey cephesi: Nairi ve Şubria ile Fırat'ın doğu tarafı

3) Kuzeybatı cephesi: Kuzey Suriye, Gurgum, Kummuh ve Meliddu ile Fırat'ın batısı

4) Batı cephesi: Que, Hilakku (Kilikya), Tabal ve Muşku (Frigya) (Dezsö, 2018, s.128)

2.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafyası

Türkiye'nin yedi bölgesinden birisi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, yüzölçümü olarak en küçük bölgedir (Harita 2.2.). Kuzey ve doğu kesimleri Güneydoğu Toroslar tarafından çevrelenmişken, batı sınırı ise Kahramanmaraş-Hatay Grabeninin doğu sınırından geçmektedir. Güneyde ise Suriye sınırıyla son bulmaktadır. Bölge I. Türk Coğrafya Kongresi'nde alınan kararla iki bölüme ayrılmıştır. Volkanik bir dağ olan Karacadağ'ın doğusu Dicle Bölümü, batısı ise Orta Fırat Bölümü olarak adlandırılmıştır. Bölgede bulunan iller; Diyarbakır, Batman, Mardin, Adıyaman, Gaziantep, Şanlıurfa, Kilis ve Siirt'tir (Arınç, 2015, s.132).

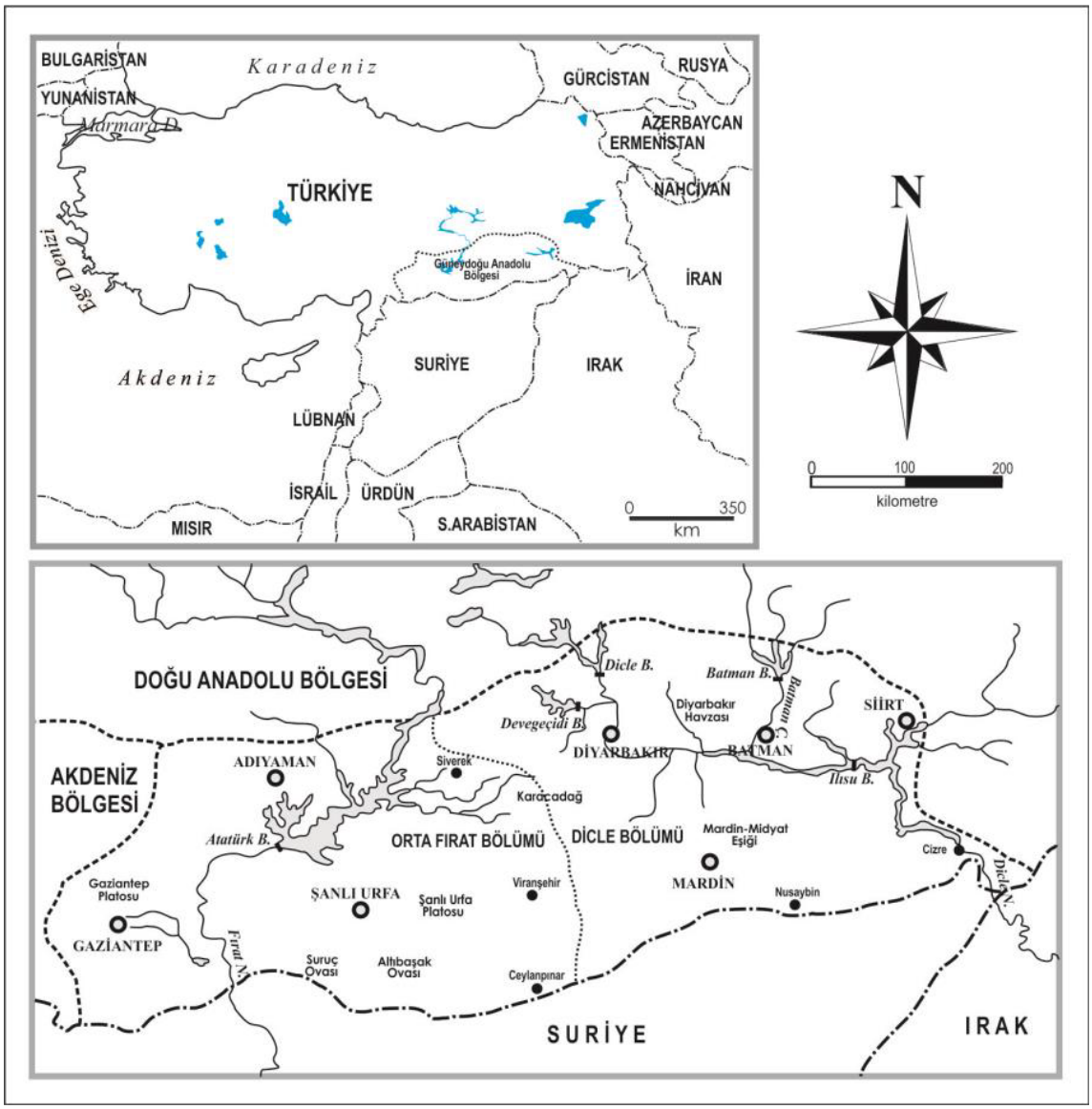

Harita 2.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Konumu (Arınç, 2015 Harita 1)

Bölgenin güney kısmında doğu ve batı kesimlerinin arasında karstik depresyonlar mevcuttur. Ayrıca çok verimli alüvyal toprakla kaplı geniş ovaları mevcuttur. Fakat bölgenin en engebeli kısmı Karacadağ'ın doğusudur. Bu bölümün ortasında genişçe Diyarbakır havzası bulunmaktadır. Bu havza Toros etekleri, Mardin eşiği ve Karacadağ volkanik kütlesi ile çevrelenmiştir (Erinç, 1980, s.68). Anadolu'da bulunan en önemli nehirlerden olan Fırat ve Dicle nehirleri bu bölge sınırları içerisinde yer almaktadır. Bölgede verimli ovalar ve geniş platolar bulunmaktadır. Böylelikle hem ulaşım açısından hem de iki nehrin sağladığı sulama imkânından dolayı tarım açısından çok büyük kolaylık sağlanır. Ancak bölgede yaz mevsiminde aylarca süren kuraklık, zaman zaman tarımı olumsuz etkilemektedir (Sözer, 1984, s.9). Yine de en başından beri bölge ekonomisinde tarım ilk sırada gelmektedir.

Günaydoğu Anadolu Bölgesi aslında iki nehir arasında kalan Mezopotamya'nın kuzey sınırını oluşturmaktadır. Böylelikle bir nevi Anadolu ve Mezopotamya arasında tampon bölge konumundadır. Gerek Assur-Urartu gerekse de Assur-Hitit mücadeleleri sırasında önemli bir bölge konumundadır. Dolayısıyla bölgenin başlangıcından itibaren Mezopotamya ile ilişkileri kuvvetlidir. Özellikle geçiş güzergâhlarındaki kolaylık ve "*Bereketli Hilal*" denilen verimli topraklara sahip olması bölgeyi cazip kılmaktaydı. Bu da siyasi koşullara bağlı olarak bölgede sürekli bir hâkimiyet problemi doğurmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi arkeolojik olarak, geniş kapsamlı ele alındığında aslında, Kuzey Irak bölgesi ve Kuzey Suriye bölgesi ile büyük bir bütünlük göstermektedir. Bölge, Orta ve Doğu Anadolu ile Suriye-Mezopotamya arasında gidip gelen ve ticaret yapan ticari kervanlar, hayvancılıkla uğraşan göçebeler, verimli ovaları ve bölgenin uygun topografyasından dolayı sefer amaçlı sıkça kullanılmıştır. Dolayısıyla Fırat ve Dicle nehirleri etrafında yer alan kentler değişik kapasitelerde ticari faaliyete bulunmuşlardır (Coşkun, 2014, s.20)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi arkeolojik olarak ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde, sınırları dahilinde bir bütün olarak ele alınamaz. Günümüz sınırları elbetteki; hayali bir çizgiden öteye gitmez. Dolayısıyla bölge, incelenen dönemin koşullarına ve bölgenin coğrafi özelliklerine göre değerlendirilmelidir. MÖ I. bin söz konusu olduğunda, bölgenin önemli nehirleri esas alınarak bölge, biri Orta Fırat Havzası, diğeri ise Yukarı Dicle Havzası olmak üzere ikiye ayrılır. Yukarı Dicle Havzası ise, Diyarbakır Havzası ve Tur Abdin Bölgesi olmak üzere kendi içerisinde ikiye bölüme ayrılmaktadır (Konuk, 2013, s.176).

Tarihin değişik dönemlerinde Güneydoğu Anadolu ve bugün Suriye sınırları içerisinde bulunan Kuzey Suriye olarak adlandırılan bölge bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Arkeolojik olarak bakıldığında herhangi bir bölgeyi tanımlayabilmek için bugünkü günümüz sınırların aksine, incelenen o dönem içerisindeki sosyal, ekonomik ve kültürel olguların dikkatle değerlendirilmesi gerekmektedir (Abay, 2006, s.25)

2.2.1. Dicle bölümü

Dicle Bölümü Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt ve Şırnak olmak üzere beş şehri kapsamaktadır. Ancak Siirt ve Şırnak illerinin küçük bir kısmı Güneydoğu

Anadolu Bölgesi içerisine dâhil olmaktadır. Bölümün coğrafi olarak en göze çarpan özelliği, Yukarı Dicle olarak adlandırılan geniş ve verimli bir havzaya sahip olmasıdır.

Yukarı Dicle Havzası, doğusunda Savur ve Salat çayırları ile batısında Karacadağ, kuzeyinde Güneydoğu Toroslar ile ve güneyinde Tur Abdin Dağları ile sınırlandırılmaktadır (Akçay ve Özbilen, 2018, s.540). Bölge, kuzeyden Ergani-Maden, Lice-Genç ve Bitlis Geçidi olmak üzere üç ana geçiş güzergâhına sahipken, güneyde Mardin Eşiği, Demirci Geçidi, Savur Yolu ve Şanlıurfa Yolu ile geçilebilmektedir (Baştürk, 2009, s.140).

Yukarı Dicle coğrafi olarak büyük tektonik hareketler görmüştür. Güney kısımda Mardin Platosu ve kuzey kısımda Bitlis Masifi arasında kıvrılan bu formasyonlar basınçtan dolayı kıvrılma ve ardından kırılmalara uğramıştır. Tektonik gelişmeler sonucu oluşan küçük kıvrımlar ve kırılmalar, yer altı su kaynaklarının oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Batman suyu tarafından geçilen fay hattı ve de Batman'ın batı tarafında bulunan karstik kaynakların oluşmasını sağlamıştır (Özbilen, 2017, s.8).

Bölge, güneyden Tur Abdin dağları ve doğudan da Karacadağ ile çevrilmiştir. Dolayısıyla Şanlıurfa üzerinden Suriye ile Mardin Eşiği yoluyla da Irak ve Eski Mezopotamya ile daha fazla bağ kurabilmiştir. Dicle Nehri'nin de bu bağda önemli bir rol aldığı görülmektedir (Köroğlu, 2002, s.449). Tur Abdin, Diyarbakır'ın güneydoğusunda sönmüş volkan olan Karacadağ ile Dicle'nin güneye doğru keskin kıvrımı arasında yer alan bir dizi sıradağın ismidir (Kühne, 2023, s.293).

Bölgenin en önemli sulama kaynağı Dicle nehri ve kollarıdır. Dicle, çivi yazılı belgelerde Diglat olarak geçmektedir. Klasik yazarlar ise Tigris'i kullanmaktadır. Dicle ismi ise Arapça kaynaklarda geçmektedir. Elazığ şehrinin güneyinde bulunan Hazar Gölü'nden doğar ve güneydoğu yönünde bir güzergâh takip eder. Aşağı Musul'a gelindiğinde Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri ile birleşir. Bağdat yakınlarında Fırat'la çok yaklaşmasına rağmen birleşmezler. Bugün Şattülarap'ta birleşiyor olsalar da eski çağlardaki akış rejimleri farklıydı. Şattülarap denilen büyük akarsu oluşmamıştı ve iki nehir Basra Körfezi'ne ayrı ayrı dökülüyordu (Sevin, 1999, s.2-4 ; Elayi, 2023, s.27). Yukarı Dicle'de ise nehir yer yer geniş bir alana yayılarak ve menderesler oluşturarak akarken, yer yer de dar ve derin boğazlardan geçmektedir (Karadoğan ve Kozbe, 2013, s.543). Geniş bir alanda yayılarak akan Dicle'nin suladığı bereketli topraklar, yoğun verimliliğinden dolayı birçok yerleşime imkân sağlamıştır.

Bölge yalnızca verimli topraklarıyla değil aynı zamanda Ergani-Maden yöresindeki bakır kaynaklarından dolayı da başlangıcından beri ilgi çekmiştir. MÖ 1. Binyıl'dan Assur'un yayılım politikasından kaynaklı bölgeye yoğun ilgi olmuştur. Hem Assur çekirdek bölgesine yakınlığı hem de Assur'un hasmı Urartu bölgesine sınır olması dolayısıyla ön plana çıkmıştır. Bu dönemde yerleşimler de yoğunlaşmaya başlamaktadır (Akçay ve Özbilen, 2018, s.540). Son yıllarda Ilısu Projesi kapsamında yapılan çalışmalardan dolayı bölgede birçok yerleşim yeri tespit edilmiş ve kazılar sürdürülmüştür. Bu kazılar ışığında, Demir Çağı göçebe toplulukların mevsimlik yerleşimleri ile el yapımı kapları ve bu dönem boyunca bu bölgede yaşayan göçebe halkların hayat tarzları ve sosyal özellikleri belgelenebilmiştir. MÖ 11. ve MÖ 4. yüzyıllar arasında, bu bölgede yaşayan yerleşik toplumlar, göçerler, yarı konargöçerler ile göçer topluluklardan oluşan karışık toplum yapıları görülmektedir (Ökse, 2019, s.111).

Yukarı Dicle Bölgesi, aynı zamanda jeopolitik konumundan dolayı da büyük öneme sahiptir ve Mezopotamya, Suriye ile Anadolu'yu birleştiren önemli bir kilit noktadır. Orta Assur Krallığı döneminden itibaren, bölgede garnizonlar kurularak hâkimiyet sağlanmaya başlanmıştır (Köroğlu, 2002, s.499). Bu dönemde bölgede, Assur ve Mitanni arasındaki güç yarışı yaşanmıştır. Bu nedenle aslında bölgedeki hâkimiyet, Assur'un güçlü ve geniş bir imparatorluk olmasına kadar sürekli el değiştirmiştir.

Yukarı Dicle Bölgesi'ne en kolay Tur Abdin (Kaşiyari) dağ sıraları aşılarak ulaşılır. Kaşiyari Dağları iki ana yol ile geçilebilir. Doğuda Nusaybin-Midyat-Savur ekseni, batıda ise Mardin-Diyarbakır ekseni aşılarak geçişler sağlanmıştır. Assur'un yıllıklardan anlaşıldığı üzere bu bölgeye yalnızca bu yollardan değil aynı zamanda Til-Barsip yönünden de gelindiği bilinmektedir. II. Assurnasirpal'in ve III. Salmanassar'ın bazı seferleri bu yol üzerinden ilerlemiş olmalıdır (Dezsö, 2018, s.141).

2.2.2 Orta Fırat Bölümü

Orta Fırat Bölümü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin batısında yer almaktadır. Bölümde Gaziantep, Şanlıurfa, Kilis ve Adıyaman şehirleri yer almaktadır. Bölüm Urfa Yöresi, Gaziantep Platosu Yöresi ve Adıyaman Platosu Yöresi olmak üzere üçe ayrılır. Fırat nehrinin akışına göre bölge terminolojik ve coğrafi olarak Yukarı Fırat, Orta Fırat ve Aşağı Fırat olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde kalan kısım ise Orta Fırat bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Orta Fırat Bölümü'nün doğu

sınırını Karacadağ, batı sınırını Sacır Vadisi, kuzey sınırını Güneydoğu Toroslar Dağları'nın güney kısmı ve Suriye'nin güneyinde çöl alanlarının başlangıç kısmı oluşturmaktadır (Ökse, 2011, s.260).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne bakıldığında, Türkiye geneline oranla daha alçak alanlardan oluşmaktadır. Orta Fırat Bölümü ise Dicle Bölümü'ne oranla daha alçak sahalardan oluşmaktadır. Çünkü Dicle Bölümü'nde bulunan Mardin Eşiği Platosu olarak adlandırılan alan bölümde geniş bir yer tutmaktadır (Elibüyük ve Yılmaz, 2010, s.53). Daha düz bir yapıya sahip olan Orta Fırat Bölümünde, Toros Dağları'ndan güneye doğru, yükseklik azalır böylelikle değişik yükseltilerde bir plato söz konusudur. Toros Dağları aynı sınır doğrultusunda alçak dağ sıraları ile ara ara kesintilere uğramıştır (Atalay ve Mortan, 2008, s.259).

Bölümün en önemli nehri olan Fırat Nehri'nin ismi çivi yazılı kaynaklarda Purattu ve Mala olarak, klasik belgelerde ise Euphrates olarak geçer, Arap kaynaklarında ise al-Furat olarak geçmektedir (Sevin, 1999, s.2). Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinde, dağlık bir kesimden doğan Fırat Nehri ve Murat Suyu, Anadolu'nun tektonik yapısı boyunca dar boğazlar ile birbirinden ayrılan birçok ova üzerinden ilerler, Güney Suriye'den geçerek Suriye'nin çöllerini de aşarak Irak'a kadar gitmiştir. Ardında Beytülşebap da Dicle Nehri ile birleşerek Basra Körfezi'ne dökülür (Özdoğan, 2013, s.13).

Bu bölge, Assur'un Anadolu'nun içlerine ilerlemesindeki en önemli yol güzergâhlarından bazılarına sahiptir. En önemli yollar Karkamış ve Til-Barsip'ten geçmektedir. Fırat Nehri geçildikten sonra kuzeye dönerek ve nehrin batı kıyısı boyunca yürüyerek Kummuh'a ve Meliddu'ya ulaşılabiliyordu (Dezsö, 2018, s.148).

2.3 Orta Assur Dönemi Güneydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi Coğrafyası[1]

MÖ 14. yy da Assur, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki Mitanni hâkimiyetinin azalmasıyla birlikte bölgeye nüfuz etmeye başlamıştır (Brown, 2013, s.99). Orta Assur Dönemine ait birçok yazılı kaynakta Güneydoğu Anadolu bölgesindeki yerleşimlerden ya da coğrafi oluşumlardan bahsedilmektedir (Harita 2.3.). Bahsi geçen birçok isim Yeni Assur Döneminde de kullanılmaya devam etmiştir.

[1] Yeni Assur Döneminde Lokalizasyonlar daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Harita 2. 3. Orta Assur Dönemi'nde Assur'un Kontrol Alanı (Roaf, 1990)

Orta Assur Dönemine ait birkaç lokalizasyona örnek vermek gerekirse; Assur'da ele geçen ve I. Adad-Nirari'ye ait olan bir yazıtta *"Onun (Hanigalbat kralı) büyük krali şehri Taidu'yu fethederek ele geçirdim"* (Grayson, 1987, s.136) şeklinde bugünkü Üçtepe (Köroğlu, 1998, s.21) olduğu düşünülen Taidu'dan bahsedilmektedir. Taidu için birçok lokalizasyon düşünülse de Mitanni geri çekilirken Assur'dan daha uzakta ve Tur Abdin dağları tarafından da korunaklı olabilecek Şubria bölgesine taşınmış olmalıydı (Schachner, 2018, s.109). Dolayısıyla Üçtepe ihtimali daha kuvvetlidir.

I. Salmanassar bir kitabesinde *"Hanigalbat üzerine yürüdüm, çok zor patikalar ve geçitler açtım. Hanigalbat ülkesinin kralı Sattuara, Hititlerin ve Ahlamu'nun ordularının yardımıyla (yolumdaki) geçitleri ve sulama yerlerini ele geçirmişti. Açlık ve susuzluğa rağmen ordum kahramanca savaştı ve galip geldi. Onları arkadan vurdum. 9 kalesi ve başkenti ele geçidim. 180 şehrini tahrip ettim. Taidi'den İrridi'ye kadar tüm Kaşiyari dağlık bölgesini, Elubat şehri, Sudi kalesi, Harran kalesi ve Fırat nehri yatağındaki Karkamış şehrine kadar tüm şehirleri ele geçirdim"* (Grayson, 1987, s.184) ifadeleriyle bölgeye gelmiş olduğundan bahseder.

Yine yazılı kaynaklardan yola çıkarsak Yukarı Dicle'de bulunan Giricano'da ele geçen bir belgede buranın Dunnu-sa-Uzubi olduğu anlaşılmaktadır. Dunnu tarım merkezi anlamına gelirken Uzibi ise şehri I. Salmanassar'dan alan kişinin ismidir (Kühne, 2023, s.294; Radner, 2004, s.69).

Ashur-bel-kala dönemine ait Kırık obelikste *"O yıl, İyar ayında, Aramilere karşı sefer sırasında, Kasiiari Dağı'nın eteğindeki Pauza şehrinde (onlarla birlikte) savaştı"* ve *"O yıl, Ab ayında, Aramilere karşı Şinamu kentinin bölgesinde yer alan Dunnu-Lisur- Sala-Assur şehrinde onlarla savaştım"* (Grayson, 1991, s.102) geçen ifadelerde bölgede bulunan yerleşim yerlerinden bahsedilmektedir.Giricano metinlerinde adı geçen Sinamu, Giricano'ya 40 km uzaklıkta olan Pornak ile eşleştirilmektedir (Schachner, 2018, s.109; Younger, 2014, s.846).

MÖ 2. Binde Güneydoğu Anadolu bölgesi Assur Devleti'nin henüz tam anlamıyla ilgi alanına girmemişti. Yukarı Dicle Bölgesinde birtakım hâkimiyet sağlama çabaları olsa da Fırat'ın doğusu henüz erişim alanında değildi (Schachner, 2018, s.108). Dolayısıyla Yeni Assur Dönemi yazılı kaynakları, daha kesin ve daha fazla bilgi sunmaktadır.

2.4. Yeni Assur Dönemi Yukarı Dicle Bölgesi Tarihi Coğrafyası

Orta Assur ve Yeni Assur Dönemleri'nin yazıtları incelendiğinde, Yukarı Dicle Bölgesi, bazı boşluklar olmasına rağmen MÖ 13. yüzyılın başlarından itibaren MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar, özellikle I. Binin büyük bölümünde Assur Krallığı'nın hem siyasal ve hem de kültürel etkisi altında kalmıştır(Harita 2.4.). Hurri-Mitanni Devleti'nin Assur kralı I. Salmanassar tarafından yıkılmasının ardından Assur'un bölge üzerindeki yapılaşması, Assur Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir. Ancak MÖ 12. yüzyıldan itibaren kuzeydeki Alzi'den Muşki toplumlarının göçleri ve MÖ 11. yüzyıl sonlarından itibaren de güneyden Aramilerin bölgeye göçleri, ayrıca birtakım iç karışıklıklar, krallığın bölgedeki hakimiyetinde kısa süreli de olsa kesintilere yol açmıştır (Köroğlu, 2002, s.450).

Harita 2.4. Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Bazı Lokalizasyonlar (Parpola, 2001, map 3)

Bu dönemde ilk olarak bölgeyle ilgili verilere II. Adad-Nirari'nin (MÖ 912-891) yazılı belgelerinde rastlanır. *"Silahlarımın öfkesiyle altıncı kez Hanigalbat ülkesine yürüdüm. Nur-adad'ı Nasipinu şehrine hapsettim"* (Gökçek, 2015, s.123-124; Grayson, 1991, s.151). Nasipinu'nun bugünkü Nusaybin olduğu bilinmektedir (Dezsö, 2018, s.141).

Güneydoğu Anadolu'da kurulan Bit-Zamani Krallığı, Arami Krallığının en kuzeyinde yer alır. Bit-Zamani'nin genel yayılım alanı Yeni Assur kral yıllıklarına göre belirlenmiştir. Bit-Zamani'nin sınırları, Tur Abdin Dağları (Kaşiyari Dağı), Amedi merkez olarak kabul edilerek, Tuşhan, Tidu, Damdammusa, Dunnu-ša-uzibi (Giricano), Sinabu gibi birkaç yerleşim yerini kapsamaktadır. Bit-Zamani Krallığı'ndan, Assur kaynaklarında ilk olarak Assur kralı II. Tukulti-ninurta'nın (MÖ 890-884) zamanındaki yazılı kaynaklarda bahsedilmiştir. (Yıldırım, 2012, s.3).

Assur kralı II. Adad-nirari'nin oğlu olan II. Tukulti-ninurta (MÖ 891- 884) da babası gibi bölgeye seferler yapmaya devam etmiştir. Bir yazıtında *"Kaşiyari Dağı'nı geçtim. Bit-Zamani'li adam Ammeba-il'ye ait Patiskun kentine yaklaştım, çevresindeki iki şehri yıktım. Bit-Zamani'li adam Ammebail'ye karşı merhametli davrandım"* diye belirtir (Grayson, 1991, s.171). Assurluların Kaşiyari Dağı olarak adlandırılan dağın, Tur Abdin Dağı olduğu bilinmektedir.

II. Tukiltu-ninurta'nın halefi ve Assur'un en önemli krallarından olan II. Assurnasirpal bölgeye dört sefer düzenlemiştir. Seferlerin sonucunda bölge toprakları tamamen Assur'a katılmıştır. Damdammusa ve Tuşhan gibi şehirler krali şehirlere çevrilmiştir (Dezsö, 2018, s.141). Bir yazıtında kral şöyle bahsetmiştir: "*Nirbu topraklarından yola çıkarak Tusha şehrine yaklaştım. Tuhşa'yı yenilemek için elime aldım. Eski duvarını temizledim, alanını belirledim, temel çukuruna ulaştım (ve) görkemli bir şekilde yukarıdan aşağıya yeni bir duvar inşa ettim (ve) tamamladım. İçinde kraliyet ikametgâhım için bir saray kurdum. Kapılar yaptım (ve) kapı aralıklarına (onları) astım. Bu sarayı inşa ettim (ve) yukarıdan aşağıya tamamladım. Beyaz kireçtaşından kendi resmimi yaptım (ve) üzerine Nairi topraklarında gerçekleştirdiğim olağanüstü güç ve kahramanca eylemlerin övgüsünü yazdım, Tuşha şehrine (onu) diktim*." (Grayson, 1991, s.202). Damdammusa için Tavşantepe ya da Kazıktepe lokalizasyonları düşünülmektedir (Yıldırım, 2012, s.3).

Özellikle Kurkh stellerinden anlaşıldığı üzere, bu dönemde Nairi ve Uruatri beyliklerinin siyasi gücü Yukarı Dicle Bölgesi'ne de ulaşmıştı. Ayrıca Yukarı Dicle Bölgesi'ne yapılan seferlerde bölgenin ismi Nairi toprakları olarak geçmektedir. Assur kralı II. Asurnasirpal'in birinci, beşinci ve sekizinci yıl seferlerini içeren Kalhu yazıtı ile sadece beşinci seferinden bahsedilen Kurkh steli, Yukarı Dicle Bölgesi hakkında bilgi edinilen en mühim kaynaklardır (Baştürk, 2006, s.20). Kurkh stelinde yine bu bölgeye gelişinden bahseder: *"…Kaşiyari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkesine girdim. Sigişu kentinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigişu kentinden Tupusu oğlu Lapturu'nun güçlendirilmiş kenti Madara'ya yaklaştım… Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşhan'da bir saray kurdum. Tuşhan'da Nirdun ülkesinden vergi, haraç, atlar, katırlar, bronz kâseler, bronz zırh, öküz, koyun ve şarap aldım. Tupusu oğlu Lapturu'nun yönettiği Kaşiyari Dağı eteğindeki 60 kenti ve güçlü garnizonları yaktım, yıktım, harabeye çevirdim… Benden önceki Assur kralı prens Salmanassar'ın Nairi ülkeleri sınırında yaptırdığı garnizonlar olan Sinabu ve Tidu kentleri Aramiler tarafından zorla ele geçirilmişlerdi. Ben tekrar aldım. Nairi ülkesinde*

Assur kalelerini ellerinde tutan Asurluları huzur içirisinde oturulur kıldım. Bit-Zamanili Amme-baala'ya ait olan Ahlamu Aramilerinden 1500 kişiyi aldım ve Assur'a götürdüm. Nairi ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin geçimi için Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu kentlerinde depoladım" (Grayson, 1991, s.198-220). Lokalizasyon olarak tam anlamıyla yerleri belli olmasa da Tuşhan Ziyarettepe, Sinabu Pornak, Tidu ise Üçtepe olarak düşünülmektedir. Tuşhan'ı Üçtepe olarak kabul edenler de vardır. Üçtepe'de Kurkh stellerinin ele geçmiş olması bu kanıyı daha da güçlendirmektedir Kurkh stelleri özellikle yol güzergâhları hakkında ayrıntılı bilgi vermesi bölgenin tarihi coğrafyasının aydınlatılmasına önemli katkı sunmaktadır. Zaten bu bölgenin tarihi coğrafyası açısından en fazla bilgi II. Asurnasirpal dönemi metinlerinden elde edilmiştir.

Yine II. Assurbanipal'in bir yazıtında Bit-Zamani ülkesine yaptığı bir seferden bahseder. Bu yazıtta: *"Suçlu Burramanu'nun derisini yüzdüm ve Sinabu şehrinin duvarına gerdim… Sinabu ve Tidu şehirlerine benden önceki kral Salmanassar'ın asker yerleştirdiği ve Aramelerin zor kullanarak ele geçirdikleri Nairi ülkelerinin sınırı üzerindeki kalelere tekrar sahip oldum"* demektedir. Bu yazıttan, Sinabu ve Bit-Zamani kentlerinin birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Sinabu ve Tidu'nun Nairi ülkesinin sınırında oldukları söylendiği için bu kentlerin hem birbirine hem de Bit-Zamani'ye yakın konumda ve Ziyaret Tepe'ye göre ise daha batı bir konumda olmaları gerekmektedir (Baştürk, 2006, s.45). Diyarbakır ile eşleştirilen Amedi (URUA-me-di) ismine ise ilk kez II. Asurnasirpal'in Kalhu yazıtlarında rastlanmaktadır. Kralın MÖ 866 yılında çıktığı seferlerinde şehir, Bit-Zamanili yönetici İlanu'nun krali şehri olarak tanımlanmaktadır (Kağnıcı, 2017, s.138).

III. Salmanassar'ın bölgeye en az 7 sefer düzenlediği bilinmektedir (Dezsö, 2018, s.144). Üçüncü yıl seferinde (MÖ 856) bu bölgeden geçtiği yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Yazıtta: *"Kar-Salmanassar'dan çıktım yola. Sumu ülkesinden geçtim. Bit-Zamani ülkesine indim. Bit-Zamani'den yola çıktım Namdanu ve Merhisu ülkelerinden geçtim. İşua ülkesindeki Enzite'ye ulaştım… Enzite'den yola çıktım Arzania nehrini geçtim… Daiaeni ülkesine indi… Daiane'den yola çıktım. Urartulu Arame'nin krali kenti Arzaşku'ya yaklaştım… Arzaşku civarındaki şehirlerle birlikte yıktım tahrip ettim…"* demektedir (Grayson, 1996, s.19). Kralın ayrıca beşinci yılında (MÖ 854) yaptığı seferi anlattığı yazıtta: *"Krallığımın 5. yılında Ninive'den yola çıktım Kaşiyari Dağı'na çıktım, 11 güçlü kaleyi ele geçirdim, Şubria ülkesinden Anhiti'yi şehrine hapsettim ve ondan haraç aldım"* (Grayson, 1996, s.36) ifadeleriyle yine bu

bölgeye geldiği anlaşılmaktadır. III. Salmanassar'ın bir başka krali yazıtında Ar-qa-ni-a isminin Ergani Dağı için kullanıldığı bilinmektedir (Yıldırım, 2012, s.4).

Bölgedeki en önemli Assur eserlerinden olan III. Salmanassar'ın Bırkleyn Kabartmasından anlaşılacağı üzere, kral buraya iki kez gelmiştir (Köroğlu, 2018a, s.181). 15. Seferine (MÖ 844) ait yazıtında: *"Assur'un kralı, Nairi ülkesi'nin denizinden güneşin battığı büyük denizin (Akdeniz) fatihi. Suhmu, Daianu ve Urartu ülkelerini tümüyle fethettim. Gilzanu Ülkesi'ne geçtim. İki kez Gilzanulular'ın vergilerini kabul ettim. Üç kez Nairi ülkesine gittim. Adımı Dicle'nin kaynağına yazdım"* demektedir (Grayson, 1996, s.39).

III. Adad-nirari döneminden öncesine ait kısa bir *yazıtta: "Marduk-İşmanni, Nairi ülkesinin valisi, Andi (Amedi) şehri, Sinabu şehri, Mallani, Alzi… Suhni ülkesi"* adları geçmektedir (Grayson, 1996, s.96). Bu yazıtta Nairi terimini, Kaşiyari Dağı'nın kuzeyi için kullanmıştır. MÖ 799 yılı eponim listesine göre Nairi valisi olarak bahsedilen Marduk-İşmanni aslında Amedi valisidir. Dolayısıyla Amedi ve Bit-Zamani'nin Nairi içerisinde olduğu anlaşılmaktadır (Radner ve Schachner, 2002, s.735).

Daha sonra Esarhaddon MÖ 673'te bölgeye bir askeri birlik yollamıştır. Ancak bunun sebebi askeri değildir. Babası Sanherib'i öldüren kardeşlerini almak amaçlanmıştır (Dezsö, 2018, s.147). Esarhaddon bir yazıtında düşmanının ona: *"Sana karşı günah işleyen Şubria ülkesi senin emrin altına girsin, memurlarını onların başına getir. Onları boyunduruğun altına al. Onları yıllık, sürekli haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıl. Ben bir hırsızım ve işlediğim suçu elli kat fazlasıyla ödeyeceğim. Kaçak bir Assurluya karşı geriye yüz misli ödeyeceğim. Hayatımı bağışla Assur'un zaferini yücelteyim."* demiştir. Bunun üzerine Esarhaddon *"Assur'a tanrıların kralına kayıtsız kalan evrenin kralı Esarhaddon'un dinlemeyen, efendisine Assur'dan kaçan kaçakları vermeyen her kim olursa onu ellerimle göreyim"* demiştir (Baştürk, 2006, s.34-35).

Bu bölge ile ilgili yazılı kaynaklarda birçok merkezin ve coğrafi bölgelerin ismi geçmesine rağmen birçoğunun lokalizasyonu hala yetersiz kaynaklardan dolayı yapılmamıştır.

2.5. Yeni Assur Dönemi Orta Fırat Bölgesi Tarihi Coğrafyası

Orta Fırat bölümü yoğun olarak Geç Hitit devletlerinin bulunduğu bir bölgedir. Bu devletlerin tarihleri çoğunlukla Assur kaynaklarından takip edilmektedir (Yiğit, 2000, s.177). Hitit İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasından sonra bölgedeki siyasi

dengeler Assur faydasına değişmeye başlamıştır. Assur kralı I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra başlayan siyasi boşluktan faydalanarak Fırat'ı geçmiş ve Yeni Assur döneminin hâkimiyetçi politikalarının temelini atmıştır (Doğancı, 2018, s.6-7).

Coğrafi olarak Geç Hitit devletleri Fırat nehrinin batı yakasında yer almaktadır. Assur için bu bölgenin önemi yazılı belgelerden elde ettikleri ganimetlere bakılarak anlaşılabilir. Altın, gümüş, demir, kalay, tunç malzemeler, fildişi malzemeler, kumaşlar en önemli ganimetler arasında yer almaktadır. Kereste ve odun bakımından son derece fakir olan Mezopotamya coğrafyasının, bu önemli ihtiyacını Anadolu'dan temin etmeye çalıştıkları yine yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.

Şanlıurfa sınırları içerisinde yer alan Sultantepe, Yeni Assur döneminde Anadolu'daki içerdiği önemli yazılı belgeler açısından en önemli yerleşim yerlerinden biridir (Güngör, 2018, s.14). Bazı araştırmacılar yazılı kaynaklardan yola çıkarak Sultantepe'nin, Assur'un en önemli şehirlerinden olan Huzirina olduğunu söylemektedir. Ancak Gurney'e göre bu eşleştirme doğru değildir. Çünkü II. Tikulti-ninurta'nın krali yıllıklarında Huzirina'nın bugünkü Nusaybin olan Nasibina (Parpola ve Porter, 2001, s.14) şehrine bir günlük mesafede olduğunu yazmaktadır. Ancak Sultantepe ve Nusaybin arası 210 km olduğu için bir günlük mesafede olması imkansızdır. Dolayısıyla Sultantepe muhtemelen aynı isimli başka bir yerleşime karşılık gelmektedir. Ya da Eski Babil dönemi güzergahlarından Haziri ile eşleşmektedir (Kozbe, 2018b, s.352).

2.5.1 Orta Fırat Bölgesinde Bulunan Devletler

2.5.1.1. Kummuh

Kummuh krallığının merkezi, günümüz Adıyaman sınırları içerisinde yer almaktadır (Harita 2.5.). Krallığın yayılımı ise Adıyaman şehrinin tümünü, Nizip ilçesinden İslahiye'ye çekilen sınırın kuzeyi ve Kahramanmaraş'ın doğusunu içine alan toprakları kapsamaktadır. Assur kaynaklarında MÖ II. Binyıl'dan itibaren Kummuh ismi geçmektedir. Urartu kaynaklarında ise Qumaha olarak bilinmektedir. Yeni Babil döneminde ise Kimuhi olarak bilinir. Kummuh'un kuzey tarafında Melid, batısında ve güneybatı tarafında Gurgum, Arpad ve muhtemelen Sam'al, güneyde ise Karkamış Krallığı yer almaktadır. Doğusu'da Bit-Zamani ile komşu olan Kummuh'un başkenti ise

bugün Atatürk Barajı sularının altında kalan Samsat'tır (Özgüç, 1987, s.434; Özkan, 1993, s.66).

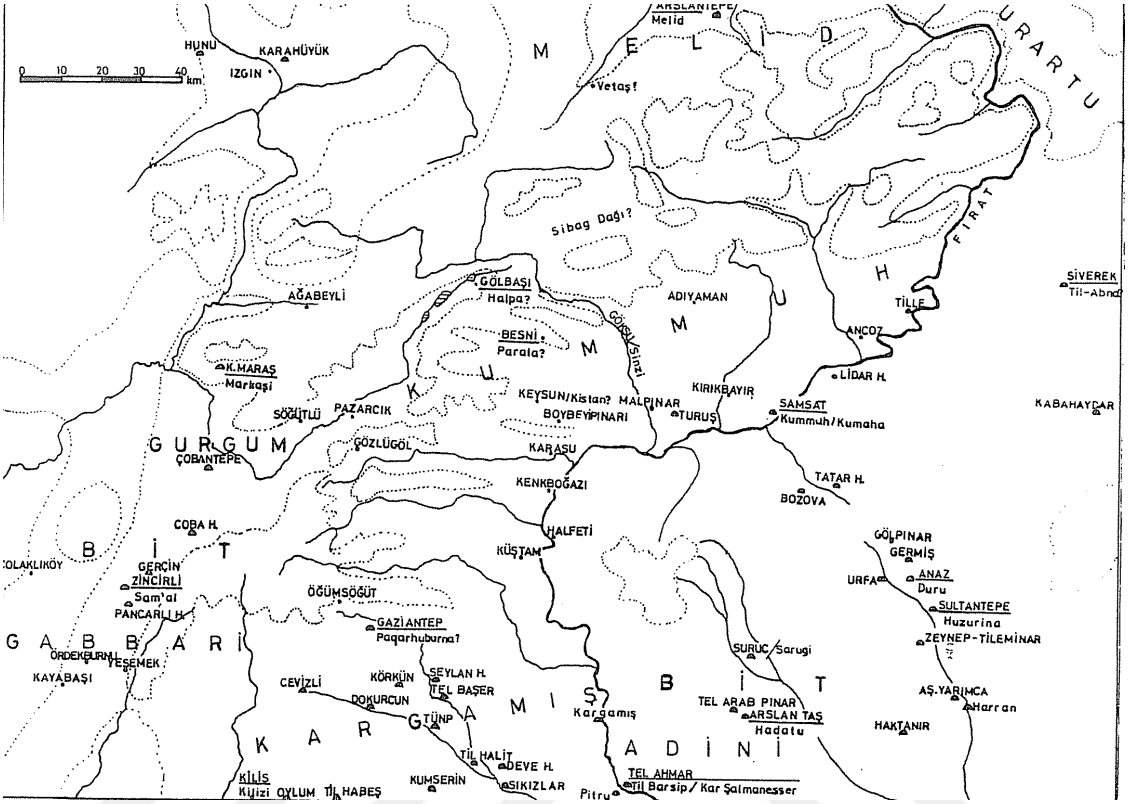

Harita 2.5. Kummuh Haritası (Özkan, 1993)

Yazılı kaynaklarda II. Assurnasirpal'in *"...Kummuh'lu Qatazili'den sedir ağacı, gümüş (ve) altından (oluşan) haracı aldım. Huzirina şehrinden hareket ederek Fırat'ın kıyılarında akıntıya karşı ilerledim..."* ifadesinden Kummuh'tan haraç olarak altın, gümüş ve sedir tomrukları aldığı bilinmektedir. Ayrıca yazılı kaynaklarda adına ilk rastlanan Kummuh kralı I. Hattuşili'dir (Katazilu) (Doğancı, 2018, s.7).

Yine III. Salmanassar döneminde Kummuh ismi geçmektedir. Assurca Katazilu (Doğancı, 2018, s.7) olan Hattuşili'den "*Burmar'ina'dan çıkıp taşmış olan Fırat'ı keçi derileriyle geçtim. Kummuh'lu Katalizu'dan gümüş, altın, öküz, koyun ve şarap aldım. Sonra Bit-Adini'li Ahuni'nin şehirlerinden biri olan ve Fırat'ın karşı kıyısında bulunan Pakarhubuni'ye vardım. Gurgum'lu Mutallu'nun şehirlerine yaklaştım. Gurgum'lu Mutallu'dan haraç aldım. Gümüş, altın, öküz, koyun, şarap ve zengin çeyiziyle kızını aldım*" (Grayson, 1996, s.16) ifadelerinden anlaşıldığı üzere Kummuh'tan haraç alınmıştır.

III. Salmanassar dönemine ait yazılı kaynaklarda adı geçen Quta, Urra, Aranu, Tasu, Uallia gibi kentlerin Kummuh bölgesinde olduğu varsayılmaktadır. Adı geçen kentlerin yerleri tam olarak belirlenmemiştir (Gürer, 2016, s.28).

III. Adad-nirari'nin yazıtlarından anlaşılacağı üzere Kummuh ile Gurgum arasına Pazarcık steli isimli bir sınır taşı dikilmiştir (Dezsö, 2018, s.158). Aradaki anlaşmazlığa Assur kralı arabulucu olmuştur ve sınırı belirlemiştir (Köroğlu, 2018a, s.177). Böylelikle bu coğrafyada Assur krallarının hâkimiyetinin boyutu ve etkisi anlaşılabilmektedir.

III. Tiglat-pileser dönemi yazılı belgelerinde Kummuh bölgesinde Kistan ve Halpi arasındaki yer alan bir bölgeden bahsedilmektedir. Halpi kentinin Adıyaman ilinde bulunan Gölbaşı ilçesinde olduğu düşünülmektedir. Kistan'ın ise Adıyaman'ın Besni ilçesinde yer alan Keysun beldesinde olduğu düşünülmektedir. Bölge ile ilgili "*Urartu'lu Sarduri, Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara, Kummuh'lu Kustaspi (Urartu Müttefikleri) Kistan ve Halpi arasında yer alan Kummuh'a yakın bölgede Assur'a ait olan bölgeyi zaptedip yağmaladılar. Ben onları bozguna uğrattım, savaşçıların kanı ile Sinzi Nehri'ni yün gibi kırmızıya boyadım. Onların hepsini öldürdüm*" ifadesinde bahsedilen Sinzi Nehri ise Salvini tarafından Fırat Nehri'nin bir kolu olduğu bilinen Göksu Nehri ile eşitlenmiştir (Gürer, 2016, s.29). Bahsedilen savaşın sonunda ise Kummuh ve Gurgum Assur'a bağlanmıştır (Doğancı, 2018, s.7).

II. Sargon döneminde Kummuh kralı, Urartu kralı Argişti ile iş birliği yapmakta vergisini ödememekteydi. Bunun üzerine MÖ 708'de Assur ordusu Kummuh şehirlerini talan etmiştir. Mutallu kaçarken ailesi ve başka Kummuhlular tehcir edilmiştir. Buraya Bit-Yakin'de Kaldulular yerleştirilmiş ve burası Assurlu bir görevlinin idaresinde eyalete dönüştürülmüştür (Elayi, 2017, s.108).

2.5.1.2. Karkamış

Kargamış Krallığı, bugünkü Türkiye-Suriye sınırında bulunan Nizip ilçesinin Kargamış Köyü ve Kuzey Suriye'nin Cerablus kasabası civarında, Orta Fırat'ın batı tarafında yer almaktadır. Doğu tarafta Assur, batı tarafında Arpadda, kuzeyde ise Kummuh ile komşudur (Harita 2.6.) (Doğancı, 2018, s.8).

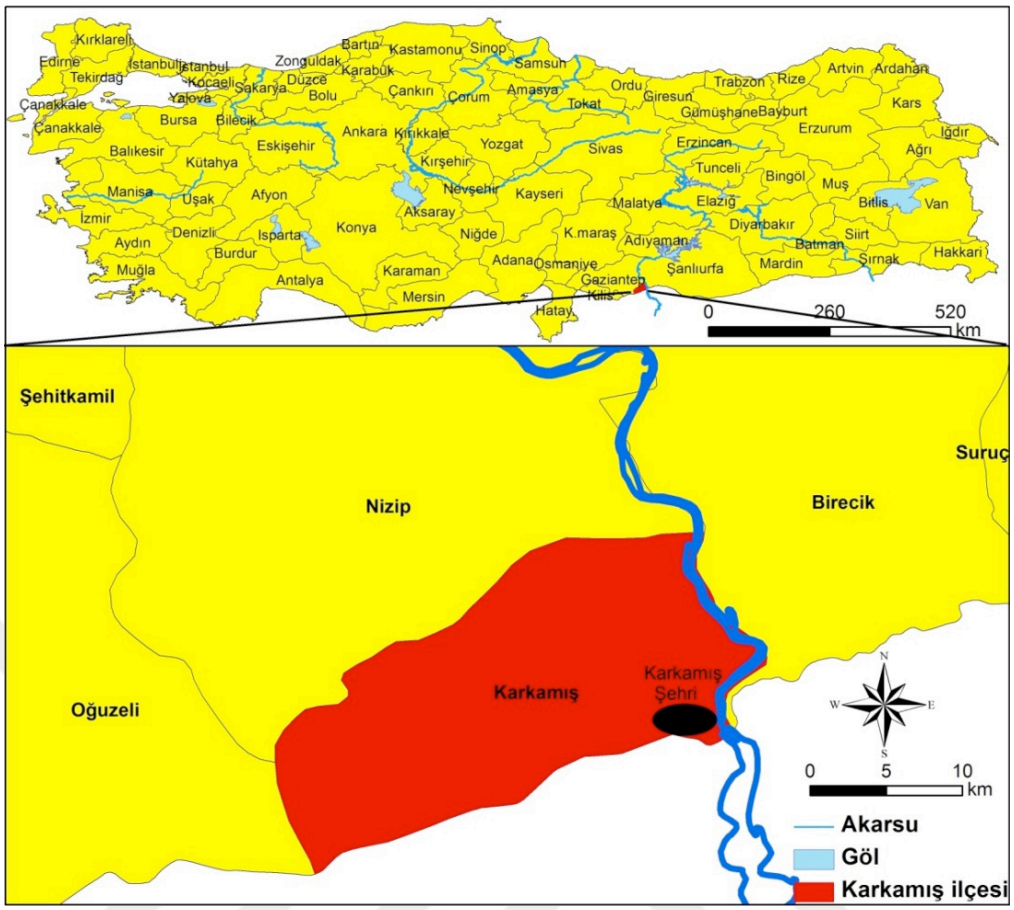

Harita 2.6. Karkamış'ın Konumu (Sönmez, 2012, Şekil 1)

Kargamış krallığı, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'yu birbirine bağlayan yolların kilit noktasındaki önemli konumu ile MÖ 1. binyılın başlarında mühim bir kent devletiydi ve Assur krallarının Suriye seferlerindeki ilk hedefleri arasında olmuştur (Şahin, 2019, s.145). Kargamış'ın iyi bir hammadde potansiyeline sahipti. Bu da ilk dönemlerde Assur'un bu bölge ile ticari ilişkiler kurmasına sebep olmuştur. Assur ve Kargamış arasındaki ticari ilişkiler, Assur'da ele geçen birçok yazılı belge ile de kanıtlanmıştır. Assur kaynaklarında "Kargamış madeni" tarzında bahsi de geçmiştir. (Tiryaki, 2018b, s.23).

II. Assurnasirpal'in yazıtında: *"Karkamış'tan Patinu'ya geçtim ve kralı Lubarna'dan haraç aldım… Amurru memleketine geçtim ve silahlarımı büyük denizde yıkadım"* ifadeleri geçmektedir. Yazıttan anlaşıldığı üzere, II. Assurnasirpal Fırat'ın batısına geçerek Karkamış'tan Akdeniz kıyılarına kadar ulaşmıştır (Gökçek, 2015, s.135).

III. Salmanassar, Karkamış kralı Sangara'nın önem verdiği şehir olan Sazabe kentine 857 yılında sefer yapmıştır. Yazıtında: *"Dabigu şehrinden yola devam ederek Karkamış'lı Sangara'nın müstahkem şehri olan Sazabe'ye geldim. Şehri kuşattım ve ele geçirdim. İnsanlarının çoğunu öldürüp yüklü ganimet aldım. Çevresindeki birçok şehri de yakıp yıkıp yok ettim"* ifadeleri geçmektedir (Grayson, 1996, s.18). Sangara Assur kralına 20 talent gümüş, altın bir yüzük ve bilezik, 100 talent bronz, 250 talent demir, bronz eşyalar, alabaster, 200 genç kız, yün, şimşir kerestesi, fildişi vb. gibi çeşitli malzemeleri içeren yüklü miktarda haraç vermiştir (Doğancı, 2018, s.9). Sazabe şehrini Parpola hemen Karkamış şehrinin güneyine konumlandırmıştır (Parpola ve Porter, 2001, s.3).

MÖ 717 yılında Karkamış kralı Pisiri'nin, Mita'ya Assur hakkında düşmanca mektuplar yollaması ve Muşki ve Urartu ile ittifak içerisine girmesi II. Sargon'u harekete geçirmiştir. Aslında isyan kaynaklı gibi görünen ama Karkamış'ın stratejik konumundan dolayı ekonomik kaygılar da taşıyan bu sefer sonucu, Karkamış kralı tahtından indirilerek yerine Assurlu bir vali getirilmiş ve Karkamış bir Assur vilayeti haline dönüştürülmüştür (Elayi, 2017, s.88; D. Hawkins ve Peker, 2014, s.109; Kurt, 2010, s.74). Pisiri, ailesi ve ileri gelenler tehcir edilmiş, 50 savaş arabası, 200 atlısı ve 3000 piyadesi Assur ordusuna dâhil edilmiştir. Ayrıca fethedilen başka bölgedeki işçiler Karkamış'a yerleştirilmişlerdir (Adalı, 2018, s.258). Böylece Pisiri Geç Hitit döneminin son kralı olarak kabul edilir. Assur tarafından anıtlarda geçen Pisiri'nin adı silinmeye çalışılmıştır (Hawkins, 1974, s.73). Bu olay Sargon'un yıllıklarında *"Karkamış kralı Pisiris, büyük tanrılara yaptığı yeminini tutmadı ve onlara karşı günah işledi, Asur'a karşı Muşki kralı Mita'ya düşmanlık besleyen haberler gönderdi. Ben, onu ve ailesini zincirlere vurarak şehrinden çıkardım. Saraydaki tüm mallarını, altınını ve gümüşünü ve Karkamış şehrinin isyankâr halkını Asur'a getirdim..."* şeklinde anlatılmıştır (Doğancı, 2018, s.9).

2.5.1.3. Sam'al

Zincirli Höyük adıyla da bilinen Sam'al, Gaziantep ilinin İslâhiye ilçesi sınırları içindedir. Amanos Dağları'ndan doğu-batı istikametinde Beylan Geçidi, Fevzipaşa çıkışına yakın bir konumda bulunmaktadır. Sam'al'ın kuzeyde Gurgum, güneyde ise Unqi komşusudur. Amanos Dağları'nın batısındaki komşusu ise günümüz Adana

civarında olduğu düşünülen Que ülkesidir (Harita 2.7.) (Alkım, 1960, s.351; Özyar, 2011, s.376).

Harita 2.7. Sam'al'ın Konumu (Marom-Herrmann, 2014, Fig1)

Sam'al, Arami ve Geç Hitit kültürlerinin birbirine karıştığı bir merkezdir (Sagona ve Zimansky, 2018, s.276). Assur yazılı kaynaklarında Sam'al adına ilk III. Salmanassar zamanında rastlanır. III. Salmanassar yazılı kaynaklarında MÖ 858'de Geç

Hitit Devletleri'nin Assur'a karşı oluşturduğu birlik güçlerini yendikten sonra Sam'al kralı Hayanu'dan altın, gümüş, bronz, kalay vb. oluşan yüklü miktarda haraç aldığından bahseder (Bloch, 2018, s.314; Doğancı, 2018, s.10). III. Salmanassar yazıtında: *"Gurgum şehrinden hareket ettikten sonra, Lutibu, Haiiānu, Sam'alite kentlerine yaklaştım. Bit Adini ve Sangara'nın (Karkamış) adamları birbirlerine savaş için güven duyup hazırlandılar. Onlar bana savaşmak için saldırdılar. Tanrı Assur'un yardımıyla onları yendim. Cesetlerini hendeklere doldurdum. Onlardan çok sayıda savaş arabaları ve atlar aldım. Onların şehirlerini yerle bir edip yaktım. Kahramanca başarılarımın yer aldığı kraliyet heykeli yaptırıp Saluara Irmağı'nın yatağının hemen yanına, Amanos Dağı'nın eteğine diktim"* ifadeleri geçmektedir (Grayson, 1996, s.9).

III. Tiglat-pileser'in yazılı kaynaklarında, diğer Geç Hitit devletleriyle birlikte Sam'al kentinin ismi de geçmektedir. III. Tiglat-pileser'in yazıtında: *"Hatti topraklarının Krallarından, Qedar ülkesinden, Araplardan, Kummuh'lu Kustaspi'den, Que'li Urukki'den, Melid'li Sulumal'dan, Tabal'lı Uassurme'den, Atuna'lı (Tuna) Ushitti'den, Tuhana'lı Urballa'dan, Istundi'li Tumamme'den, Hubisna'lı Urummi'den, Kaska'lı Dadilu'dan, Karkamış'lı Pisiris'den, Sam'al'lı Panammu'dan, Gurgum'lu Tarhulara'dan, vergi alıp vergiye bağladım. Altın, gümüş, kalay, demir, fil, fildişi, Mavi mor kırmızı giysiler, çok renkli keten giysiler ve deve olarak vergi koydum"* ifadeleri geçmektedir.

Esarhaddon döneminde buraya dikilen stel Assur'un buradaki varlığını kanıtlar niteliktedir (Köroğlu, 2018a, s.174). Sam'al, Yaidi ya da Bit Gabbar adlarıyla anılan bu devletin, kuruluşundan itibaren Assur güdümünde var olduğunu ve bölgenin siyasi alanında fazla rol oynamadığı söylenebilir (Doğancı, 2018, s.10).

2.6. Bölgenin Stratejik Önemi

Yukarıdaki bölümlerde Güneydoğu Anadolu Bölgesi hem coğrafi olarak hem de yazılı kaynaklar ele alınarak tarihi coğrafya olarak incelenmiştir. Günümüz sınırları içerisinde ele alınan bölgenin, Assur Devleti için stratejik önemi genel olarak ele alındığında çevre bölgelerle ilişkileri de ortaya çıkmaktadır.

Bölge, MÖ.2 binyılda Assurluların dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu dönemde henüz Fırat'ın batısına erişemeseler de Yukarı Dicle Bölgesi hedefleri arasına girmişti. Bölge Fırat ve Dicle nehirleri arasında Bereketli Hilal'in neredeyse merkezinde yer almaktadır (Şenyurt ve Akçay 2018, s.250). Mitanni Devleti'nin Assur üzerindeki

baskısı sona erdikten sonra bölge üzerinde hâkimiyet kurmak Assur için hızlanmıştır. Öncelikle bölge büyük kentsel alan ve köy ağının oluşturduğu yoğun bir nüfusa sahipti. Bölgede ele geçirilen bazı merkezlerde imar faaliyetleri yürütülerek hâkimiyet kurulmuştur. Bir kısım merkezler ise tarıma elverişli arazilerin kontrolünü sağlayan sistemin önemli parçası olan "dunnu" merkezlere dönmüştür. Dunnu sistemi ile Assur kırsal bölgeleri daha kolay kontrol etmiştir ve yerleşimler arasındaki bağlantıyı sağlayabilmiştir (Schachner, 2018, s.108-112). Böylelikle tarım arazilerinin bolluğu Assur için bölgeyi önemli yapan etkenlerden biri olarak görülür.

Bölgenin bir diğer önemi de Doğu Akdeniz ve Anadolu ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır (Şenyurt ve Akçay, 2018, s.250). Ayrıca bölge Urartu Devleti ile mücadele sırasında tampon görevi görmekteydi. Bölgenin bir başka önemi de Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynağına gitmektir. (Dezsö, 2018, s.137-140) [2]

[2] Coğrafya Bölümü başlığı altında yüzeysel olarak anlatılan bölgeye yapılan seferler, kral başlıkları altında ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.

3. BÖLGEDEKİ ORTA ASSUR HAKİMİYETİ

3.1. Bölgenin Orta Assur Dönemi Siyasi Tarihi

Assur Devleti MÖ 2000 yılından MÖ 609 yılına kadar devam eden bir tarihe sahiptir. Başlarda Assur kenti ve çevresinde küçük bir devlet konumundayken, MÖ 1. bin yılın başlarından itibaren Mezopotamya, Suriye, Elam ve bir süreliğine Mısır olmak üzere geniş bir coğrafyayı içine kapsayacak şekilde büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu geniş süreç genel olarak, Erken Assur Dönemi (MÖ 2000-1600), Orta Assur Dönemi (MÖ 1600-1000) ve Yeni Assur Dönemi (MÖ 1000- 612/609) olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır (Levent-Kaçmaz, 2016, s.27).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Assur varlığının, yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik materyal olarak da tespit edilmesinde kazılar önemli veriler sunmaktadır. Ancak bu veriler yalnızca bölgede Assur varlığını ortaya koymakla kalmaz aynı zamanda bu varlığın bölge üzerindeki sosyal, ekonomik ve siyasal etkilerini de ortaya koymaktadır (Baştürk, 2009, s.142). MÖ II. binyılda meydana gelen yeni bir oluşum Kuzey Suriye ve Assur şehirlerini etkilemiştir. Bu değişiklik MÖ 1500'lerde Doğu Anadolu Bölgesi'nden Kuzey Mezopotamya'ya kadar yayılan Mitanni istilasından kaynaklanmıştır (Harita 3.1.). Bölgedeki gücün, yazılı ve arkeolojik kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Kafkasya üzerinden gelen ve Hint-Ari bir kavim olan Mitanniler'in eline geçtiği görülmektedir. Mitanniler Hititlerin zayıflığından faydalanarak Kuzey Mezopotamya'yı ele geçirmişlerdir (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.51; Gökçek, 2015, s.72).

Mitanni devleti bölgede idari yapılanmasını kısa bir süre içerisinde tamamlayarak hakimiyetini ortaya koymuştur. Devletin sınırları doğuda Assur şehrinden Akdeniz'e, kuzeyde Toroslar ve belki de Keban Havzası'na, güneyde ise, Habur yataklarına kadar genişlemişti. Mitanni Devleti MÖ 1350 yıllarına kadar bağımsız olsa da dönem dönem Hitit ve Assur devletlerinin egemenliği altına girmiştir (Gökçek, 2015, s.72). Aslında Mitanni bir nevi Assur ile Hitit arasında tampon bir devletti.

MÖ. 1500'lü yıllardan itibaren Assur henüz Mitanni egemenliğinde, Kuzey Mezopotamya'da zayıflamış bir krallık olarak hüküm sürmekteydi. Bu nedenle uzun süre boyunca adı uluslararası ilişkilerde anılmamaktaydı. Assur kral listelerinden anlaşılacağı üzere Mitanni egemenliğinde birçok kral tahta çıkmıştır ve ülkeyi

yönetmiştir. Ancak MÖ 14. yy'dan itibaren Mitanni-Hitit mücadelelerinde Mitanni'nin zayıflaması ile Assur tekrar güçlenme imkânı bulmuştur. Genel olarak MÖ II. binyılın ikinci yarısı Orta Assur olarak anılsa da Assur, bölgenin siyasi sahnesinde pek fazla yer bulamamıştır. Ancak Assur-uballit (MÖ1353-1318) ile I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.159) zamanında bölgede varlığını güçlü bir şekilde hissettirmiştir (Cancik-Kirschbaum, 2002, s.515; Köroğlu, 2009, s.132).

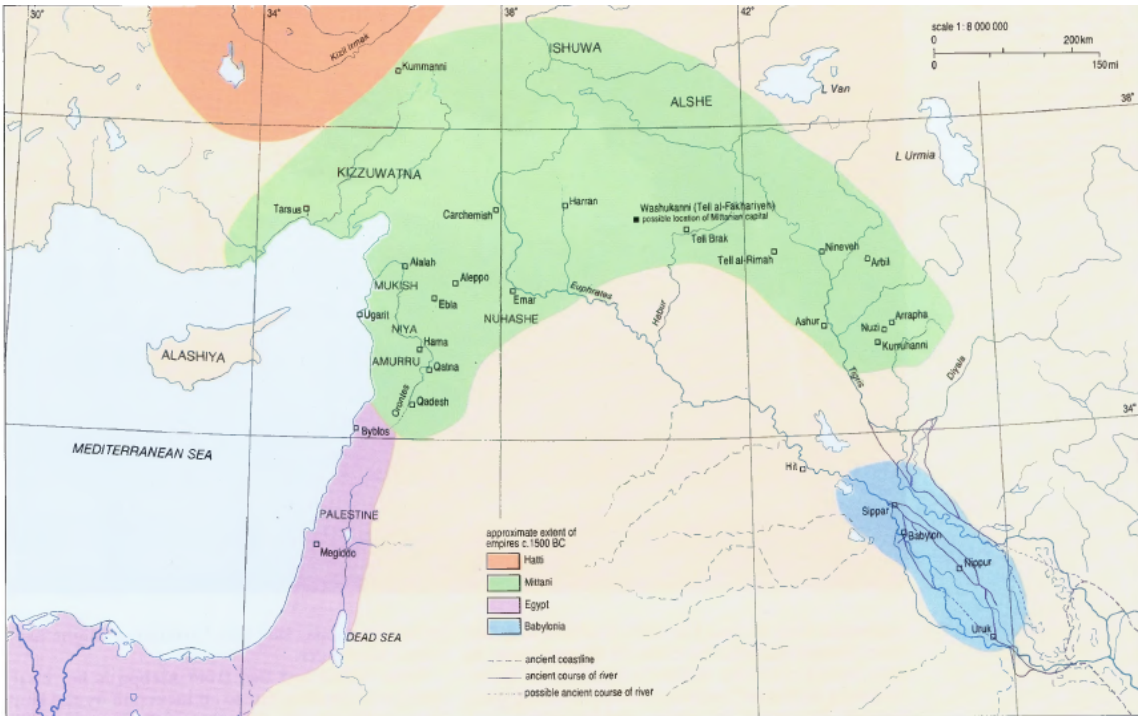

Harita 3.1. Mitanni İmparatorluğu (Roaf, 1990)

3.1.1. Assur-uballit Dönemi (MÖ 1365-1330)

Assur kralı Assur-uballit (MÖ 1365-1330) (Gökçek, 2015, s.81), Assur topraklarını Mitanni egemenliğinden kurtararak dönemin bölgedeki en güçlü devleti olan Mısır ile diplomatik ilişkiler kurmayı başarmıştır. Hatta kral, IV. Amenophis'e yazdığı mektuplarda kendisinden *"büyük kral"* ya da *"firavunun kardeşi"* olarak bahseder.Yine bu kralın döneminde Hanigalbat ülkesinde yani Mitanni'de yaşanan taht kavgaları dolayısıyla Mitanni ülkesi zayıflamaya başlamıştır. Tuşratta'nın oğlu Artatama babasına başkaldırarak ayrı bir devlet kurmuştur. Bu zayıflamayı fırsat bilen Hitit ve Assur ülkeleri Mitanni üzerinden mücadeleye girmişlerdir. Ancak Hititlerin desteklediği kişi Mitanni'yi ele geçirince Assur geri plana düşmüştür ve Mitanni

Hititler'e bağlı tampon bir devlet konumuna gelmiştir. Assurlular, Mitanni yönetici ve soylu sınıfı etkisiz hale getirerek hareket alanını daraltmak isterken, Hititler var olan yapıyı güçlendirip, kendi kontrolleri altına alma yolunu tercih etmişlerdir. (Cancik-Kirschbaum, 2002, s.515; Gökçek, 2015, s.83 ;Yiğit, 2020, s.176-177 ; Elayi, 2023, s. 36).

3.1.2. I. Adad-nirari Dönemi (MÖ 1295-1264)

I. Adad-nirari döneminde Assur Hititlerin kontrolündeki Mitanni'ye baskı yapmaya devam etmiştir. Mitanni kralı I. Şattuara, Assur kralı I. Adad-nirari'yi Hitit kralına bir mektupla şikâyet etmiştir (Kertai, 2009, s.30). Bu isyanı ve sonuçlarını bir yazıtta şöyle anlatmaktadır: *"Evrenin kralı, kuvvetli kral, Assur kralı, Enlil-nirari'nin oğlu, Assur kralı Arık-den-ili'nin oğlu Adad-nirari. Hanigalbat ülkesinin kralı Şattura bana isyan ve düşmanlık ettiği zaman, efendim ve müttefikim, ayrıca benim lehime karar veren büyük tanrılardan biri olan Assur'un emriyle, onu yakaladım ve şehrim Assur'a getirdim. Ona yemin ettirdim, sonra da ülkesine dönmesine izin verdim. Ömrü boyunca her yıl şehrim Assur'da ondan düzenli olarak armağan aldır. Ölümünden sonra oğlu Waşaşatta ayaklandı, bana isyan etti ve düşmanlık yaptı. Yardım almak için Hatti ülkesine gitti. Hititler ondan rüşvet aldılar ama destek vermediler. Efendim tanrı Assur'un güçlü silahlarıyla ve tanrılar An, Enlil ve Ea ile tanrılar arasında en kudretli olan, korkunç tanrılar, efendilerim Sin, Şamaş, Adad, İştar ve Nergal'in yardımıyla onun büyük kraliyet şehri Taidu şehrini, Amasaku, Kahat, Şuru, Nabula, Hurra, Şuduhu ve Waşşukanni şehirlerini fethederek ele geçirdim. O şehirlerin mallarını, babalarının mirasını, onun sarayının hazinesini alıp, şehrim Assur'a getirdim. (Taidu) şehrini fethettim, yaktım ve yerle bir ettim, üstüne tuz saçtım. Büyük tanrılar Taidu şehrinden İrridu şehrine, Eluhat şehrine* ve *Kaşiyari dağına kadar bütün toprakları*, *Sudu şehri kalesinden ve Harranu şehri kalesinden Fırat nehri kıyılarına kadar hâkim olma hakkı tanıdılar. Halkın geri kalanına gelince, onları çapa, kürek ve küfe işlerine koştum. Ama onu (Waşaşatta), İrridu şehrinden aldım, kraliçesini, oğullarını, kızlarını ve halkını da. Onları bağlayarak eşyaları ile birlikte şehrime, Assur'a getirdim. İrridu şehrini ve İrridu şehri civarındaki şehirleri fethettim, yaktım ve yerlebir ettim"* (Grayson, 1987, s.136). Bu yazıttan anlaşılacağı üzere I. Adad-nirari Waşaşatta'nın krali kenti olan Taidu'yu ele geçirmiş ve burada imar faaliyetlerinde bulunmuştur (Schachner, 2018, s.110). Aslında Assur'un bölgede Assurlulaştırmak gibi bir politikası söz konusu değil

ancak ekonomik açıdan bir vasal kazanmak Assur için önemliydi. I. Adad-nirari bu yazıtında *"Ona yemin ettirdim ve sonra ülkesine dönmesine izin verdim. (O) yaşadığı sürece her yıl, onun haracını şehrim Assur'da düzenli olarak aldım"* ifadesiyle Mitanni'yi haraca bağladığını söylemektedir (Jakob, 2015, s.177 ; Elayi, 2023, s.38).

Yazıtta dikkat çeken önemli bir nokta da Hititlerin Mitanni'ye destek vermemesiydi. Kadeş savaşından yeni çıkan Hititlerin yorgunluğu ve kral Urhi-Teşup'un tartışılan meşruluğu ve yeğeni III. Hattuşili'nin tahtı ele geçirme çabaları Hititleri zor durumda bırakmıştır. Dolayısıyla Mitanni'ye destek sağlanamadığı için Mitanni kralı Waşaşatta Assur'a yenilmiştir. Böylece Hitit ve Assur arasındaki tampon devlet ortadan kalkmıştır. Assur'un yükselişi I. Adad-nirari'nin Mısır ve Hitit krallarına "biraderim" şeklinde yazması noktasına getirmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Hitit kralı Urhi-Teşup (III. Murşili), I.Adad-nirari'nin ona yazdığı bir mektuba, kralı aşağılar şekilde şöyle cevap vermiştir: *"Sürekli olarak Waşaşatta ve Hurri ülkesinin hakkında bahsetmektesin. Silahınla yendin belki, benim (bana bağlı olan adamımı)yendin belki, ama bu yüzden büyük bir kral mı olduğunu sanıyorsun? Öyleyse niye sürekli kardeşlikten bahsetmektesin…? Hangi sebeple sana kardeşlikle ilgili yazayım ki? Normalde kim kime kardeşlik hakkında yazar ki? Yoksa arkadaş olunmadığı halde de mi birbirine kardeşlik hakkında yazılıyor? Öyleyse sana neden kardeşlikle ilgili yazayım ki? Sen ve ben ikimizde aynı anadan mı doğmayız ki? (benim büyük babamın) ve babamın Assur ülkesinin kralına (kardeşlik hakkında) yazmadığı gibi sen de bana yazma. Hele hele büyük krallık onurundan hiç bahsetme."* Kralın verdiği bu tepkinin sebebi aslında Assur'un Hitit için büyük bir tehlike oluşturmasının endişesidir (Yiğit, 2020, s.178). Urhi-Teşup'un bu tavrına karşılık yerine geçen III. Hattuşili daha yumuşak bir dil kullanarak Assur'un gücü karşısında Assur Devleti ile iyi ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır (Gökçek, 2015, s.87-89; Kılıç ve Yılmaz, 2020, s.177).

Sonuç olarak I. Adad-nirari (MÖ.1295-1264) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.159) hem Kuzey Mezopotamya'da Mitanni çekirdek bölgesini kontrol altına almayı başarmıştır hem de güney Mezopotamya içine kadar ilerleyerek bölgedeki en önemli devlet olmuştur (Cancik-Kirschbaum, 2002, s.516).

3.1.3. I. Salmanassar Dönemi (MÖ 1263-1234)

Mitanni Devleti, fazlalaşan Hitit Devleti'nin saldırıları ve güçlenen Assur karşısında daha fazla duramamıştır. Hitit Devleti'nin I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra taht

kavgalarının yaşaması ve bu dönem ortaya çıkan Suriye bölgesine sahip olma mücadelesi sırasında oluşan otorite boşluğunda, Assur kralı I. Salmanassar (MÖ 1263-1234) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.159) bölgeye seferler düzenleyerek Mitanni'yi Assur hâkimiyetine almıştır. Böylece Mitanni artık Assur ülkesine bağlanmıştır. Dolayısıyla Assur'un bölgedeki varlığı daha fazla hissedilmiştir. Mitanni şehirlerinin çoğunda yerleşim devam etmiştir ancak Assur buralara Assurlu idareciler atamıştır. Assur kralı, kraliyet ailesinden birini "Hanigalbat Kralı" unvanıyla Batı Ülkeleri'nin idarecisi yapmıştır. Böylece artık Mitanni devleti siyasi olarak tamamen ortadan kalkmıştır (Cancik-Kirschbaum, 2002, s.516; Köroğlu, 2009, s.132).

I. Salmanasar ile birlikte Assur Devleti, batıda Fırat Nehri yataklarını, Kuzey Suriye'nin topraklarını, kuzeyde ise Yukarı Dicle ve Toroslara kadar olan geniş bir alanı hakimiyetine alabilmeyi başarmıştır. Hatta Doğu Anadolu bölgesinin iç kısımlarına kadar sefer düzenlemiştir (Yiğit, 2020, s.179). Bu askeri faaliyetler Assur'da bulunan bir yazıtta şöyle anlatılmaktadır: *"Ruhbanlığım başladığı vakitte Uruatri'de isyan çıkmıştı ve Assur'un büyük tanrılarına, beylerine, ellerimi açıp dua ettim, ordularımı harekete geçirdim ve en çabuk şekilde ulu, kudretli dağlarına ulaştım. Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri, Zingun olmak üzere ordularıyla birlikte 8 ülke fethettim. 51 şehri yaktım, girdim, mülklerine el koydum. 3 günde Uruatri'yi Assur'a teslim olur hale getirdim. Başlarındaki genç adamı kendime hizmet için seçtim ve içinde korku bıraktım. Dağlık ülkede yüksek hürmet görecek şekilde onlara korku saldım. Dağlık olan Arina şehrinde daha önce isyan çıkmıştı ve bunu tanrıların yardımıyla alt ettim. Şehri işgal ettim, yok ettim, şehrin üzerine tuzlu bitkiler tohumladım. Daha sonra oradan aldığım toprağı Assur şehrinin kapısına Assur'un refahı için yığdım. Bu sırada efendim Assur'un ayaklarının altındaki Musri topraklarının tümüne boyun eğdirdim".*

"Efendim Assur'un gücü ile yüceltilmiş büyük tanrıların emri ile Hanigalbat üzerine yürüdüm, çok zor patikalar ve geçitler açtım. Hanigalbat kralı Şattuara, Hitit ve Ahlami ordularının yardımıyla sulak yerleri ve geçitleri ele geçirmişti. Açlık ve susuzluğa rağmen ordum kahramanca savaştı ve galip geldi. Onları arkadan vurdum ve (bu durum) yenmemi sağladı. Onların ordusundan sayısız insan kestim. Ona gelince (Şattuara), güneşin doğuşuna kadar kovaladım. O güruhtan 14.400 kişiyi boğazladım ve (geri kalanları) kör ettim ve esir aldım. 9 kalesi ve başkenti ele geçirdim. 180 şehrini tahrip ettim. Müttefikleri Hititler ve Ahlamileri koyun gibi kestim. Bu sırada Taidu'dan İrridu'ya kadar tüm Kaşiyari dağlık bölgesini, Eluha şehri, Sudi kalesi, Harran kalesi

ve Fırat nehri yatağındaki Karkamış şehrine kadar tüm şehirleri ele geçirdim. Bütün şehirleri emrim altına aldım, geri kalanları ise yaktım".

"Sonradan Quti'den adam öldürmede marifetli olan (ve) hiç kimsenin bilemeyeceği gökyüzündeki yıldızlar kadar çok isyancı bana karşı düşmanca davrandı. Assur'a ve büyük tanrılara, beylerime elimi açıp, "Bana kutsal imanınızı verin" diye dua ettim. Ordumun kampından ayrılarak, at arabalarından en iyi üç tanesini alıp en hızlı şekilde savaşın ortasına ulaştım. Uruatri sınırında kalan daha ötedeki Kutmuhu bölgesine kadar düşman cesetlerini su gibi dağıtıp saçtım, savaşçıların cesetlerinden geniş bir ova oluşturdum, tutsakları, hayvan sürülerini, vahşi hayvanlarını ve mallarını şehrim Assur'a getirdim" (Grayson, 1987, s.183-184) Ziyaret Tepe ve Üçtepe yerleşimlerinde ele geçen Orta Assur dönemine ilişkin kanıtlar bu yazıtta Assur'un genişlediği alanlar hakkında verileri arkeolojik olarak doğrulamaktadır (Gökçek, 2015, s.94-96).

Sonuç olarak I. Salmanassar, Güney ve Doğu Anadolu üzerinde sömürüye dayalı bir politikanın temellerini atmıştır. Anadolu topraklarında başlangıçta ticari faaliyetler gösteren Assur Devleti artık bu topraklar üzerinden siyasi faaliyetler ve menfaatlere dayalı bir politika sürdürmeye başlamıştır (Gökçek, 2015, s.98).

3.1.4. I. Tukulti-ninurta Dönemi (MÖ 1244-1208)

I. Salmanassar'dan (MÖ 1244-1208) (Gökçek, 2015, s.98) sonra tahta geçen I. Tukulti-ninurta Assur Deevleti'nin bulunduğu bölgede hızlı bir şekilde yayılmasına ve Assur'un büyük bir yükselişe geçişini sağlamıştır. Assur Devleti'ni Mısır, Hitit, Babil devletleriyle aynı noktaya getirmiştir. Orta Assur Dönemi'nin kralları zamanla, batı tarafta Fırat'a, kuzey kısımda ise Yukarı Dicle Bölgesi'ne ve Toroslar'a kadar olan geniş bir alanda hâkimiyet sağlamayı başarmışlardır. Assur büyük merkezlerin tarımsal malzeme ihtiyaçlarını karşılayabilmek için verimli arazileri olan yerleri kontrol etmeyi amaçlamıştır. Özellikle Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Tuşhan, Sinabu ve Tidu yerleşimlerinde garnizonlar kurmuşlardır ve bu bölgeyi Assur'a ait bir alan haline getirmişlerdir. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki birtakım eski merkezler ve köklü alt yapısı olan yerleşimler ise Assur'a bağlılıklarını bildirerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak I. Tukulti-ninurta'nın ölümünden sonra zayıflayan Assur'un bu merkezleri ne kadar koruyabildiği bilinmemektedir (Köroğlu, 2009, s.133-134).

I. Tukulti-ninurta'nın en güçlü rakiplerinden olan Hititler'in o dönem başında IV. Tuthalya bulunmaktadır. Bu iki güçlü devletin arasında bir zamanlar Mitanni'nin üstlendiği görevi artık Amurru Krallığı üstlenmiştir. Bölgeye Hititler'in hâkim olması Assur Devleti'nin daha çok Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesine yayılmasına neden olmuştur. İki devlet arasındaki askeri çatışmalardan Tukulti-ninurta bir yazıtta şöyle bahsetmiştir: *"Kutsal tahta çıktığımın ilk yıllarında 28.800 Hitit savaşçısını Fırat kenarından Yauri Dağı'na kadar Kuti ve Ukamani'de Şarnida ve Mehri'ye kadar istila ettim. Topraklarının zenginliğini ve bolluğunu her yıl kendilerinden aldım… Kraliyet tahtına çıktığımda Fırat'ın diğer tarafından gelen 28.800 Hitit askerini yendim. Yauri Dağları'nın ortasında Kurti'yi, Ukamani, Elbunia ve Şarnida, Mehri'yi kendi ellerimle fethettim. Yayılmış Kurti savaşçılarını savaşın ortasında bozguna uğrattım."* (Grayson, 1987, s.275). Kitabede geçen yer isimleri büyük ihtimalle Fırat ve Dicle çevresinde yer alan yerleşimlerdir (Gökçek, 2015, s.100-101).

Kralın yazıtlarında Nairi ismi de geçmektedir. Bir yazıtında *"Uzak dağlar, yol patika olmayan yerleri kat ettim, 43 Nairi kralına meydan okudum ve savaşa davet ettim. Savaştım ve galip geldim. Kanlarıyla vadileri sel bastı ve dağlarda dereler oluştu. Tüm her yeri himayeme aldım. Onlardan saygı ve hediyeler elde ettim"* bu bölgeye geldiğinden bahseder (Gökçek, 2015, s.101-102).

Tukulti-ninurta'nın ölümünden sonra Deniz Kavimleri'nin neden olduğu otorite boşluğu doldurulamamıştır. Üstüne bir de Arami istilası Assur'un Kuzey Suriye politikasını büyük sekteye uğratmıştır. Çünkü Assur egemenliğindeki birçok kente Aramiler hızla yerleşmeye başlamıştır. Assur'un zayıflığından faydalanan düzensiz birlikler MÖ 12. ve 10. yüzyıl boyunca organize olarak Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde birçok şehir devleti kurmuştur. Diyarbakır civarında Bit-Zamani, Fırat Nehri kıyısında Bit-Agusi gibi kentler kurulmuştur. I. Tiglat-pileser olmak üzere çok sayıda Assur kralı Arami şehir devletleriyle mücadele içerisine girmiştir (Gökçek, 2015, s.109-110).

3.1.5. I. Tiglat-pileser Dönemi (MÖ 1114-1076)

Assurlular yaşanan Deniz Kavimleri kaosundan coğrafi konumları sayesinde kurtulmuştur. Ancak bölgedeki boşluktan faydalanan Aramiler gittikçe güçlenip Assur devletini zorlamaya başlamıştır. I. Tiglat-pileser'in (MÖ 1114-1076) tahta çıkmasıyla birlikte Assur devleti yeni bir yükselişe çıkmıştır (Gökçek, 2015, s.111).

I. Tiglat-pileser zamanında Arami topluluklarının bölgeye yerleşimlerini engelleyebilmek için, kendi anlatımlarında bahsettiğine göre 28 defa Fırat Nehri'ni geçmiştir. Fakat Assur krallarının yapmış olduğu bu çabaları boşunadır. Çünkü 11. yüzyılda Arami devletlerinin hali hazırda kurulduğu görülmektedir (Çoban, 2011, s.94-95). Tiglat-pileser bir yazıtında Aramilerle mücadelesini şöyle ifade etmiştir: *"Efendim Tanrı Assur'un desteği ile arabalarımı, savaşçılarımı hazırladım ve çöle doğru yola çıktım. Efendim Tanrı Assur'un düşmanları Ahlamu Aramilerine karşı sefere çıktım. Suhu ülkesinin kenarından Hatti topraklarındaki Karkamış şehrine kadar tek bir günde yağmaladım. Onları kılıçtan geçirdim ve onların sayısız ganimetlerini, mallarını, eşyalarını geri taşıdım. Efendim Tanrı Assur'un silahından arta kalanlar ise, Fırat nehrini geçtiler. Ben de onlardan sonra keçi derisinden şişme sallar ile Fırat nehrini geçtim. Beşri dağının eteklerindeki 6 şehri fethettim, yaktım, yerle bir ettim ve onların sayısız ganimetlerini mallarını, mülklerini ve eşyalarını şehrim Assur'a getirdim."* (Grayson, 1991, s.23).

I. Tiglat-Pileser kuzeyde, yazılı belgelerde adları ilk kez geçen Muşkilerle savaşmıştır. Yukarı Fırat bölgesinden güneye inen 20.000 kişilik bir orduyla ve onların beş kralı ile savaşmıştır. Onları yendikten sonra Anadolu'nun içlerine yürüyüşünü sürdürmüştür. Kral Yukarı Dicle Bölgesi'ne de sefer düzenlemiştir. Mezopotamya'ya hammadde aktarımı açısından önemli bir konuma sahip bu bölgeyi kontrol altına almayı hedeflemiştir. Dicle'nin kaynağına bir kabartma yaptırarak üstünde, Nairi üzerine sefer yaparak onları vergiye bağladığını ve onlardan ganimet aldığını anlatmıştır (Yiğit, 2020, s.182)

3.1.6. Assur-bel-kala Dönemi (MÖ 1074- 1056)

I. Tiglat-pileser'in ölümünden sonra tahta çıkan Assur-bel-kala kuzeydeki dağlık bölgelere birtakım seferlerde bulunmuştur ve zaferler kazanmıştır. Ancak Arami etkisinin azalması bir türlü engellenememiştir. Bunun ardından Assur'un belli bir süre karanlık bir devre girdiği söylenmektedir (Gökçek, 2015, s.119). Assur-bel-kala'nın kırık obeliskindeki yazıttan anlaşılacağı üzere Assur ile Aramiler arasındaki savaşın MÖ 11. yüzyılın ilk yarısının son döneminde Assur hakimiyetinin sonunu getirmiş olması muhtemeldir (Schachner, 2018, s.120). *"O yıl, İyyar ayında, Kasiari Dağı'nın eteğindeki Pauza şehrinde Aramilere karşı bir seferde (onlarla birlikte) savaştı. O yıl, aynı ayda, Aramilere karşı yürüttüğü seferde, Nabula şehrinin başında onlarla savaştı.*

O yılın Sivan ayında Mûsrî diyarının askerlerini kökünden söküp attı. O yıl, aynı ayda, Aramilere karşı sefere çıkarken, (onlarla birlikte) Dicle kıyısındaki [... [tibua] şehrinde savaştı." (Grayson, 1991, s.102). Kırık obeliks üzerindeki yazıttan anlaşıldığı gibi aynı yıl içerisinde iki devletin sık sık karşı karşıya gelmesi Assur kralı Assur-bel-kal'ın Aramilerle yoğun mücadele içerisinde olduğunu göstermektedir.

Aramilerin yanı sıra Assurluların uğraşması gereken birkaç düşmanı daha vardı. Bunlar Himme, Musri, Şubru, Maşgun/Bargun ve Uruatri'ydi. Dolayısıyla Assur-bel-kala 18 yıllık hüküm süresi boyunca kuzeye en az dokuz sefer düzenlemiştir (Dezsö, 2018, s.144).

3.2. Bölgedeki Orta Assur Dönemi'ne Ait Arkeolojik Veriler

Orta Assur dönemi bölgedeki en önemli kentler Taidu (Üçtepe), Sinabu (Pornak), Tuşhan (Ziyaret Tepe) ve Giricano'dur (Harita 3.2.). Bu eşleşmeler hem Mitanni hem de Orta Assur dönemi yazılı kaynakları ve arkeolojik veriler ile desteklenmektedir. Anlaşılacağı üzere bölgede bu büyük kentler ve köy ağlarından oluşan yoğun bir nüfus söz konusudur. Bu kentlerin ne zaman Assur'a bağlandığı tam olarak bilinemese de yazılı veriler I. Adad-nirari ve I. Salmanassar'ı göstermektedir. II. Assurnasirpal Kurkh monolitinde "*Benden önceki Assur prensi Salmanassar Tidu ve Sinabu şehirlerine garnizon kurdu*" (Grayson, 1991, s.261) şeklinde bahsetmesi bu görüşü desteklemektedir (Akçay ve Özbilen, 2018, s.542; Schachner, 2018, s.109-110).

3.2.1. I. Tiglat-pileser Kabartması

Bırkleyn Mağaraları Diyarbakır'ın yaklaşık 90 km uzaklığında Lice ilçesinde bulunmaktadır (Harita 3.3.). Mağarada I. Tiglapileser'in ve III. Salmanassar'ın anıtları ve kitabeleri vardır (Schachner, 2005, s.74-79).

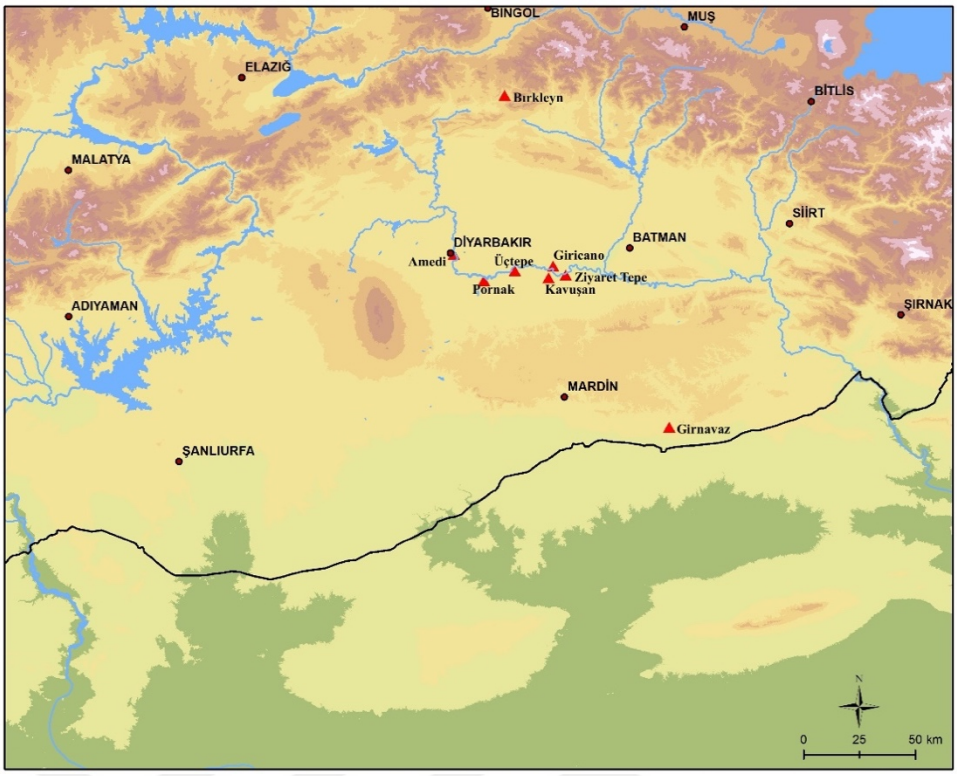

Harita 3.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Orta Assur Merkezleri (Harita Ümit Gündoğan tarafından hazırlanmıştır)

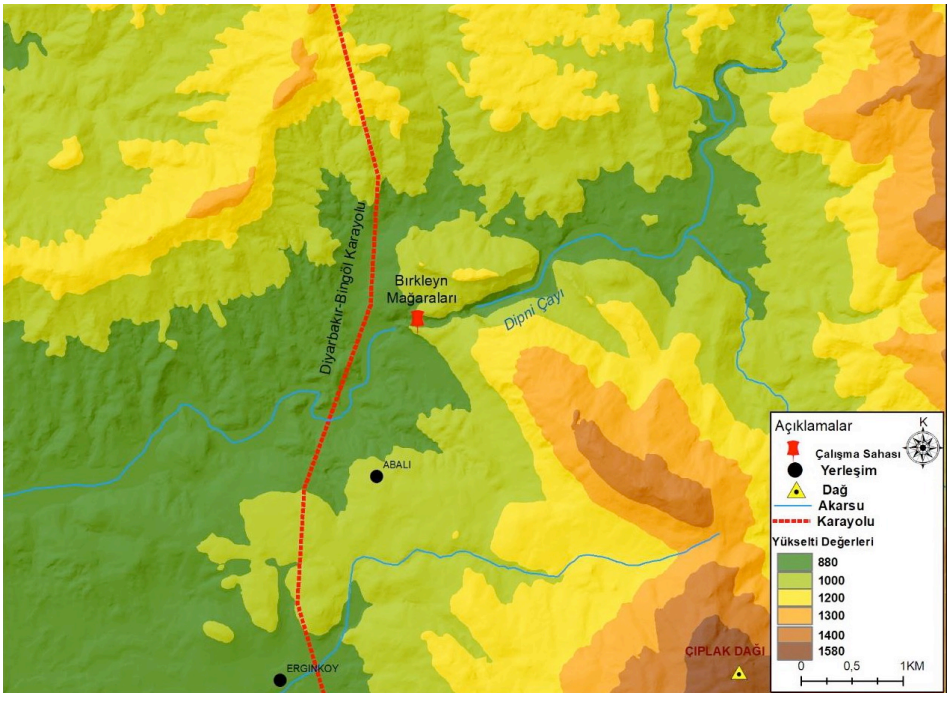

Harita 3.3. Bırkleyn Mağarası'nın Konumu (Şengün, 2022, Harita2)

Şekil 3.1. I.Tiglat-pileser'in Kabartması (Schachner, 2018 fig.6)

Mağarada bulunan en eski Assur kalıntısı I. Tiglat-pileser'e ait olan kabartma ve yazıttır (Şekil 3.1.). Bu kabartma 1 nolu mağarada, bugünkü taban seviyesinden 4-5 m yükseklikte bulunmaktadır. Kabartmada kral tasvirinin hemen solunda bulunan yazıt 10 satırdan oluşmaktadır. Bu yazıtta: *"Efendilerim, büyük tanrılar Assur, Şamaş (ve) Adad'ın desteğiyle, ben, Tukulti-apil-E arra (I. Tiglath-pileser), Assur`un Kralı Aşşur-reşşi-işşi'nin oğlu ve yine Assur`un Kralı Mutakkil-Nusku'nun oğlu, Amurru Ülkesi'nin büyük denizinin (Akdeniz) ve Nairi Ülkesi'nin büyük denizinin (Van Gölü) fatihi, üç kez Nairi Ülkesi'ne gittim"* ifedeleri bulunmaktadır (Schachner, 2006, s.367-368). Kabartma kısmında ise kral törensel kıyafetleriyle betimlenmiştir. Ayrıca sağ elinin işaret parmağıyla tanrı sembollerini işaret etmektedir. Sol elinde ise kraliyet sembolü olan bir asa tutmaktadır (Şekil 3.2.) (Köroğlu, 2018a, s.180).

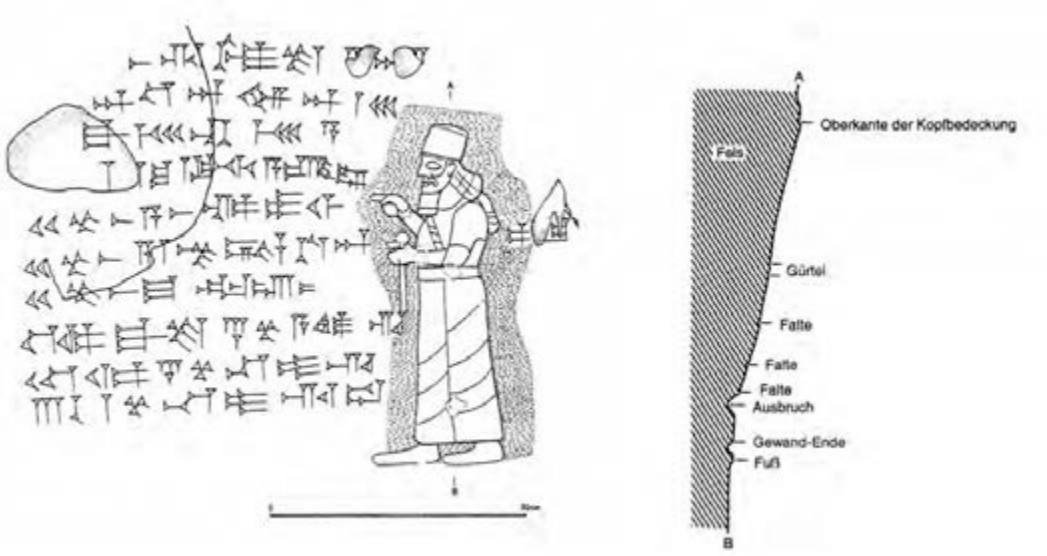

Şekil 3.2. I. Tiglat-pileser'in Kabartmasının Çizimi (Schachner, 2018 Fig.6)

3.2.2. Giricano Metinleri

Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde yer alan Giricano'da 11 tanesi Ili-iddina eponimi ile Assur-bel-kala dönemine MÖ 1069 veya 1068 yıllarına tarihlenen Geç Orta Assurca yazılmış toplam 15 metinden oluşan bir arşiv bulunmaktadır (Şekil 3.3.) (MacGinnis, 2018, s.208).

Şekil 3.3. Giricano Tabletleri (Schachner, 2018, Fig.2)

Orta Assur Dönemine tarihlenen bu önemli buluntular tek bir kap içerisinde toplu halde bulunduğu için arşiv niteliği taşımaktadır. Arşivin içinde bulunduğu çömleğin ağzı kil ile kapatılmış ve bir kumaş parçasına sarılmış, üzeri de başka bir çömlek ile kapatılmıştır. Kumaş parçası ele geçmese de kildeki negatiflerinden varlığı anlaşılmaktadır (Radner, 2004, s.51).

Metinlerden bu arşivin Tuşhulu Kidin-sin'in oğlu Ahuni'nin olduğu bilinmektedir. Arşiv genelde alım, satım, borç belgeleri gibi ticari belgelerden oluşmaktadır. Ayrıca arşivlerde geçen Dunnu-şa-Uzubi isminin de Giricano'nun eski ismi olduğu anlaşılmaktadır. Dunnular aslında Assur'un tarım amaçlı hakimiyet kurduğu küçük yerleşimlerdi. Giricano da dunnu olduğu kesinleşen ve Yukarı Dicle Bölgesi'nde Orta Assur dönemine tarihlenen tek yazılı arşive sahip bir yerleşimdir (MacGinnis, 2018, s.208-209; Yıldırım, 2010, s.123). Aslında Giricano'nun, yılın büyük bir kısmı Tuşhan'da yaşadığı düşünülen bir toprak sahibinin tarım ve çiftlik yerleşimi olduğu düşünülmektedir (Schachner, 2021, s.53).

Orta Assur Dönemi için yazılı belgeler çok kısıtlıdır. Bunun sebebi yetersiz kazılar ya da Assur varlığının o dönem için tam anlamıyla bölgeye yerleşmemiş olması olabilir. Ancak Şanlıurfa'nın Bozhöyük ilçesi Gerçek Deliler Köyü'nde ele geçen ve Adıyaman müzesinde muhafaza edilen ancak henüz yayınlanmayan bir Orta Assur dönemi tablet daha mevcuttur (Çeçen, 2019, s.176).

3.2.3. Orta Assur Dönemi Çanak Çömleği

Assur devletinin yayılmacı politikası, Mitanni dönemine kıyasla Orta Assur Dönemi'nde, geniş bir alana yayılan ve karakteristik özellikleri olan Orta Assur çanak çömleği ile daha net belgelenebilmiştir. Bu da politik gelişmelerin bölgeyi kültürel olarak da etkilediğini göstermektedir (Schachner, 2018, s.112). Bu dönemde bölgedeki Assur varlığının en büyük katlarından biri olan karakteristik Assur çanak çömleğinin en belirgin formları çekiç ağızlı kaplar, oval gövdeli çömlekler, sığ çanaklar ve düğme dipli kadehlerdir (Algaze, 2012, s.31). Diğer formlar basit ağız kenarlı yayvan veya keskin profilli çanaklar, ağız kenarı aşağı sarkık kesilmiş boyunlu çömlekler, depolama küpleri ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı çömleklerdir. Bu seramikler pembemsi kahve ile devetüyü gibi açık renklerdedir. Genellikle açkısız, iyi fırınlanmış ve çark yapımı seramiklerdir (Şekil 3.4.) (Kozbe, 2006a, s.497). Bu dönemin seramikleri bölge

için iki ana gruba ayrılır. Birincisi saray malı kalitesindeki "Assur tipleri", ikinci grup ise "Orta ve Yeni Assur Dönemi yerli seramiği" olarak adlandırılan gruptur. Assur grubu yerli seramiğin aksine saman ve kum katkısız ince yapılmış kaliteli seramiklerdir (Köroğlu, 1998, s.37-38). Yukarı Dicle'de Orta Assur dönem seramiği veren yerleşimler: Üçtepe (Köroğlu, 2018b, s.332), Ziyaret Tepe (Matney vd, 2011, s.71), Gre Dimse (Kozbe, 2006a, s.497), Giricano (Schachner, 2018, s.112), Kavuşan Höyük (Kozbe, 2006a, s.497). Ayrıca Şırnak ve Cizre-Silopi bölgelerinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda birkaç yerleşimde Orta Assur dönem seramiğine rastlanmıştır. Bunlar: Şehitlik Höyük, Takyan, Ilıcalar (Havinga) Höyük ve Kebeli Höyüktür (Kozbe, 2006b, s.295-299).

Harran bölgesinde yapılan yüzey araştırmalarında Orta Assur çanak çömleği buluntuları veren yerler; Anaz, Göktepe, Kepirli, Aşağı Yarımca, Mamuca, Yukarı Yarımca, Sultantepe, Çamlıdere. Buralarda ele geçen seramikler, kırmızı-kahverengi ürünler, krem yeşili ürünler ve krem yeşili astarlı ürünler olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Bu çanak çömleğin çoğu kumlu ve yoğun saman katkılıdır. Genellikle orta veya iyi pişmiş ve çark yapımıdırlar. Tıpkı Yukarı Dicle bölgesindeki örnekler gibi aynı formların kullanılması paralellik göstermektedir (Coşkun, 2016, s.315-317).

Şekil 3.4. Giricano'da ele geçen Orta ve Yeni Assur Dönemi Kapları (Schachner,2018, Fig. 3)

4. BÖLGEDEKİ YENİ ASSUR HÂKİMİYETİ

Yeni Assur dönemi, Assur'un en güçlü ve en parlak dönemi olmuştur (Harita 4.1). Assur'un uzun yıllar sürdürmüş olduğu yayılmacı politikaları, sonunda geniş bir coğrafyaya hükmedebilmeyi getirmiştir. Çekirdek bölgelerinin dışında, Irak'a, İran'ın bir bölümüne, Suriye'ye, Güneydoğu Anadolu'ya, Çukurova bölgesine ve hatta Mısır'a bile hükmetmek için çaba harcamışlardır (Köroğlu, 2018a, s.162). Assur Krallığı'nın çekirdek bölgesi bugünkü Kuzey Irak'ta bulunmaktadır. Üç büyük kentle sınırları üçgen biçimini alır. Güneyde Kalat Şerkat'ın bulunduğu Assur kenti, kuzeyde üzerinde Musul kenti ile kapanmış Ninive ve doğuda bugünkü Erbil kentinin altında olan Arbail bu üçgeni oluşturur. Çekirdek bölge Küçük ve Büyük Zap Suyu başta olarak Dicle Nehri'nin doğu kollarını oluşturan nehir şebekesi üzerinde bulunur. Bu nehirler, aynı zamanda bölgenin Anadolu ile Basra körfezi arasında bulunan Mezopotamya ile bağlantısını sağlar. Bu çekirdek bölge, Akdeniz kıyılarına, Anadolu'ya, İran'a ve ardından Orta Asya'ya giden yol ağlarının kilit noktasında yer almaktadır (Radner, 2018, s.2-3).

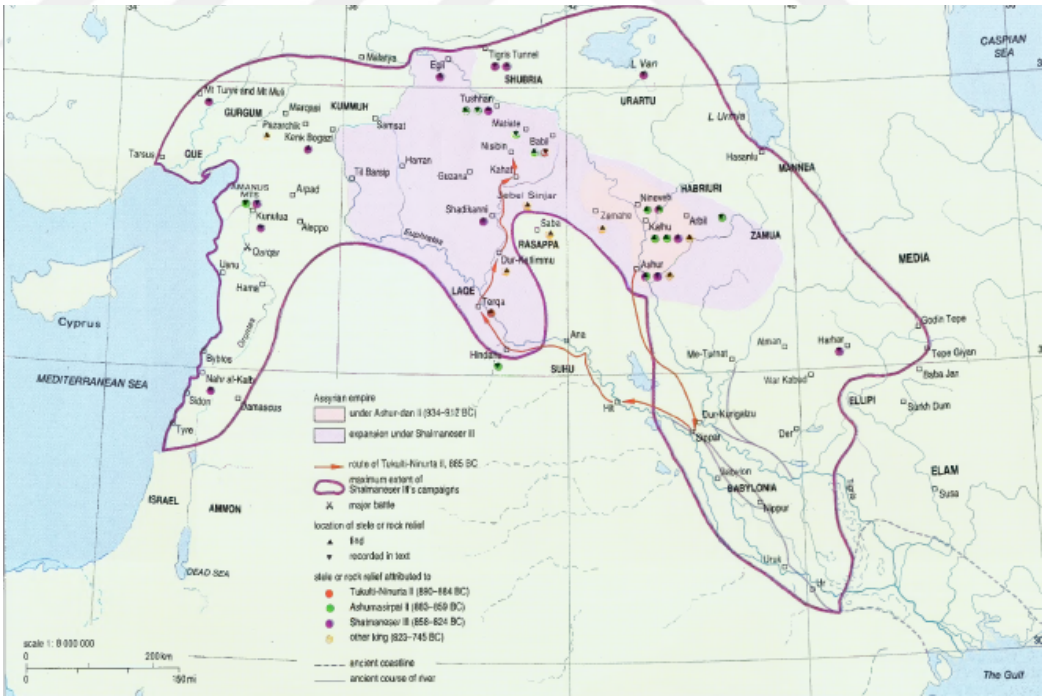

Harita 4.1. Yeni Assur Dönemi Assur İmparatorluğu'nın Sınırları (Roaf, 1990)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, MÖ 2. binyılın ikinci yarısından itibaren Assurluların ilgisini çekmiş olsa da MÖ 1 binde Assurlular bölgede daha etkili olmuşlardır ve dolayısıyla bu dönemdeki Assur varlığı daha iyi belgelenebilmektedir (Schachner, 2018, s.108).

4.1. Bölgenin Yeni Assur Dönemi Siyasi Tarihi

Assur Devleti'nin gücünün zirvesinde olduğu bu dönem, Güneydoğu Anadolu bölgesi için fazlasıyla yoğun geçmiştir. Söz konusu bölge, hem Assur'un bölge üzerindeki çıkarlarından dolayı hem de Assur'un Anadolu içlerine ilerlemek için kullandığı yol güzergâhlarının üzerinde olmasından kaynaklı bir hayli işlek konumdaydı. Bölgenin Urartu ve Frig gibi komşularının oluşu, Assur'un hasımlarıyla mücadelesinde kilit noktası olmasına neden olmuştur. Özellikle Urartu ile Assur arasında Şubria olarak adlandırılan Yukarı Dicle Bölgesi tampon görevi görmekteydi (Dezsö, 2006, s.33). Assur'un bölgedeki siyasi kaygıların yanı sıra, Orta Assur Dönemi'nden beri süregelen ekonomik çıkarları da devam etmekteydi.

Yukarı Dicle Bölgesi'ne yapılan seferlerin asıl amacı, bölgeyi fethetmek değil sınır dışına yapılacak seferler için bu bölgeyi askeri üs olarak kullanmaktı. Çünkü bölge zaten Assur'un kontrolü altındaydı. Assur'un bir diğer hedefi de Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynağına ulaşmaktı. Aslında I. Tiglat-pileser Dicle'nin Kaynağı (Grayson, 1996, s.93) olarak adlandırılan Bırkleyn Çayı'na kadar gidip kabartmasını yapmıştır (Schachner, 2018, s.117). Dolayısıyla Yeni Assur krallarının da aynı hedefleri söz konusuydu (Dezsö, 2018, s.140-142).

Orta Assur Dönemi'nde olduğu gibi bu dönemde de ele geçirilen yerlerden nüfus aktarımı yapıldığı görülmektedir. Orduda bazı düzenlemelere gidilerek savaşçıların iyi eğitildiği, savaş arabalarının kullanıldığı ve kuşatma taktiklerinin uygulandığı görülmektedir (Yiğit, 2020, s.186).

4.1.1. II. Adad-nirari Dönemi (MÖ 911- 891)

II. Adad-nirari (MÖ 911-891) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.156), Nairi ve Nabhu üzerine sefer düzenlemiştir. Ayrıca Huzurina, Nasipinu, Guzana gibi yerleri ele geçirerek hâkimiyet alanını genişletmiştir. (Dezsö, 2018, s.144; Gökçek, 2015, s.123; Köroğlu, 2009, s.154; Kuhrt, 2009, s.134). Bunu kral şu şekilde: *"...Adad-dan adını*

alan yılda güçlü silahlarım öfke saçarken altıncı kez Hanigalbat topraklarına yürüdüm. Nur-Adad'ı, Temannileri Nasibina şehrine hapsettim ve yedi tabya dizdim. Oraya Assur-dini-amur'ı başkomutan atadım. Nur-Adad orada kayaç içine önceden olmayan bir hendek kazdırmıştı, şehri çepeçevre sarıyordu. Eni dokuz kübitti su seviyesine kadar inilmişti. Duvar hendeğin dibindeydi. Savaşçılarımla onun hendeğini alev gibi dolaştım, ona sesleniyorlardı: "Kralın kükreyişi ölümcül selden daha güçlüdür" Ben de tuzaklar kurdum ona ve onu tahıldan mahrum ettim…" (Levent-Kaçmaz, 2016, s.53). Yine birkaç yazıtında kral "*...Hanigalbat üzerine yürüdüm. Temannu Nur-Adad, birliklerini topladı (ve) Kasiiari Dağı'nın eteğindeki Pauza şehrinde savaş düzenine girdik. Birbirimizle savaştık; Onu Pauza şehrinden Nasipinu şehrine bozguna uğrattım (ve) onun sayısız savaş arabasını yok ettim…", "...Hanigalbat diyarına ikinci kez yürüdüm. Onunla Nasipanu'da savaştım. Onun savaşçılarının kanıyla kırları kırmızıya boyadım. Iaridu şehrine girdim. Onun topraklarının hasadını aldım. Saraku şehrini benim gibi gördüm (ve) oraya arpa ve saman yığdım…", "...Hanigalbat topraklarına üçüncü kez yürüdüm. Huzirina şehrini ele geçirdim…"* (Grayson, 1991, s.149) ifadeleriyle bölgede almış olduğu şehirlerden bahseder. Ayrıca bölgedeki şehirler yağmalanmıştır ve Kaşiyari Dağı'nın eteklerindeki şehirler Assur hâkimiyetini kabul etmişlerdir (Akyüz ve Toptas, 2020, s.200).

4.1.2. II. Tukulti-Ninurta Dönemi (MÖ 890- 884)

Assur tahtına II. Adad-nirari'den sonra oğlu Assur'un yeni kralı II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.159) geçmiştir. II. Tukulti-Ninurta babasının genişlettiği sınırları nadiren geçmiştir. Kaşiyari Dağı'nı geçerek (Grayson, 1991, s.171) Diyarbakır'daki Bit-Zamani kentini yağmalamıştır. Böylelikle Assur Diyarbakır'a ve daha kuzeye ulaşan yolları tamamen hâkimiyeti altına almıştır. Assur yine eskiden olduğu gibi bölgedeki hammadde kaynaklarından yararlanmayı sürdürmüştür (Pekşen, 2018, s.313-314 ; Yiğit, 2020, s.187). II. Tukulti-Ninurta Bit-Zamani kentini Resmen Assur'a bağlanmasını şöyle anlatmıştır: *"…Tahıl, saman, demir, tunç, kalay, atlar, katırlar ve erkekler alınarak Assur ordusu takviye edildi. Yenik kral Ammebaal, Assur dışında başka hiçbir devlete at tedarik etmeyeceğine ant içti. Sonra ülkesine ait toprakların bir bölümü Assurlu memurların denetimine verilirken daraltılmış toprak parçasına hükmetmeyi sürdürmesine izin verildi…"* (Levent-Kaçmaz, 2016, s.54).

4.1.3. II. Assurnasirpal Dönemi (MÖ 884-858)

Assur krallarının en önemlilerinden olan II. Assurnasirpal (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.159) kendisine miras kalan toprakların sınırlarını daha da genişleterek Assur'un en büyük krallarından olmuştur. Uzun süre tahtta kalarak en az 14 büyük sefer düzenlemiştir. Bunların bazıları kuzeye yönelik olmuştur (Akyüz ve Toptaş, 2020, s.201; Köroğlu, 2009, s.157; Kuhrt, 2009, s.137).

II. Assurnasirpal bölgeye 4 sefer düzenlemiştir (Dezsö, 2018, s.144). Bunlardan üçü Kalhu Yazıtı'nda geçen birinci seferi (MÖ 882), beşinci seferi (MÖ 879) ve sekizinci (MÖ 866) seferleridir. Diğeri ise Kurkh stelinde anlatılan beşinci seferidir (Akçay ve Özbilen, 2018, s.549). Kral Tuşhan'a düzenlediği sefer sonucu kenti kuşatmış ve içine bir saray yaptırmıştır. Ayrıca bir de anıtsal bir yazıt diktirmiştir. Böylelikle oradaki varlığını sağlamlaştırmıştır (Akyüz ve Toptaş, 2020, s.201; Kuhrt, 2009, s.138). Kurkh Monoliti'nde şöyle bahsetmektedir: "*Ben Ninive'deyken bana, benden önceki Assur kralı Salmanassar'ın Halziluha şehrine yerleştirdiği Assurlu insanlar ve onların şehir yöneticisi Hulaya'nın isyan ettiğini, krali şehrim Damdammusa'yı zapt etmeye geldiklerini bildiren bir rapor geldi. Bana yardım eden tanrılar Assur, Şamaş ve Adad'ın emri ile savaş arabamı ve birliklerimi sürdüm. Atalarım olan Assur kralları Tiglat-pileser ve Tukulti-Ninurta'nın heykellerinin bulunduğu Subnat Nehri kaynağına ben de kendi krali heykelimi diktirdim. O zamanda Izalla ülkesinden vergi-öküzle, koyunlar ve şarap aldım. Kaşiyari dağlarının üzerinden geçtim ve Hulaya'nın güçlendirilmiş kenti Kinabu'ya yaklaştım. Ordum ve korkunç savaş gücümle kenti kuşattım ve aldım… Şehrin yöneticisi Hulaya'yı götürdüm ve derisini Damdammusa kentinin duvarına astım. Şehri temelinden yıktım, tahrip ettim, yaktım. Yakında yer alan Mariru kentini tahrip ettim. 50 savaşçı askerini kılıçla kestim. 200 esirini yaktım ve Nirbu askerlerinin 332 askerini ovadaki savaşta bozguna uğrattım. Onlardan esirler, öküzler ve koyunlar getirdim ve güçlendirilmiş kentleri Tela'ya girdiler. Kinabu kentinden hareket ettim ve Tela'ya yaklaştım. Şehir iyice güçlendirilmişti. Üç duvarla çevrilmişti… Şehri kuşattım ve aldım. Nirbu ülkesini ve güçlü duvarlarını yıktım, yaktım ve tahrip ettim"* (Grayson, 1991, s.200-201). Bu yazıttan anlaşılacağı üzere Damdammusa aslında Assur'a ait bir kenttir. Kral, Assur'a ait bir kentin kendine karşı ayaklanması sonucu bir sefer düzenlemiştir ve ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırmıştır (Baştürk, 2006, s.20-21). Ayrıca yazıtta geçen birçok şehir

ismi vardır. Bunların hepsinin Kaşiyari Dağını geçtikten sonra bahsedilmesinden dolayı dağın kuzeyinde bulundukları düşünülmektedir. Böylelikle Kinabu yerleşimi için İncirtepe/Tilarap höyüğü, Tela yerleşimi içinse Aktepe höyüğü önerilmektedir. Damdammusa'nın ise Tavşan Tepe veya Kazıktepe Höyüğü (Köroğlu, 1998, s.23) olabileceği düşünülmektedir. Mariru için ise Şıhratepe Höyüğü önerilmektedir (Akçay ve Özbilen, 2018, s.550-552). Subnat nehri olarak bahsedilen nehrin ise Süfan Çayı olduğu kesinleşmiştir (Ona, 2020, s.65).

Yine Kurkh monolitinde *"Kaşiyari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkelerine girdim. Sigişu kentinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigişu kentinden hareketle Tupusu'nun oğlu Lapturi'nin güçlü kenti Madara'ya yaklaştım. Kent iyice güçlendirilmiş dört duvarla çevrilmişti. Kenti kuşattım. Güçlü silahlarımın görünüşünden korkuya kapıldılar ve onlardan mallarını mülklerini ve hizmetim için oğullarını aldım. Vergi ve haraç vermeleri koşuluyla hayatlarını bağışladım. Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşhan'da bir saray kurdum. Tuşhan'da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç alarak atlar, katırlar, kazanlar, ayna, öküz, koyun ve şarap aldım. Tupusu'nun oğlu Lapturu'nun yönettiği Kaşiyarı Dağı'nın eteklerindeki iyi güçlendirilmiş 60 kenti yıktım, yaktım, harabeye çevirdim. ...Nairi ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin geçimi için Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu kentlerinde depoladım"* (Grayson, 1991, s.209-210) ifadeleriyle Tuşhan'a yaptırdığı sarayla burayı tamamen hâkimiyeti altına almaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Yazılı kaynaklardan kralın bölgeye gelirken kullandığı güzargahlar anlaşılabilmektedir. Ancak Köroğlu'na göre II. Assurnasirpal üçüncü seferinde diğerlerinden farklı bir güzergâh izlemiştir (Köroğlu, 1998, s.81). Bahsedilen güzargahlar Kalhu yazıtında sırasıyla anlatılmaktadır*: "...Kalhu'dan hareket ettim. Dicle'yi geçtikten sonra Qipanu ülkesine indim. Qipanu ülkesinin kent yöneticilerinden Huzirina kentinde haraç aldım..." "...Huzirina kentinden hareketle Fırat'ın kıyısına yol aldım, akıntıya karşı. Kubbu Dağı'nı geçtim ve Hatti'den önce Ashsha ve Habhu ülkelerinin kent arasına indim. Adanu topraklarında bulunan müstahkem Umalia ve Hiranu kentlerini fethettim..." "...Karaina kentinden hareketle Amadanu Dağı'nı geçtim ve Dirru kentleri arasına indim. Arqania ve Amadanu Dağları arasındaki kentleri yaktım. Arqania Dağında bulunan Mallanu ülkesini ele geçirdim. Mallanu ülkesinden yola çıkarak yolumun bulunduğu bölgedeki Zamba ülkesinin kentlerini yaktım. Sua Nehri'ni geçtikten sonra Dicle kıyısında kamp kurdum..." "...Amadanu*

Dağından Barzaniştun kentine geçtim. Bit-Zamanili bir adam olan Ilanu'nun müstahkem kenti Damdammusa'ya yaklaştım…" (Grayson, 1991, s.219-220).

Ayrıca Assurnasirpal Fırat'ın batısına da geçmiştir (Gökçek, 2015, s.135). Bu sırada bir yazıtında bahsedildiği gibi Karkamış'a da gitmiştir. Yazıtında: *"Keçi derisinden sallarla Fırat'ı geçip Karkamış'a yaklaştım…" "…Hatti ülkesinin kralı Sangara'dan haraç aldım…" "…Yanıma Karkamış şehrinin savaş arabalarını, süvarilerini (ve) piyadelerini aldım." "…Karkamıştan Patinu'ya geçtim ve kralı Lubarna'dan haraç aldım" ifadeleri yer alır* (Grayson, 1991, s.217).

4.1.4. III. Salmanassar Dönemi (MÖ 858-824)

II. Assurnasirpal'den sonra yerine oğlu III. Salmanassar (MÖ 858-824) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.159) geçmiştir. III. Salmanassar da babası gibi yayılmacı ve sahip olduğu topraklardaki hâkimiyeti korumacı politikasını devam ettirmiştir.

III. Salmanassar 35 yıllık saltanatı sırasında Fırat'ın batısındaki topraklara 21 sefer düzenlemiştir. Fırat üzerinde Assur sınırını kurdu ve seferleri sırasında güneybatıda İsrail krallığına ve Toros dağlarının batısındaki Anadolu platosunda Tabal krallığına kadar geniş toprakları fethetmiştir (Naʾaman, 2002, s.96). Kralın bir yazıtında: *"Burmar'ina şehrinden hareket ettim. Şişirilmiş keçi derileriyle Fırat'ı geçtim. Kummuh'lu Qatalizu'dan gümüş, altın, öküz, koyun (ve) şarap haracı aldım." "Kummulu Qatazilu'dan yılda yirmi mina gümüş (ve) 300 sedir ağacı kirişi alıyorum*" anlaşılacağı üzere MÖ 858 yılında düzenlediği bir seferde Kummuh'tan haraç almıştır (Grayson, 1996, s.15-18).

III. Salmanassar Yukarı Dicle Bölgesi'ne birçok sefer düzenlemiştir. Bunlar 3. 5. 7. 15. ve 27. yıl seferleridir. Bu bilgilerin çoğu Siyah Obeliks ve Bırkleyn kabartmalarından edinilmektedir (Baştürk, 2006, s.27). Fırat'ın batısına yaptığı seferden sonra MÖ 856 yılında yani 3. yılında bu bölgeye ilk seferini düzenlemiştir. *"Kar-Salmanassa'dan yola çıktım. Sumu ülkesinden geçtim. Bit-Zamani ülkesine indim. Bit-Zamani'den yola çıktım Namdanu ve Merhisu ülkelerinden geçtim… İşua ülkesindeki Enzite'ye ulaştım. Enzite'den yola çıktım Arzania nehrini geçtim. Daienu'dan yola çıktım. Urartulu Arame'nin krali kenti Arzaşku'ya yaklaştım. Arzaşku civarındaki şehirlerle birlikte yıktım, tahrip ettim…"* (Grayson, 1996, s.19-20). Bu yazıt anlaşıldığı üzere kralın Yukarı Dicle güzergâhı Diyarbakır yöresi olan Bit-Zamani ile Ergani-Maden geçidinin kuzeyinde yer alan bir höyük olan Til-Enzit olduğu düşünülen Enzite

arasında gerçekleşmiştir. Enzite ve Bit-Zamani arasında olduğu söylenen Namdanu Dağı'nın ise iki bölge arasındaki Maden ilçesi olabileceği düşünülmektedir (Köroğlu, 1998, s.87-88).

Kralın 5. Yıl seferi (MÖ 854), *"Beşinci hükümdarlık yılımda Kaşiyari Dağı'na çıktım (ve) on bir müstahkem şehri ele geçirdim. Subrialı Anbitti'yi şehrine hapsettim (ve) haracını aldım"* (Grayson, 1996, s.75) yazıtında geçmektedir. Aynı seferin bahsine Balawat'ta VIII. kapı bantlarında da *"Subrialı Anhittu'ya ait olan Ubume şehrini fethettim."* (Grayson, 1996, s.144) ifadeleriyle rastlanmaktadır (Baştürk, 2006, s.28).

7. yıl seferi (MÖ 852) Siyah Obeliks'ta şöyle bahsedilmektedir: *"Yedinci saltanat yılımda Til-abnian, Habinu şehirlerine yürüdüm. Müstahkem şehri Til-abni'yi çevresindeki şehirlerle birlikte ele geçirdim. Suların fışkırdığı Dicle'nin kaynağına ilerledim. Assur'un silahlarını orda yıkadım, tanrılara kurbanlar sundum ve ziyafet verdim. Krali kişiliğimin kahraman bir betimini yaptım Efendim tanrı Assur'un şanını, çeşitli ülkelerde kazandığım kahramanlık hikâyelerinin her birini üzerine yazdım ve oraya diktim"* (Grayson, 1996, s.65-66). III. Salmanassar'ın, Dicle'nin Kaynağı olarak adlandırılan Bırkleyn Çayı'na kadar gittiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Üçtepe'de ele geçen Kurkh monolitlerinden III. Salmanassar'a ait olanı yine 7. Yılı seferi sırasında dikildiği düşünülmektedir. Çünkü bu stelin üzerinde kralın ilk 6 yıllık icraatları yazmaktadır (Köroğlu, 1998, s.86). Kralın bölgeye geldiğinin kanıtını Balawat kapı bantlarının üstünde görmekteyiz (Şekil 4.1.). Burada üst frizde Bırkleyn Mağarasının önünde kurban kesildiği ve bu kesilen kurbanın iç organlarına bakarak kehanette bulunan bir kâhin betimlenmiştir. Mağaranın içindeki sarkıt ve dikitler bile işlenmiştir. Alt frizde ise bir sanatçının kralın kabartmasını yaparken betimlendiği görülmektedir. Kral ise yardımcıları ile birlikte mağaranın içine ilerlerken betimlenmiştir. Sahnenin üst kısmında Assurca: *"Nehrin kaynağına ulaştım; tanrılara kurbanlar kestim, krali betimimi diktim"* yazmaktadır (Sevin, 2019, s.69-70).

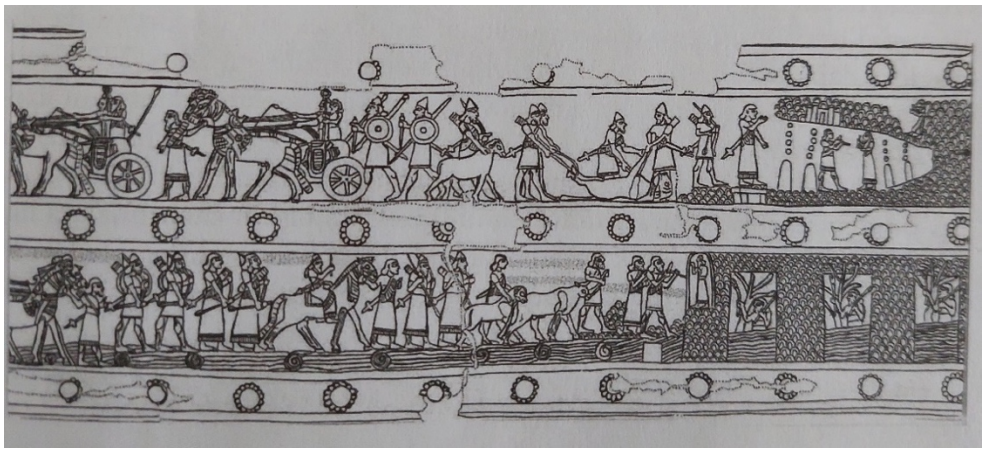

Şekil 4.1. Balawat Kapısı Bırkleyn Mağarası Kabartması (Sevin, 2020, Res.79)

III. Salmanassar, 15. yıl seferinde (MÖ 844) yine Dicle'nin kaynağına gittiğini ve buraya bir kabartma yaptırdığını ve kendini övdüğü bir yazıt yazdırdığını söyler (Ragozin, 2022, s.134). Bu yazıtta, *"On beşinci saltanat yılımda Nairi ülkesine yürüdüm. Dicle'nin kaynağında, suyunun çıktığı bir dağ yamacında kraliyet heykelimi yarattım. Oraya gücümü (ve) kahramanca işlerimi övdüm"* der (Grayson, 1996, s.39).

Kralın 27. yıl seferi (MÖ 832) kral tarafından değil de turtanu Dayan-Aşşur tarafından yönetilmiştir (Akyüz ve Toptas, 2020, s.206; Köroğlu, 1998, s.88). *"Yirmi yedinci saltanat yılımda savaş arabalarımı (ve) birliklerimi topladım. Ordumu Urartu'ya götürmesi için emirler verdim (ve) geniş ordumun baş mareşali Daiiân-Assur'u gönderdim. Bit-Zamâni'ye indi, Ammaš şehrinin geçidine girdi ve Arsania Nehri'ni geçti"* (Grayson, 1996, s.69). Yazıttan anlaşıldığı üzere asıl sefer Urartu üzerine gerçekleştirilmiştir. Yukarı Dicle Bölgesi'nden Urartu güzergâhı dolayısıyla geçilmiştir. Bit-Zamani'den sonra gidildiği söylenen Ammaş şehrinin neresi olduğu bilinmese de (Köroğlu, 1998, s.88), Arsania nehrinin Murat nehri olduğu bilinmektedir (Parpola ve Porter, 2001, s.6).

III. Salmanassar'ın sağlığı sırasında büyük bir isyan başlamıştır. Bu isyana Anadolu'dan da dâhil olmak üzere 27 şehir katılmıştır. Bit-Adini ve Karkamış krallıkları bağımsızlıklarını ilan ederken birçok krallık kendi başına hareket ederek vergilerini ödememeye başlamıştır. Böylelikle Assur'un hâkimiyet alanı Kuzey Habur bölgesine kadar gerilemiştir (Akyüz ve Toptas, 2020, s.206-207; Gökçek, 2015, s.151).

Bu isyanlardan bir yazıtta şöyle bahsedilmektedir: *"Assur-da''in-apla, babası Salmanassar zamanında, günahkârca fitne getirdi ve isyan çıkardı. Topraklarda ayaklanmaya neden oldu. Şehirleri ayaklandırıp savaşa hazır hale getirdi. Onun*

yüzünden Nineveh, Adia, Şibaniba, İmgur-Enlil, İssabri, Bit-İrbiti, Şimu, Şibhiniş Udnuna, Kibşuna, Kurbail, Tidu, Nabula, Kahat, Assur, Urakka, Sallat, Huzirina, Dur-Balati, Dariga, Zaban, Lubdu, Arapha, Arbail ile Amedi, Tilabne, Hindanu toplam 27 kent ve onların çevresindeki kalelerde Salmanassar'a karşı ayaklanma başladı" (Grayson, 1996, s.183). Böylelikle isyanları başlatanın III. Salmanassar'ın oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.5. V. Şamsi-Adad Dönemi (MÖ 823-810)

III. Salmanassar'ın ölümünden sonra da devam eden isyanlar, yerine geçen oğlu V. Şamsi-Adad (MÖ 823-810) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.160) döneminde de devam etmiştir. Babil'in desteği ile tahta geçen kral ülkenin düzenini ancak MÖ 822 yılında sağlayabilmiştir (Baştürk, 2006, s.30). *"Nairi ülkesine çıktığım ilk seferimde, Nairi'nin bütün krallarından ganimet aldım. O zaman bir ağ gibi tüm Nairi ülkesine yayıldım." "İkinci seferimde emirler verdim ve savaşta zeki ve deneyimli, mantıklı bir adam olan hadım şefi Mutarris-Assur'u birliklerim ve kampımla birlikte Nairi ülkesine gönderdim. Batı denizine kadar yürüdü. ...Dönüşünde Sunbu topraklarının halkını yendi. Nairi ülkesinin tüm krallarından at haraç aldı"* (Grayson, 1996, s.183-184). İfadelerinden MÖ 821 ve 815 yıllarında Nairi bölgesine düzenlediği seferlerden bahsettiği anlaşılmaktadır (Elayi, 2023, s.51).

4.1.6. III. Adad-nirari Dönemi (MÖ 809-783)

V. Şamsi-Adad'ın ölümünün ardında onun yerine çocuk yaştaki III. Adad-nirari (MÖ 809-783) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.160) geçmiştir. Bu dönemde Assur'un yayılmasının odak noktası Urartu üzerine kaymaktadır. Ancak buraya düzenlenen seferlerin başlarında kral yer almıyordu (Dezsö, 2018, s.144). Yine bu dönemde Nairi ile ilgili kısıtlı da olsa kısa yazıtlar mevcuttur. Bu döneme dair fazla yazılı kaynak olmamasına rağmen eponim listelerinde Tuşhan'a atadığı valinin varlığı bölgedeki hâkimiyeti gösterir. Yine de Tuşhan'ın yerine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Köroğlu, 1998, s.15).

MÖ 805 yılında Kummuh Kralı Uspilullume, V. Şamşi-Adad'ı Gurgum'a karşı ittifaka çağırır. Bu durum yazılı belgelerde *"... Kummuh kralı Uspilulume, Assur kralı Adad-Nirari ve kraliçe Sammuramat'ın Fırat'ı geçmesine sebep oldu. Arpad Kralı*

Ardamu oğlu Atarshumki ve sekiz krala karşı Pakarhubuni şehrinin önünde bir meydan savaşı verdim. Kamplarındaki tüm malları yağmaladım. Canlarını kurtarmak için kaçtılar. Aynı yıl Kummuh kralı Uspilulume ile Gurgum kralı Palalam'ın oğlu Kalparunda'nın aralarındaki sınırı değiştirdiler. Her kim ki Uspilulume'nin topraklarını almaya çalışırsa tanrılar Assur, Marduk, Adad ve Şamaş'ın gazabı üzerine olsun…" ifadeleriyle geçmektedir (Levent-Kaçmaz, 2016, s.85). Maraş müzesindeki Pazarcık Steli III. Adan-nirari'nin Kummuh ile Gurgum arasındaki sınırı tayin etmesi için dikildiği bilinmektedir (Grayson, 1996, s.204; Köroğlu, 2018a, s.176-177). Bir yazıtta*: "Bu (aynı) yılda, Kummuhluların kralı Uspilulume ile Gurgumluların kralı Palalam oğlu Qalparuda arasında bu sınır taşını diktiler"* (Grayson, 1996, s.205) şeklinde bahsedilmektedir.

III. Adad-nirari'nin ölümünden sonra Assur Devleti iyice gerilemeye başlamıştır. III. Tiglat-pileser dönemine kadar da ülke içerisindeki olumsuzluklar devam etmiştir (Akyüz ve Toptaş, 2020, s.209).

4.1.7. III. Tiglat-pileser Dönemi (MÖ 744-727)

V. Ashur-nirari'den sonra tahta geçen III. Tiglat-pileser'in (MÖ 744-727) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.160) bir isyan sırasında hâkimiyeti ele aldığı düşünülmektedir. Tahta geçmeden önce isminin *"Pul"* olduğu düşünülen kral, Tiglat-pileser ismini tahta geçtikten sonra almıştır. Her ne kadar V. Ashur-nirari'nin selefi olmasa da yine de soylu bir aileden geldiği düşünülen III. Tiglat-pileser Assur'un en yetenekli krallarındandır (Saggs, 1965, s.22 ; Elayi, 2023, s. 58).

III. Tiglat-pileser'in kuzeydeki en büyük hasmı, o sırada bölgenin en güçlü devleti olan Urartulardır. Aynı zamanda Urartu kralı II. Sarduri, Kummuh, Meliddu ve Gurgum krallıkları ile iş birliği içerisindir. Assur ve Urartu arasında MÖ 742'de büyük bir savaşa başlamıştır. Assur'un kazandığı bu savaş Halpi'de (Adıyaman-Gölbaşı) gerçekleşmiştir (Parpola ve Porter, 2001, s.9 : Yiğit, 2020, 197 ; Elayi, 2023, s.66)). Bu durum Kalhu yıllıklarında *"Hükümdarlığımın üçüncü yılında Urartulu Sarduri ve yanında Mati'ilu, Melid'li Sulumal, Gurgumlu Tarhulara, Kummuhlu Kuştaşpi birbirlerinin gücüne güvenerek bana karşı ayaklandılar. Efendim Assur'un gücüne ve kudretine güvenerek onlarla savaştım ve birçoklarını kılıçtan geçirdim. Dağların içindeki boğaz ve uçurumları cesetlerle doldurdum. Savaş arabalarını… Sayılamayacak kadar çoğunu savaş alanından götürdüm ve Sarduri'yi de… Kendi ellerimle yakaladım.*

72.950 insanı şahsi eşyaları ile birlikte kendi ellerimle yakaladım. Sarduri canını kurtarmak için bir gece vakti kaçtı ve bir daha da görünmedi… Fırat'ın kıyısına, onun kendi ülkesinin sınırına kadar kovaladım. Ve yatağını… Tahtırevanı, silindir mührü de yüzükleriyle birlikte boynuna asılı duruyordu… Kraliyet savaş arabası… Onların… Onun… Sayısız miktarlarda, savaş arabaları, atlar, katırları… sayısız işçileri, hepsini götürdüm." "[Onun krali] çadırını,…onun çok sayıdaki… Karargâhının ortasında yaktım" ifadeleri ile geçer (Levent-Kaçmaz, 2016, s.93; Tadmor ve Yamada, 2011, s.122).[3] Bu zaferin ardından, MÖ 741 yılında Arpat'ı ele geçirdikten sonra bu yazıtta bahsi geçen krallıklar daha sonra Assur Devleti'ne itaatlerini belirtmişlerdir (Dubovský, 2006, s.163). Daha önce bir isyan sonrası Assur'a karşı gelen Sam'al krallığı, III. Tiglat-pileser'in kendi yandaşı Panamu'yu tahta oturtmasıyla tekrar Assur'a bağlanmıştır (Gökçek, 2015, s.162). Panamu III. Tiglat-pileser için çok güçlü bir müttefik olur. Kralla birlikte birçok sefere katılmıştır. Hatta Panamu'nun ölümünden sonra bir stel dikilerek üzerine *"Kralın kardeşleri onun için ağladı, efendisi Assur kralının bütün ordusu da onun için ağlayacak"* yazılmıştır (Hamilton, 1998, s.226-228). Tiglat-pileser, Tuşhan eyaletinin valisi olan Duri-Aşur'a Dicle üzerinde içinde ambarlar, kışlalar, bir sur ve tatlı su deposu olan bir kale inşaa etme görevi vermiştir (Elayi, 2023, s. 83).

4.1.8. II. Sargon Dönemi (MÖ 722-705)

II. Sargon'dan itibaren Assur devleti için bambaşka bir döneme girilmiştir. II. Sargon ile başlayan ve Assur'un yıkılış tarihine kadar süren, "Sargonidler" olarak adlandırılan bu dönemin en önemli dört kralı;

II.Sargon: MÖ 722-705

Sanherip: MÖ 705-681

Esarhaddon: MÖ 681-669

Assurbanipal: MÖ 669-631/627'dir.

Bir taht kavgası sonrasında usulsüz bir şekilde tahta çıkan II. Sargon (MÖ 722-705) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.160), Assur tarihinin en önemli krallarından birisi olmayı başarmıştır. III. Tiglat-pileser'in oğlu olan Sargon'un, babası öldükten sonra tahta geçen kardeşi V. Salmanassar'ı bir darbeyle tahtından indirdiği düşünülmektedir

[3] Sinzi Nehri'nin Göksu Nehri olduğuna Kummuh bölümünde daha önce değinilmişti.

(Gökçek, 2015, s.166; Kuhrt, 2009, s.156). Aslında Sargon'un III. Tiglat-pileser'in oğlu olup olmadığı bile muammadır. Tarihçiler bu belirsizlikten dolayı Sargon ve Sargon'un soyundan gelen kralların dönemini "Sargonidler" olarak isimlendirmişlerdir. İsmini büyük ihtimalle tahta çıkış şeklinden dolayı Akkadlı Sargon'dan almıştır (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.88; Elayi, 2017, s.14).

II. Sargon'un yıllıklarından anlaşılacağı üzere hükmü süresince birçok düşmanla mücadeleye girilmiştir. Elam, Babil, Mısır ve hatta Kıbrıs'a kadar uzanan bir fetih politikası güdülmüştür. Aynı zamanda kuzey ve kuzeybatısıyla yani Anadolu ile de bir çekişme halindeydi.

II. Sargon'un direk olarak Yukarı Dicle Bölgesi'ne düzenlediği bir sefer yoktur. Ancak Assurla yerel yönetimler arası çok sayıda mektuptan oluşan yazışmalar söz konusudur. Bu da Assur'un bölge üzerindeki etkisinin bir kanıtıdır. Aynı zamanda bölgenin Urartu ile komşu olması Assur ile ilişkileri sıcak tutmuştur. Çünkü eyalet valileri Assur'a istihbarat raporları gönderiyorlardı (Dezsö, 2018, s.147). Urartu ve Assur arasında tampon bölge olan Şubria genellikle Assur yanlısı bir politika izlemiştir. Bölge Assur ya da Urartudan kaçan kimselere ilk sığınak konumunda olmuştur. Yöneticiler ise bazen sığınma hakkı tanırken bazen de sığınmacıları teslim etmeyi tercih etmiştir (Beşikçi ve Akdoğan, 2018, s.141).

Coğrafi olarak Urmiya Gölü, Sevan Gölü ve kıyısında Tuşpa başkentinin bulunduğu Van Gölü'nün bulunduğu dağlık araziyi kapsayan Urartu, Assur devletini siyasi olduğu kadar coğrafi olarak da çok zorlamıştır. Bütün bölge büyük ölçüde dik yamaçlardan ve uçurumlardan oluşan zorlu bir coğrafyaya sahiptir ve bu nedenle bölgeye ulaşım oldukça zordu. Bu coğrafi zorluklar Assur'un Urartu üzerindeki hâkimiyetini zorlaştırmıştır (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.88). Assur'un uzun yıllar süren "Urartu sorunu", sonunda üç seferle Urartu'yu ve bölgede etkin olan bütün müttefikleri yenen II. Sargon tarafından çözülmüştür. Bölgeye ilk sefer MÖ 719 yılında düzenlenmiştir. Bu seferin amacı Mannalı Iranzu'ya isyan eden şehirleri kontrol altına almaktır. Urartu kralının yardımlarına rağmen isyancılar başarısız olmuş ve Kuzey Suriye'ye sürülmüştür (Akyüz ve Toptas, 2020, s.215; Mutlu-Akkuş, 2017, s.230). II. Sargon bu seferi ile ilgili: *"Yedinci saltanat yılım içinde Armenialı Rusa, Manna ülkesindeki Ullusunu'ya karşı düşmanca tavır takındı. Yirmi iki kalesini ganimet olarak elinden aldı. Manna valisi Diakku ile Ullusunu'ya karşı şüpheli konuşmalar yaptı ve onun oğlunu esir olarak aldı. Efendim Asur'a el açıp dua ettim ve şu yirmi iki kaleyi kuşattım, zaptettim ve Asur sınırı içerisine getirdim. Ailesiyle birlikte Diakku'yu*

yakaladım. Manna ülkesindeki karışıklıklara son vererek eski sakin haline getirdim" ifadelerini kullanmıştır (Mutlu-Akkuş, 2017, s.231).

Daha sonra art arda düzenlenen seferler Urartu'nun bölgedeki etkisini azaltmıştır. Ancak içlerinden en önemlisi MÖ 714 yılında düzenlenen sekizinci seferdir (Dezsö, 2018, s.131-136). Sargon'un saltanatının sekizinci yılında (MÖ 714) Urartu ve onun müttefiklerine karşı yapılan bu sefer ayrıntılarıyla *"tanrıların babası Assur'a''* yazılmış bir mektup şeklindedir. Bu mektup tarih ve tarihi coğrafya ile bilgiler vermesinin yanı sıra Batı İran ve Urartu ekonomisiyle, bölgedeki yaşam şeklini göstermesi açısından da önemlidir (Çilingiroğlu, 1977, s.235). İlk başta kral ordusuna sağlayamadığı şartlardan ve olumsuz koşullarından bahseder ve ardından askeri düzeni nasıl uyguladığından ve taktiklerinden bahseder (Saggs, 1963, s.151). Aslında Sargon ilk başta Manna beylikleri olan Andia ve Zikitru üzerine yürümeyi planlamıştır. Assur egemenliğinden kurtulmak isteyen bu beylikler Urartu kralına elçiler göndererek onu seferden haberdar ederler (Salvini, 2006, s.90). Aslında bu iki beyliğin konumlandığı alan Urartu ve Assur'un birbiriyle taraftarları aracılığıyla mücadele ettikleri bölgedir. Wauş Dağı'nda yaptıkları savaşta Assur, Urartu ordusunu yok etmiştir, Urartu kralı Rusa ise savaş meydanından kaçmıştır. Assur ordusu muhtemelen Urmiye Gölü'nün etrafından uzun bir yürüyüşün ardından Musasir'e ulaşır. Burada Haldi tapınağını ve kral Urzana'nın sarayını yağmalarlar. Assur ordusu devasa bir ganimetle Assur'a geri döner. Ancak Urartu tehlikesi tam olarak ortadan kalkmamıştır. Rusa'dan sonra tahta geçen II. Argişti, devleti toparlayacak ve Urartu bir süre daha güçlü bir şekilde bölgede yerini alacaktır (Dezsö, 2018, s.136; Gökçek, 2015, s.174; Zimansky, 2018, s.247). Ancak Urartu'nun çöküşünün ardından Yukarı Dicle Bölgesi de sessizliğe bürünür (Dezsö, 2018, s.147).

II. Sargon'un, Orta Fırat bölgesine doğrudan seferleri olmasının yanı sıra, Anadolu'nun daha içlerine ilerlerken de coğrafi şartlar gereği yine bu bölgeyle etkileşim içerisinde bulunmuştur. Assur'un en güçlü krallarından olan II. Sargon'un Anadolu ile ilişkilerini sadece Güneydoğu Anadolu'ya sığdırmak imkansızdır. Bölgenin yakın çevresi de ele alınarak II. Sargon'un Anadolu politikaları daha net anlaşılabilir. Çünkü Dicle bölümünü siyasi olarak Urartu'dan ayrı tutulamayacağı gibi Orta Fırat bölgesi de Melid, Que, Muşki ya da Tabal bölgelerinden ayrı tutulamaz. Dolayısıyla bu bölümde II. Sargon'un bu bölgelere yapmış olduğu seferlerde ele alınacaktır.

Coğrafi ve siyasi durumu oldukça karışık olan bu bölgelerin kontrol hakimiyeti sürekli değişmiştir. MÖ 8. yy ikinci yarısındaki başlıca devletler, Muşki ve Geç Hitit

devletleri, Que, Hilakku, Samal, Tabal, Bit-Purutash, Gurgum, Kummuhu, Karkamış ve Kammanu'dur (Elayi, 2017, s.85). Bölgeye daha önceki krallar tarafından seferler düzenlense de bölge II. Sargon zamanında stratejik önem kazanmıştır. Bu bölgenin iki tane stratejik önemi var. Biri ticaret ağları arasındaki rekabet, diğeri ise Muşki Kralı Mita'nı bu bölgedeki müttefiklerini kışkırtıp Assur'a karşı ittifak kurmasıydı. Bu stratejik ve ticari önemden dolayı II. Sargon bölgeye 7 sefer düzenlemiştir (MÖ 718,715, 713, 712, 709, 709-708, 705) (Dezsö, 2018, s.155).

Yazılı kaynaklara göre bu bölgeye yapılan ilk sefer Tabal Bölgesi'ne olmuştur. Kent devleti olan Şinuhtu ve onun kralı Kiakki'ye karşı MÖ 718 yılında düzenlenen bu seferin sebebi kralın haracını ihmal etmesi olarak gösterilmiştir. Seferin sonunda Assurlular bu kralı, ailesini, savaş arabalarını ve binlerce savaşçısını ele geçirmiş, Şinuhtu başka bir vasal olan Kurti'ye bırakılmıştır. Bundan sonra Kurti artık daha fazla haraç olarak at, katır, altın ve gümüş verecektir (Adalı, 2018, s.285).

Yazılı kaynaklarda Muşki ülkesi diye adlandırılan bölge muhtemelen Frigya'dır. II. Sargon'un kuzeybatısındaki en büyük düşmanlarından olan Muşki kralı Mita ise Frig kralı Midas ile aynı kişi olmalıdır. Muşkili Mita ilk olarak MÖ 718 yılında, son olarak da MÖ 709 yılında II. Sargon'un yıllıklarında ortaya çıkar. Önce Batı-Orta Anadolu krallığıyla II. Sargon'un rakibi olarak görünür. Yıllıklar kral Mita'nın Assur egemenliğindeki bölgelerde entrikalar çevirdiğinden bahseder. Ancak MÖ 709 yılına gelindiğinde Mita Assur'un müttefiki olmuştur (Sams, 2012, s.46). Mita genellikle Assur ile doğrudan çatışmak yerine aralarındaki tampon bölgesindeki müttefiklerini kışkırtmayı tercih etmiştir. MÖ 717 yılında Karkamış kralı Pisiri'nin Mita'ya Assur hakkında düşmanca mektuplar yollaması ve Muşki ve Urartu ile ittifak içerisine girmesi II. Sargon'u harekete geçirmiştir. Aslında isyan kaynaklı gibi görünen ama Karkamış'ın stratejik konumundan dolayı ekonomik kaygılar da taşıyan bu seferin sonucu, Karkamış kralı tahtından indirilerek yerine Assurlu bir vali getirilmiş ve Karkamış bir Assur vilayeti haline dönüştürülmüştür (Elayi, 2017, s.88; Kurt, 2010, s.74). Pisiri, ailesi ve ileri gelenler ise tehcir edilmiş, 50 savaş arabası, 200 atlısı ve 3000 piyadesi Assur ordusuna dahil edilmiştir. Ayrıca fethedilen başka bölgedeki işçiler de Karkamış'a yerleştirilir (Adalı, 2018, s.285). Böylece Pisiri Geç Hitit döneminin son kralı olarak kabul edilir. Assur tarafından anıtlarda adı silinmeye çalışılmıştır (Hawkins, 1974, s.73 ; Sagona ve Zimansky, 2018, s. 269). Ayrıca Karkamış'ta *"Assur kralı Sargon'un Sarayı''* yazılı tuğlalar bulunmuştur. Sarayın tahrip tabakasında Sargon'a ait bazı

silindir parçaları ve Sümer -Akkadca Marduk adına büyü tabletleri bulunmuştur (MacGinnis, 2018, s.224).

Assur yıllıklarına göre Sargonun Muşki'ye ilk saldırısı MÖ 715 yılında gerçekleşmiştir. Muşki kralı Mita, III. Salmanassar'dan beri Assur'a bağlı olan bazı Que şehirlerini ele geçirmiştir. II. Sargon MÖ 715 (7. yıl) yılında hem Mita'nın bölgedeki faaliyetlerini engellemek hem de kaybedilen kentleri geri almak için bir sefer başlatmıştır. Que'yi Mita'dan geri alan kral, Muşkileri Toroslar'ın ardına püskürtmüştür (Kurt, 2006, s.13). Hilakku ve Que'yi kesin olarak kendisine bağlayan II. Sargon zamanında Assur, batıda en büyük genişlemesini de sağlamıştır (Kurt, 2008, s.127).

Assur kayıtlarına göre Tabal bölgesinde babasının yerine tahta çıkan Ambaris'e Assur prensesi Ahat-abişa eş olarak verilirken Hilakku kenti de çeyiz olarak verilmiş. Ancak Ambaris Urartu kralı I. Rusa, Muşki kralı Mita ve diğer Tabal kralları ile Assur'a karşı iş birliği içine girmiştir. Bu ihanet karşısında II. Sargon MÖ 713 yılında Tabal'a sefer düzenler. Ambaris tehcir edilir ve Bit-Purutaş ve Hilakku resmen Assur valilerine devredilir. (Adalı, 2018, s.288; Şahin, 2019, s.135). Daha sonra Sargon Ambaris için *"iyiliğimi unutarak Muşki kralına güvenen Ambaris"* ifadesini kullanmıştır (Kurt, 2010, s.85). Yine MÖ 713 yılında Sam'al II. Sargon tarafından Assur'a katılmıştır ve Assurlu bir eyalet valisi tarafından idare edilmiştir (Bloch, 2018, s.318).

Sargon'un bir diğer seferi MÖ 712 yılına Melid'e olmuştur. Dönemin yazılı kaynaklarına göre II. Sargon tarafından Gunzinanu Melid tahtından indirilmiş, onun yerine Tarhun-azi getirilmiştir. Ancak buna rağmen Tarhun-azi Assur'a karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine Melid'e sefer düzenleyen II. Sargon isyanı bastırmış, Tarhun-azi, ailesi ve 5 bin askeri ile beraber esir alınıp Assur'a götürülmüştür. Melid'in yönetimi Kummuh kralı Mutallu'ya bırakılmıştır (Elayi, 2017, s.111; Tiryaki, 2018a, s.225). MÖ 711 yılında ise Gurgum üzerine bir sefer yaptığı söylenmektedir. Buraya Assur halkını yerleştirerek bir eyalete dönüştürülmüştür. Böylece Gurgum'un kontrolü doğrudan Assur'un eline geçmiş olur (Adalı, 2018, s.290; Elayi, 2017, s.106). Ayrıca Arslantepe'de II. Sargon'a ait üç tane çiviyazılı tablet ortaya çıkarılmıştır. MÖ 707-706 yıllarına tarihlenen bu yazıtlardan Babil etkinliklerinden bahsedilir. Muhtemelen MÖ 708 yılında Kummuh'un alınmasıyla Melid'in doğrudan kontrol altına girmesinden sonra Sargon'un şehirde yaptırdığı binaların temel depozitleri olarak oluşturulmuştur (MacGinnis, 2018, s.210).

MÖ 709 yılına gelindiğinde Que'nin Assurlu valisi Muşki topraklarına akın düzenlemiştir. Bunun üzerine Mita II. Sargon'a barış elçisi yollayıp haraç sunmuştur.

Sargon'un Que valisine yolladığı bir mektubunda Muşkilerin, Assurlulara karşı gizlice çalıştığı anlaşılan Que'li 14 adamı yakaladığından bahseder. Midas bu hainleri Que'li valiye teslim etmiştir. Ayrıca Que'deki Muşkili tutsaklar da serbest bırakılmıştır (Berndt-Ersöz, 2012, s.26).

Geç Hitit devletlerinden Kummuh'un kralı, Urartu kralı Argişti ile iş birliği yaparak vergisini ödememiştir. Bunun üzerine MÖ 708 Assur ordusu Kummuh şehirlerini talan etmiştir. Mutallu kaçarken ailesi ve başka Kummuhlular tehcir edilir. Buraya Bit-Yakin'de Kaldulular yerleştirilir ve burası Assurlu bir görevlinin idaresinde eyalete dönüştürülmüştür (Adalı, 2018, s.290-291; Elayi, 2017, s.108-110).

MÖ 706 yılının başlarında Sargon büyük özenle inşaa ettirdiği başkenti Dur-Şarrukin'i törenle açmıştır. Kral gücünün zirvesindeyken Tabal bölgesindeki sorunları bizzat çözmek için MÖ 705 yılında bir sefer daha düzenler. Yazılı kaynaklara göre kral Kulummalu Qurdi'ye karşı yürür. Bu mücadeleler sonucunda II. Sargon öldürülür ve Assur kralının otağı talan edilir. II. Sargon'un Tabal'ın neresinde öldürüldüğü tam olarak bilinmemektedir. Assurlular bedenini bulup törenle gömememiştir. *"Sargon'un Günahı"* olarak adlandırılan Assur edebi metninde kralın düşman ülkesinde öldürüldüğü ve bedeninin evine defnedilemediği yazılmaktadır. Savaş meydanında ölen ve uygun cenaze töreni yapılamayan tek kral II. Sargon'dur. Bunların sebebi de Sargon'un günahlarına bağlanır (Adalı, 2018, s.291 ; Elayi, 2023, s.146).

4.1.9. Sanherib Dönemi (MÖ 704-681)

Akkadca Sin-ahe-eriba olan Sanherib'in ismi *"Sin tanrısının erkek kardeşlerinin yerine bir başkasını getirdi"* anlamındadır. Bu da Sargon'un tek oğlu olmadığını erkek kardeşlerinin erkenden öldüğünü gösterir (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.97 ; Elayi, 2023, s.150). II. Sargon'un savaş meydanında ölmesinin ardından Sanherib (MÖ 704-681) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.160) beklenmedik bir anda tahta çıktı. Ancak tahta çıktığında güçlü ve rakipsiz bir imparatorluk devralmıştı. Zaten devlet yönetimine yabancı olmadığı için devlet politikasının devamlılığı açısından bir değişiklik olmadı. Yalnızca başkenti Dur-Şarrukin'den Ninive'ye taşımıştır. Tahta çıktığı andan itibaren en büyük meşguliyetini güneyde Babil almıştır (Gökçek, 2015, s.179; Köroğlu, 2009, s.173; Kuhrt, 2009, s.158). Ancak Babil üzerindeki hakimiyetini babasının aksine dini ve kültürel değerlerine saygı duyarak sağlamıştır. Bu etkinin Sargon'un günahından kaynaklandığı düşünülür ve Esarhaddon döneminde de devam eder (Weaver, 2004,

s.61-63). Dolayısıyla kral Anadolu'yla fazla ilgilenmemiştir. Özellikle Urartu isminden hiç bahsetmez sadece Ukku şehrine MÖ 697 yılında bir kez sefer düzelemiştir. Bu seferden Cudi Dağı kabartmalarında *"Dizlerim yorulduğunda, bir kayanın üzerine oturdum ve susuzluğumu gidermek için deri mataramdan su içtim"* şeklinde bahsedilmektedir. (Dezsö, 2018, s.136; Zimansky, 2018, s.249 ; Elayi, 2023, s. 161).

MÖ. 704 Sanherib, muhtemelen Tabal'da ölen babasının intikamını almak için generallerini Kulummeliler'e karşı gönderir. Ancak bu savaş Sanherib'in yıllıklarında yer almaz. Olasılıkla yenilgiyle sonuçlanmıştır. MÖ 696 yılında, krallığının 9. yılında, Assur birlikleri, Illubru şehrinin yöneticisi Kirua'nın isyanı ve Que yolunu kapatması üzerine Hilakku'ya gönderilir. Sonunda Kirua Ninive'ye getirilir ve derisi yüzülür. Ertesi yıl Sanherip ordularını Tabal bölgesinde olduğu düşünülen Urdutu kentine yollar. Kentin kralı Gurdi'yi Til-Garimmu'da yener ancak Gurdi'yi yakalayamaz (Adalı, 2018, s.291-292; Dezsö, 2018, s.155-156; Kurt, 2009, s.197-198).

Sanherib MÖ 681 yılında oğulları tarafından bir komploya uğrar. Muhtemelen Sanherib Esarhaddon'u halef tayin ettiği için büyük oğulları Adramelek ve Şaraser tarafından Ninive'de bir tapınakta dua ederken öldürülür. Cinayetten sonra katilleri Ararat Dağı'na kaçmışlardır (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.107; Gökçek, 2015, s.185-186). Bu olay Tevrat'da şöyle bahsedilmektedir: *"Bir gün ilahi Nisrok'un tapınağında tapınırken, oğullarından Adrammelek (Adra-Mulissu) ile Şareser, onu kılıçla öldürüp Ararat ülkesine kaçtılar. Yerine oğlu Asarhaddon kral oldu."* (Akyüz ve Toptaş, 2020, s.222).

4.1.10. Esarhaddon Dönemi (MÖ 680-669)

MÖ 687 yılında babası Sanherib'in ölümünün ardından tahta çıkan Esarhaddon (MÖ 680-669) (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.160), *"Esarhaddon Prizması''* olarak adlandırılan yazıtında krallığının meşruluğundan bahsetmektedir (Thompson, 1931, s.7). Babilli bir annenin oğlu olduğu için sarayın ileri gelenlerinin muhalefetine rağmen Assur'un en güçlü krallarından olmayı başarmıştır (Gökçek, 2015, s.191).

Esarhaddon döneminde Assur-Anadolu ilişkileri önceki dönemlere göre daha sakin geçmiştir. Çünkü Kimmerler Urartu'yu yenerek zayıflatmış ve Friglere de son vermiştir. Ardından Anadolu'ya giren İskitler Assur için tehlike olmaya başlamıştır. Esarhaddon MÖ 679 yılında bir kere sefer düzenledi. Bunun üzerine *''Manna halkını, disiplinsiz Gutları ve ordusunu dağıttım der. İskitli İşpakaya'yı, kendini kurtaramayan*

bir müttefiki, kılıçtan geçirdim" demiştir. Ancak bunun dışında İskitlerle başka sorun olmamıştır. Çünkü Esarhaddon kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirmiştir (Dezsö, 2018, s.136)

Bilinen ilk at yetiştiricisi göçebe halk olan Kimmerler MÖ 8. yüzyılın son on yıllarında ortaya çıkmıştır. Urartu ve Lidya ordularını birkaç defa yendiler. Frigleri ise yıktılar. Böylece Assur'un kuzeyindeki en büyük düşman haline geldiler. Esarhaddon ordusunu birkaç defa bölgeye göndermiştir. MÖ 679 yılında Hubuşna Ülkesi'nde Kimmerli Teuşpa'yı yenilgiye uğratmıştır. Yıllıklarında bu sefer dahilinde Hilakku insanlarını da boyunduruk altına aldığını ve Tabal sınırından geçtiğini yazar. MÖ 677 yılında ise Geç Hitit şehirleri olan Kundi ve Sissu'nun kralı olan Sandauarri'yi ve Sidon kralı Abdi-Milkuti'yi yenilgiye uğratmıştır (Dezsö, 2018, s.156-157).

MÖ 673 yılında ordularını Şubria üzerine göndermiştir. Ancak bunun nedeni askeri değil siyasidir. Aslında amacı babasını öldüren kardeşlerini ve başka sığınmacıları geri almaktı. Ancak Şubria kaçakları geri vermemiştir (Dezsö, 2018, s.147). Esarhaddon'un *"Tanrı'ya Mektup"*una göre de Subria'ya yapılan saldırının nedeni, hükümdarının Assurlu siyasi kaçaklara sığınma teklif etmesi ve onları Assurlulara teslim etmeyi reddetmesiydi. Bunun üzerine Esarhaddon Şubria'yı acımasızca harap etmiştir (Eph'al, 2005, s.99-100).

MÖ 8. yüzyıldan sonra, Assur'un egemenlik alanını fazlasıyla genişlettiği dönemde karşımıza yemin metinleri çıkar. Bu dönemde yayılmacı bir politika izleyen Assur Kralları ele geçirdikleri topraklardaki hakimiyetlerini arttırmak ve bu hakimiyeti kalıcı kılmak amacıyla kendilerine bağlı yerel krallarla antlaşma metinleri düzenletmişlerdir. Bu metinlerin genellikle tanrıların emriyle hazırlanmış olduğu vurgulanmıştır ve tanrıların buyruğu Assur kralı aracılığıyla antlaşmanın yapılacağı yerel krala tebliğ edilmiştir. Çoğunlukla Tanrı Assur'un mührünün yer aldığı bu metinler adü "yasal pakt/krali antlaşma/krali ahit/buyruk" sözcüğüyle başlamış ve bu adü sözcüğünden sonra hangi kral tarafından düzenleniyorsa o kralın adı yer almıştır (Yıldırım, 2019, s.71). Tayinat'ta XVI. tapınakta ele geçen ve MÖ 672 yılına tarihlenen bir metin, Esarhaddon'un ölümünden sonra oğlu Assurbanipal'in tahta çıkmasını desteklemek ve sadakatini garantilemek amacıyla yazılan ve yerel valiye dayatılan yemini içermektedir. 48x28 cm boyutlarında olan bu tabletin ön yüzü yangında tahrip olmasına rağmen Esarhaddon'un babası olan selefi Sanherib'in mühür baskısı kısmen korunmuştur. Tablet, muhtemelen ahşap bir çubuğa oturtulması için alt kenarından dikey olarak delinmiştir. 674 adet korunmuş satırdan oluşan bu metnin Nimrud Nabu

tapınağında paralelleri vardır (Denel ve Harrison, 2018, s.374-375; MacGinnis, 2018, s.221-223).

Esarhaddon'un Anadolu'daki varlığının bir başka göstergesi Sam'al'da ele geçen Zincirli Steli'dir. Stelin ön yüzünde kral Esarhaddon ve tanrı sembolleri vardır[4] (Köroğlu, 2018a, s.174).

4.1.11. Assurbanipal Dönemi (MÖ 668-631/27)

Babası Esarhaddon'un ölümünden sonra Assurbanipal (MÖ 668-631/27) sorunsuz bir şekilde MÖ 668 yılında tahta çıkmıştır. Ancak kralı dış politikada zorlu bir süreç beklemekteydi. Gücünün doruk noktasında olan Assur, aşırı derecede yayılmanın zorluklarıyla karşılaşmaya başlamamıştır. En büyük uğraştığı durum Mısır'ı almaktı.. Güneyde ise Babil tahtında oturan kardeşinin isyanlarıyla karşılaşmaktaydı. Diğer yanda ise Elam ile mücadele içindeydi. En sakin gibi görünen kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde ise İskitler tarafından sıkıştırılan Kimmerler'in oluşturdukları tehlike vardı. Anadoludaki çeşitli halklar Assurlulardan yardım istemekteydi. Hatta aralarında MÖ 663 yılında yardım isteyen Lidya kralı Gyses de vardı. Tabal kralı Mugallu ve Hilakku kralı Sandişarma kızlarını Assur'a yollayarak bağlılıklarını ilan etmişlerdir. Ancak bu kralların ikili oynaması daha sonra Kimmerlerle iş birliği yapmaları bölgedeki düzeni değiştirmiştir. Böylelikle Kimmerlerle Assurlular karşı karşıya gelmiştir. Fakat yıllıklarda pek fazla bilgi yoktur. Bir hastalıktan ölen Kimmer kralı Tugdamme'den sonra oğlu, Assur'a boyun eğdiği için Kimmer tehlikesi de geçmiş oldu (Adalı, 2018, s.294-295; Cancik-Kirschbaum, 2004, s.114-116; Dezsö, 2018, s.157-158; Gökçek, 2015, s.203-207).

Assurbanipal krallığının ilk on yılında bir seferinde ordusunu Manna kralı Ahşeri üzerine gönderdi. Ahşeri Assur garnizonların bulunduğu hisarları ele geçirmiştir. Assurbanipal bir orduyla başkenti kuşatır. Savaşta Manna kralı esir düşmüştür. Assur onları yenilgiye uğratmıştır ve ülkelerini harap etmiştir. Ahşeri'nin oğlu Assur'a bağlanmayı kabul etmiştir. Assurbanipal'in bölgeye yaptığı tek sefer de budur (Dezsö, 2018, s.136; Mutlu-Akkuş, 2017, s.234).

Asurbanipal Harran'daki Sin tapınağını onarttıktan sonra kardeşini buraya memur olarak yollamıştır. Bunu yapmaktaki amacı taht kavgalarını engellemektir

[4] Steller bölümünde ayrıntılı bir şekilde anlatılacaktır.

(Topaloğlu ve Uslu, 2020, s.295 ; Elayi, 2023, s.220). Assur, Medler tarafından yıkıldıktan sonra da Assurlular Harran şehrine çekilmişlerdir. II. Asuruballit orada kendini kral ilan etmiştir. Ancak daha sonra Med ve Babilliler Harran üzerine yürümüşlerdir ve Assur imparatorluğuna MÖ 612/609'da kesin olarak son vermiştir (Cancik-Kirschbaum, 2004, s.123; Gökçek, 2015, s.224).

4.2. Bölgedeki Yeni Assur Dönemi Başlıca Yerleşimler ve Buluntuları

4.2.1. Yukarı Dicle Bölgesi Yerleşimleri ve Genel Özellikleri

Assur'dan Yukarı Dicle Bölgesi'ne ulaşan birkaç yol güzergâhı vardır. Radner' e göre "*Yukarı Dicle'ye hiçbir zaman su yoluyla erişilmez çünkü Dicle dağları derinden yarar ve nehirden yukarı doğru gidilemez; aşağı doğru gidiş de son derece tehlikeli ve genellikle tercih edilmez. Yukarı Dicle Nehri'ne en dolaysız ve aynı zamanda en kolay Tur Abdin dağ sırasından geçilerek ulaşılır".* Assur yazılı kaynaklarından çıkarıldığına göre bu dağlardan iki ana yol geçiyordu. Doğuda Nusaybin, Midyat, Savur ekseni ile batıda Mardin-Diyarbakır eksenidir (Dezsö, 2018, s.141).

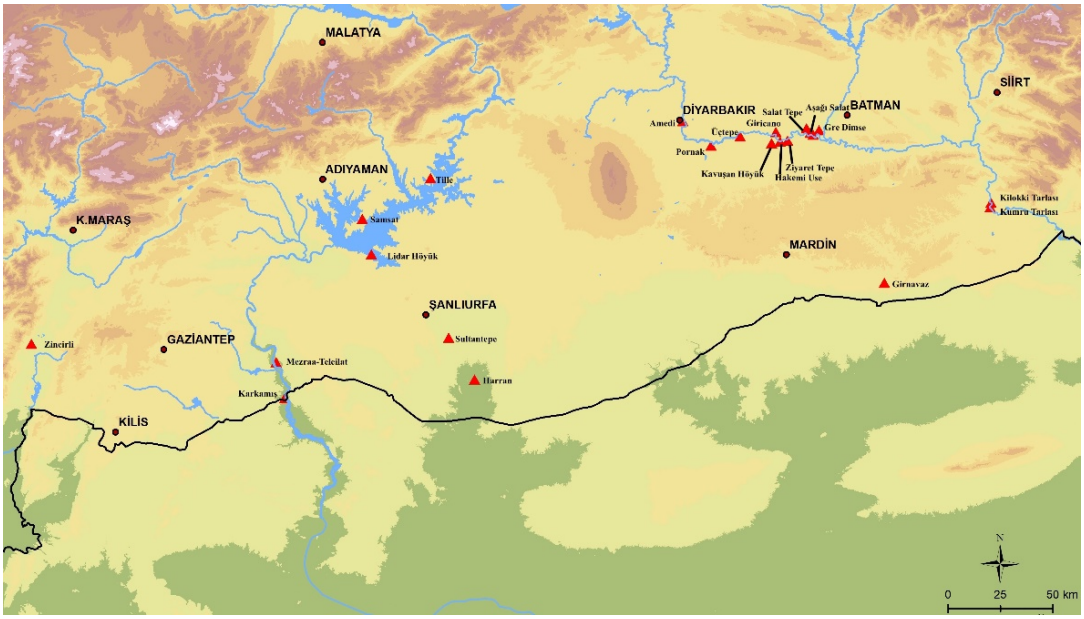

Harita 4.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Yeni Assur Dönemi Merkezleri (Harita Dr. Ümit Gündoğan Tarafından Hazırlanmıştır.)

Orta Assur döneminin ardından Assur'un bölgeye olan ilgisi daha da artmakta çünkü bölgenin hem coğrafi konumundan hem de birçok ekonomik avantajından faydalanmak istiyorlardı. Böylelikle var olan yerleşimlere yeni yerleşimler eklenmiş ve bölgede nüfus artımı sağlanmıştır. Büyük merkezlerin yanı sıra ekonomileri tarıma dayalı küçük köyler ve yerleşimler vardır (Harita 4.2.). Yukarı Dicle Bölgesi'nde Ziyaret Tepe, Üçtepe, Salat Tepe, Gre Dimse gibi yerleşimler büyüyerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Aşağı Salat, Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Gre Abdurrahman ve Boztepe gibi yerleşimlerde tarımsal faaliyetler sürdürmüşlerdir (Harita 4.3.) (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s.237).

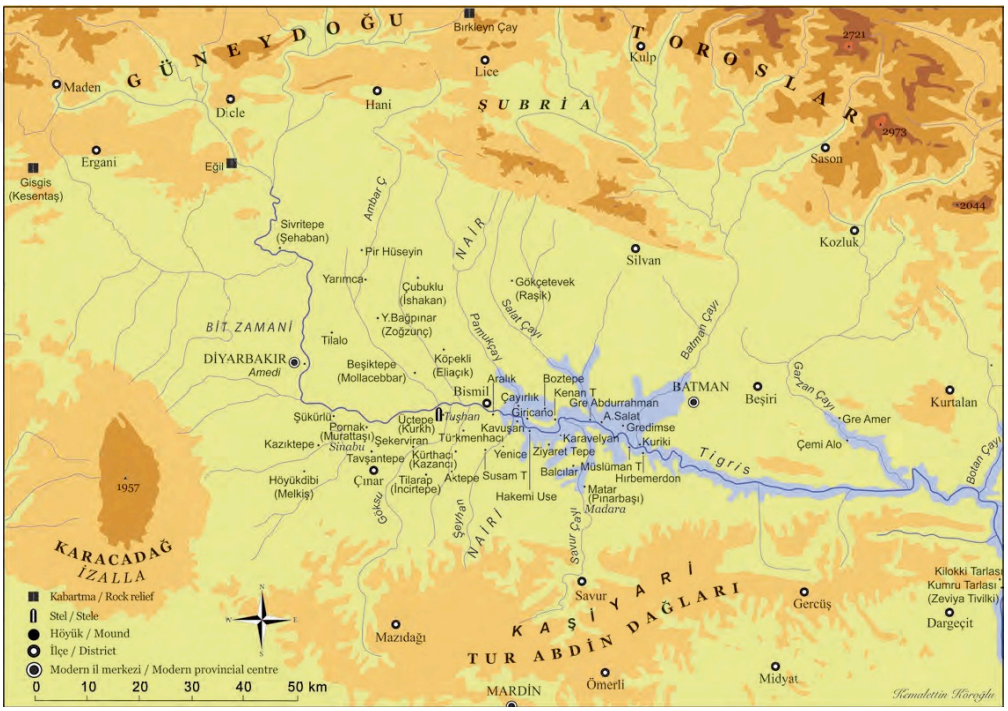

Harita 4.3. MÖ 1. binde Yukarı Dicle Bölgesi (Köroğlu, 2018b, Fig.1)

Yeni Assur döneminde, Assur Devleti'nin bölgedeki kurmuş olduğu eyalet merkezleri ve garnizonlar aşağı yerleşimlerden ve sitadellerden oluşmaktaydı. Aşağı yerleşimlerde depolar ve sivil yapılar yer alırken sitadellerde saray ve konak gibi idari yapılar bulunmaktadır. Yeni Assur dönemi eyaletlerinin hiçbirinde stadel suruna rastlanmamıştır. Devlet tarafından planlanarak inşa edilen bu şehirlere, halkın çoğu tehcir yoluyla getirilerek yerleştirilir. Böylelikle Assur bölgesinden birçok yenilik buralara getirilmiş olur. Bunlardan biri kalın kerpiç duvarlı, avluları tuğla döşeli saraylar ve idari yapılardır. Saray gibi yapılarda fresko tekniğinde yapılan çok renkli

bezeli duvarlar vardır. Bazı yapıların avluları dere taşları ile kaplanmıştır (Köroğlu, 2018b, s.332-334).

Bu dönemde eyalet merkezlerinin çevresi, kulelerle desteklenmiş kerpiç surlarla çevrilmiştir ve bu merkezlerin çoğuna steller dikilmiştir. Bu steller, kralları ya da Assur tanrılarını yüceltme amacıyla dikilmiştir. Bunların bazıları saray üslubu ile yapılmıştır. Bu da bize bu şehirlere merkezden sanatçının getirildiğini göstermektedir. Bazı stellerde ya da ortostatlarda eyalet valileri kendilerini de resmetmektedir. Eyalet merkezinin yakınlarında kurulan köylere nüfus nakliyle getirilen insanlar yerleştirilmiştir. Bu tür köylerde hemen hemen eyalet merkezlerinde kullanılan çanak çömlek formları kullanılmıştır. Buralardaki günlük yaşam büyük oranda devlet tarafından şekillendirilmiştir. İdari yapılarda kullanılan elit kesimin ürünleri de Assur devletinin elit sınıfının beğenileriyle paralellik gösterir (Köroğlu, 2018b, s.332-333).

4.2.1.1. Ziyaret Tepe

Ziyaret Tepe yerleşimi, Diyarbakır ilinin Bismil ilçesinin 12 km uzaklığında yer almaktadır (Harita 4.4.). Dicle Nehri'nin sağ kıyısında yer alan höyük 22 m yüksekliğinde ve yaklaşık 3 hektarlık bir genişliğe sahiptir. Höyüğü çevreleyen çanak çömlek buluntularıyla kent, yaklaşık olarak 32 hektarlık bir alanı kapsar (Şekil 4.2.). Yerleşim Amida kenti'nin doğusunda uzanan verimli alüvyal ovaya bakan geniş, alçak bir terasın üzerinde stratejik bir konuma sahipti (Matney, 2018, s.340; Matney vd, 2010, s.315; Matney vd, 2017, s.86; Parpola, 2008, s.1).

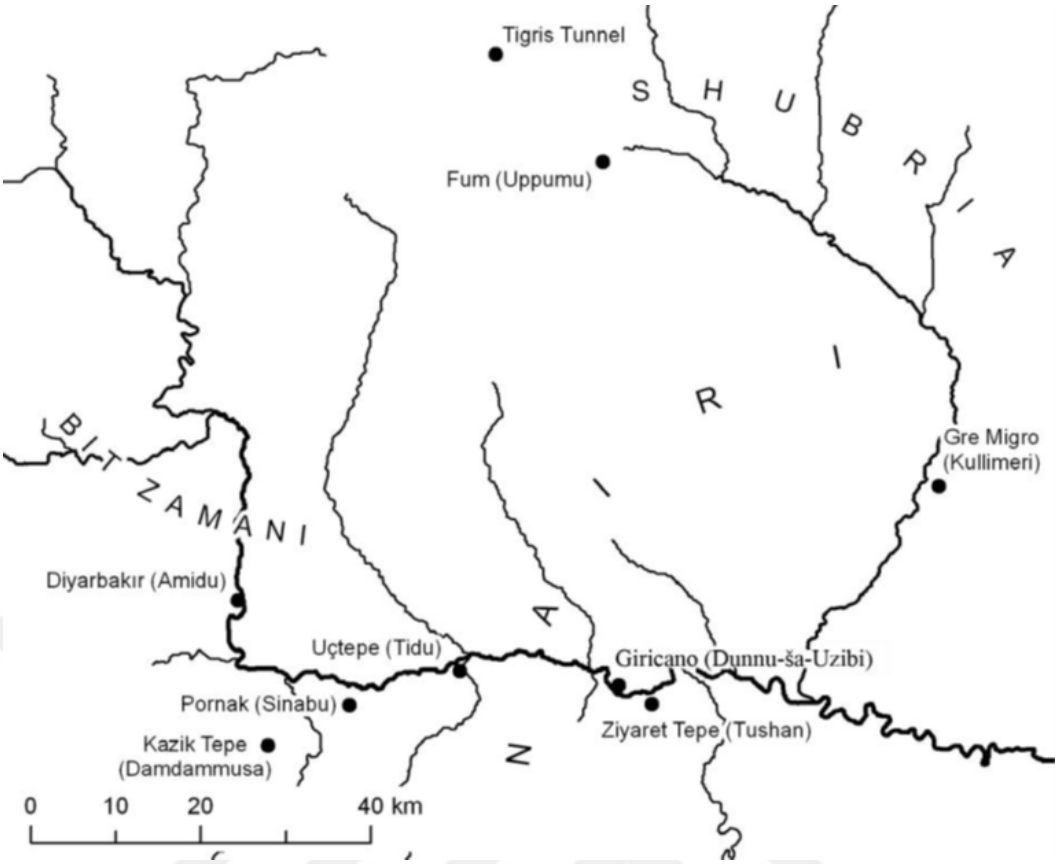

Harita 4.4. Yeni Assur Döneminde Ziyaret Tepe'nin konumu (Matney, 2017, Fig2)

Şekil 4.2. Ziyaret Tepe'nin güneydoğusundan görünümü (Matney, 2017, Fig.3)

Ziyaret Tepe'de yapılan kazılardan anlaşılacağı üzere İlk Tunç Çağı başından, Yeni Assur Dönemi'nin sonuna kadar kesintisiz bir şekilde iskân görmüştür. Assur'un çöküşünden sonra büyük oranda şehir terk edilmiştir. Daha sonra Hellenistik dönemden Orta Çağ'a kadar küçük çapta iskân edilmiştir. Başlarda köy büyüklüğünde olan yerleşim, Yeni Assur Dönemi'nde Assur kralı II. Assurnasirpal'in bölgeyi yeniden ele geçirmesiyle en geniş sınırlarına ulaşır. Ayrıca kral buraya anıtsal bir yazıt diktirmiştir. Bir yazıtta: "*Nirbu ülkesinden hareket ederek Tušha kentine yaklaştım. Yenileştirmek için Tušha'yı ele aldım. Eski duvarlarını temizledim, yerlerini belirledim, temel çukurlarına ulaştım ve yeni bir duvarı muhteşem bir biçimde temelinden tepesine kadar yaptım ve tamamladım. İçine krali ikametgâhım için bir saray kurdum"* (Grayson, 1991, s.202) yazılmaktadır. Böylelikle terkedilmiş Orta Assur şehrini yeniden inşa ederek Tuşhan kentini kurmuş olur. Yeni Assur Dönemi boyunca Ziyaret Tepe yani Tuşhan şehri bir eyalet başkentidir. (Akyüz ve Toptaş, 2020, s.201; Matney, 2018, s.341-342; Matney vd, 2010, s.315).

Yeni Assur döneminde Tuşhan şehri büyük sur duvarlarıyla sarılıydı. Ayrıca şehirde anıtsal kamusal yapılar ve özel konutlar da bulunmaktadır. Şehirde 2000-2002 ve 2007-2013 yıllarında yapılan kazılarda, Tuşhan valisinin özel konutu ve şehrin en önemli hizmet veren anıtsal bir sarayı ortaya çıkarılmıştır (Şekil 4.3.). Bu saraya Tunç Saray adı verilmektedir çünkü tabanında beş kremasyon mezarda tunç eşyalara rastlanmıştır. Tunç Saray kalın kerpiç duvarlardan oluşan, iç avluları ve çok sayıda odası bulunan anıtsal bir yapıdır. Yeni Assur Dönemi tipik saraylarında görüldüğü gibi burada da avluyu çevreleyen ikinci bir oda dizisi bulunmaktadır. Ayrıca odanın birinde portatif bir mangal bulunmuştur. Bu tür mangallar Nimrud'da elit Assur binalarında sıklıkla kullanılmaktadır. Bu sarayda üç mimari yapı evresi belirlenmiştir. Sarayda bir de taht odası bulunmuştur. Olasılıkla kent valisinin kabul salonudur. Ayrıca Sarayda bulunun kremasyonların yanında çok sayıda değerli Assur eşyasına rastlanmıştır. Kabul odasının tabanda bulunan bir kil tablet büyük öneme sahiptir. Tabletin ön yüzünün sağ alt kısmının bir bölümü eksik olsa bile iyi korunmuştur fakat arka kısmı fazlaca aşındığı için okunmasını zorlaştırmıştır. Tablette saraya bağlı çalışan, tarımsal işlerden sorumlu 144 kadının ismi yazılmaktadır. Ancak bu kadınların hiçbirinin ismi Assurca olmadığı gibi Yakındoğu dillerinden hiçbirisine benzemez. Bu da bize bu kadınların bölgeye yabancı bir yerden getirildiğini göstermektedir (MacGinnis, 2018, s.219; Matney, 2018; Matney vd, 2011, s.73; Matney vd, 2010, s.317).

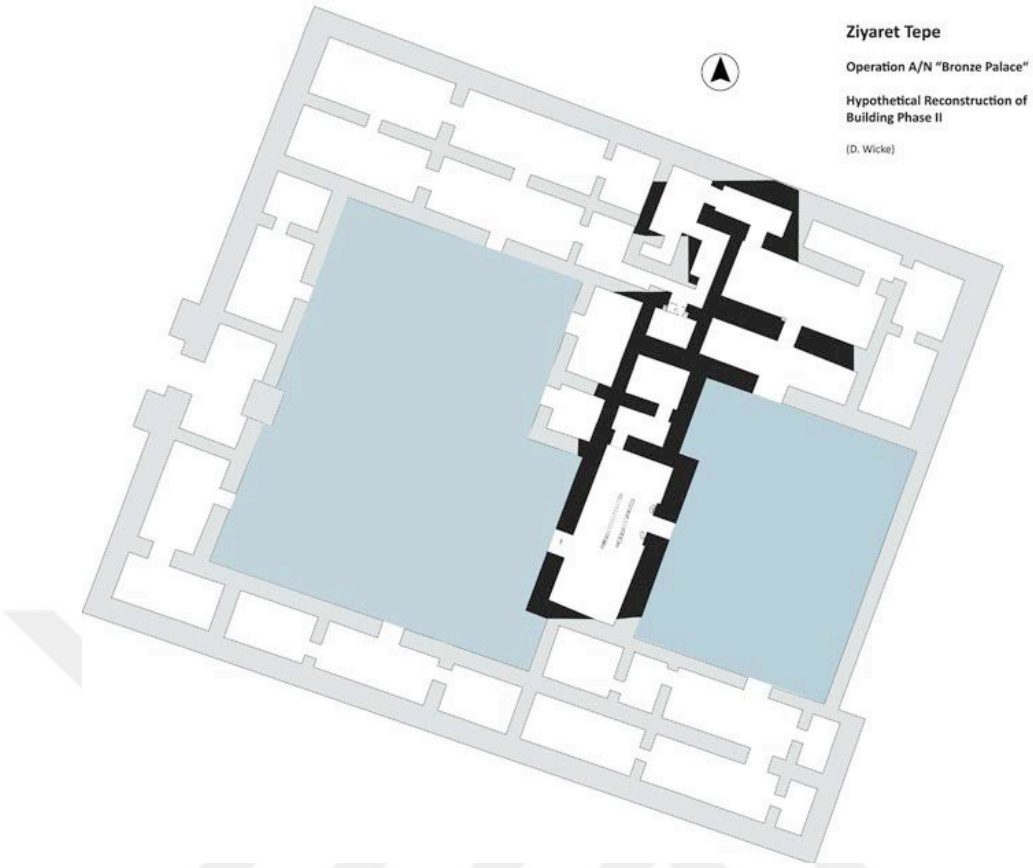

Şekil 4.3. Ziyaret Tepe Tunç Sarayın Planı (Matney, 2017, Fig.6)

Tunç Saray'da bulunan önemli buluntulardan birisi de yanık molozların içerisinde bulunan büyük bir demir pullu zırh parçasıdır (Şekil 4.4.). Bu pulların üzerine dikildiği deri ya da kumaş parçası çürüyüp yok olmuştur. Ziyaret Tepe'de bulunan yazılı bir kaynakta *Giritu* adlı bir adamın bir kayıkçıya ödünç pullu zırh takımı verdiğinden bahseder. Bu buluntuyla birlikte yazılı kaynakta bahsi geçen askeri teçhizatın varlığı kanıtlanmıştır. Demir pullu zırhlar MÖ 1. binde hem malzemesi hem de işçiliği açısından askeri donanımda çok önemli bir yere sahiptir (Matney, 2018, s.345-346).

Ziyaret Tepe'de Tunç Sarayın dışında aşağı şehirde de büyük bir idari yapı vardır. Bu yapının en büyük özelliği mozaik döşemeye sahip iki açık avlusunun olmasıdır (Şekil 4.5.). Bu döşeme tabanı, damalı desen oluşturan siyah beyaz kareler biçiminde çakıl taşlarından oluşmaktadır. Mozaikler nehirden toplanan yassı çakıl taşlarının çamur harç içine yerleştirilmesiyle oluşmuştur. Bu mozaiklerin bulunduğu avluların etrafında bir dizi oda bulunmaktadır. Bu odaların bir kısmı iki katlıdır burada ele geçen yazılı tabletlerde tahıl dağıtımı anlatılmaktadır. Bu yüzden bu yapının, tahılın

toplandığı ve dağıtıldığı bir ambar olduğu düşünülmüştür. (Matney, 2018, s.346). Bu yapıda çok sayıda pişmemiş kil jetonlar ele geçmiştir. Bunların biçimleri, küre, disk, koni, kare, öküz postu ve dört yüzlü şekildedir (MacGinnis, 2018, s.219; Matney, 2018, s.347).

Şekil 4.4. Ziyaret Tepe'de Bulunan demir Pullu Zırh (Matney, 2018, Fig.7)

Şekil 4.5. Ziyaret Tepe Çakıltaşı Mozaik Döşemesi (Matney, 2018, Fig.8)

Askerî açıdan önemli bir konuma sahip olan Tuşhan, şehri saran, dış kuleleri olan, iki odalı kapı kompleksleriyle geçilen masif bir savunma suruyla korunmaktaydı. Sur, en net şekilde Habur Kapısı olarak adlandırılan güney şehir kapısında gözlenmektedir. Savunma duvarının yüksekliği tam olarak bilinmese de tahminen 8 ile 10 m arasında olduğu düşünülmektedir (Matney, 2018, s.347).

Ziyaret Tepe'de sıradan insanların yaşam alanları hakkında daha az bilgi mevcuttur. Var olan kısıtlı bilgiye göre konutlarda odalar küçük ve duvarları güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmıştır. Oda tabanları sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. İçlerinde tandır ve fırınlar vardır. Bu yapıların devamlı değişiklik yapılarak tekrar kullanıldığı bilinmektedir. Sonuç olarak Ziyaret Tepe ile hem mimari açıdan hem günlük eşyalar gibi arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere Assur anayurdunun yakın bağlantıları mevcuttur (Matney, 2018, s.347).

4.2.1.2. Üçtepe

Üçtepe höyüğü, Diyarbakır ilinin Bismil ilçesinin 10 km batısında, Dicle Nehri'nin sağ kıyısında, Üçtepe isimli köyde yer almaktadır. Höyüğün yerden yüksekliği 35-50 m kadardır. Tam anlamıyla bir arkeolojik kazı yapılmadığı için höyüğün boyutları gerçek anlamıyla saptanamamıştır. Höyük konum olarak Göksu çayının sağladığı imkanlardan faydalanacak bir noktadadır (Şekil 4.6.) (Köroğlu, 1998, s.1; 2018b, s.324; Özfırat, 2005a, s.3; Sevin, 1990, s.103).

Şekil 4.6. Üçtepe Höyüğü (Köroğlu, 2018, Fig. 3)

Höyükte 1-4 yapı katları Roma, 5-6 Hellenistik, 7-8 Yeni Assur, 9 Orta Assur, 10 Orta Tunç?-Son Tunç Çağı, 11 Orta Tunç Çağı ve 12-13 yapı katları İlk Tunç Çağı olarak saptanmıştır (Köroğlu, 2018b, s.329; Özfırat, 2005a, s.5).

Üçtepe'de Yeni Assur Dönemi'ne ait olarak tespit edilen 2 yapıdan biri olan sekizinci yapı katı, II. Assurnasirpal'in MÖ 882 yılında Yukarı Dicle Bölgesi'ne gelerek Tuşhan'da saray inşasına başlayarak kapısına stel diktirdiği dönem ile uyuşmaktadır. Bu yapı katında Orta Assur Dönemi'nde olduğu gibi taş temelsiz kerpiç duvarlar ve saz kaplı çamur tabanlar saptanmıştır. Yeni Assur Dönemi'nin başlarına ait olan bu yerleşim katı tamamen terk edilerek üzerine Yeni Assur'un son dönemi 7. yapı katı inşa edilmiştir. Planlanarak inşa edilen bir merkezin terk edilip daha sonra tekrar kurulması büyük bir krizin varlığını göstermektedir. Aynı durumun Ziyaret Tepe'de de vardır. Her ikisinde de MÖ 9. yy'da inşa edilen yapılar bütünüyle yıkılarak MÖ 8. yy ortalarında benzer planlarla tekrar inşa edilmiştir. Yazılı belgelerde III. Salmanassar döneminde eyalet valilerinin isyanından bahseder. Bundan kaynaklı çıkan kriz sırasında büyük ihtimal Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşimlerin birçoğu kısa süreliğine terk edilmiş. III. Tiglat-pileser döneminde yeniden inşa edilmiştir (Köroğlu, 2018b, s.333).

Höyüğün tepesinde kerpiçten yapılmış duvar açığa çıkarılmıştır. Bu mekânın Dicle'ye bakan konumda mühim bir saray olabileceği düşünülmektedir. Burada siyah-beyaz renkte damla ve üçgen motifleriyle süslü sıva parçaları ele geçmiştir. Aynı alanda bir deponun varlığını gösteren sağlam bir pithos çıkarılmıştır. Höyüğün kuzeybatısında, avluları çakıl taşı döşeli, ziftli tuğlalardan yapılmış drenaj sistemleri olan ve bazı mekânları tuğla döşeli olan küçük yapılar bulunmuştur (Köroğlu, 2018b, s.334).

Üçtepe'de aşağı şehrin varlığı tam olarak saptanamamıştır. Ancak çevredeki tarlalarda yapılan araştırmalarda Yeni Assur Dönemi çanak çömleğine rastlanmıştır. Eldeki verilerle höyüğün batı, kuzey ve güneyini kuşatan bir aşağı şehrin olma olasılığı vardır (Köroğlu, 2018b, s.334).

Üçtepe'de iki grup seramik vardır. Birisi saray malı kalitesindeki ince örneklerden oluşan *"Assur tipleri"* diğeri ise *"yerli seramik"* grubudur. *"Assur tipleri"* grubundaki kadehler özellikleri bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Yaygın tip *olarak "nipple based goblet"* denen memecikli kadehler vardır. Yerli seramiğin aksine saman ve kum katkısı bulunmaz. Tam tersi ince ve özenli yapılan seramiklerdir (Köroğlu, 1998, s.37-38; Özfırat, 2005b, s.55).

4.2.1.3. Kavuşan Höyük

Kavuşan Höyük, Diyarbakır ilinin Bismil ilçesinin 10 km güneydoğusunda, Şeyhan Çayı'nın Dicle ile birleştiği noktanın doğusunda yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda 175 m, Kuzey-güney doğrultusunda ise 75 m ebatlarındadır. 9 m yükseklikteki höyüğün büyüklüğü yaklaşık 15 hektardır (Şekil 4.7.) (Kozbe, 2021, s.68; Kozbe ve Köroğlu, 2004, s.279).

Konumu gereği Kavuşan Höyük, Savur'dan ve Şeyhan'dan gelen tahılın, Mardin Midyat platosundan gelen üzüm gibi ürünlerin depolandığı daha sonra da su yoluyla Mezopotamya'ya nakledildiği bir merkezdir. Kavuşan Höyük, çevresinde tarıma uygun geniş topraklar olan bir yerleşim yeridir (Kozbe, 2018a, s.405-406).

Şekil 4.7. Kavuşan Höyük (Kozbe, 2018a, Fig.1)

Kavuşan Höyük'ün en erken tabakası İlk Tunç Çağı'na tarihlenmektedir. En geç tabakası ise MS 1200-1300'lere tarihlenen Orta Çağ'a aittir. Yeni Assur Dönemi, Kavuşan V. tabakasına tarihlenmektedir. Bu tabaka MÖ 9. yy ile MÖ 7. yy sonuna tarihlendirilmektedir. Yeni Assur Dönemi, erken ve geç olmak üzere iki alt halinde tespit edilmiştir. Ancak Orta Çağ'dan beri yoğun tahribattan dolayı parça parça tespit edilebilmiştir (Kozbe, 2018a, s.407).

Assur Dönemi'nin erken evresinde taş temelsiz kerpiç duvarlar varken geç evrede sıkıştırılmış çamur tabanlar, parçalar halinde kerpiç tuğlalar ve dere taşı döşeli avluların olduğu mekânlar vardır. Geç dönemde ortaya çıkarılan depolama mekânı hem Kavuşan Höyük hem de bölge arkeolojisi açısından önemlidir. İçinde, tüm ve tüme yakın in situ olarak 32 adet kap ele geçmiştir. Kronolojik çalışmalar açısından bölge için önemlidir. Depolama mekânında oval gövdeli boyunlu çömlekler, sır bezeli şişe, keskin profilli çanak, maşrapa gibi Yeni Assur çanak çömlekleri ile *"Erken Demir Çağı Yivlileri"* ismi verilen ağız kenarı yivli, kimi zaman da akıtacaklı olan kaplar birlikte bulunmuştur. Bu Yeni Assur Dönemi kapları ile Erken Demir Çağı kaplarının bir arada bulunması oldukça önemlidir (Şekil 4.8.) (Kozbe, 2018a, s.407-408; Kozbe, Öğütle ve İşler, 2009, s.203).

Şekil 4.8. Kavuşan Höyük'te Ele Geçen Kaplar (Kozbe, 2018a, Fig.5)

Yeni Assur Dönemi seramiği, bütün Yukarı Dicle Bölgesi'nde olduğu gibi Kavuşan Höyük'te de yerel ve Assur tipi olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Dönemin önemli seramik tipleri olan, içe dönük yivli ağız kenarlı çanaklar, keskin profilli çanaklar, maşrapalar, kadehler ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarına sahip boyunlu çömlekler Kavuşan Höyük'te de bulunmaktadır. Kavuşan Höyük'te seramiğin çoğunluğunu oluşturan yerel mallar, çark yapımı, gri hamurlu, kahverengi ve devetüyü renkli, astarlı veya kendinden astarlı, kimisi açkılanmış, bitkisel katkılı ve bezemesiz

çanak çömleklerdir. Assur tipleri ise yine bölgenin özelliklerini taşımaktadır. İnce ve özenli olarak yapılmışlardır. Memecik dipli kadehleri ve sır bezemeli kapları en yaygın örnekleridir (Kozbe, 2018a, s.409-410; 2021, s.73-74).

Kavuşan Höyük yerleşiminin Yeni Assur Dönemi'nde küçük buluntular arasında iki tane mühür bulunmaktadır (Şekil 4.9.). Bu mühürlerden birisi MÖ 7. Yüzyıla tarihlenen silindir bir mühürdür. Bu mühürde ayakta sakallı bir avcı, avcıya bakmak için başı arkaya dönük bir ceylan veya geyiği hedef alır biçimde betimlenmiştir. Hayvan ile avcı arasında bir ağaç vardır. Bu av sahnesi Yeni Assur sanatında tipiktir (Balza, 2012, s.51). Bu mühürlerin benzeri Zerzevan Kalesi'nde de ele geçmiştir (Ökse, 2023, s.36). Diğer bir küçük buluntu grubu ağırşaklardır. 300'e yakın pişmiş veya pişmemiş ağırşak ele geçirilmiştir. Bu malzemeler Kavuşan Höyükte tekstilin önemli bir yer aldığını gösterir. Burada hazırlanan tekstil ürünlerinin, çevredeki büyük yerleşim yerlerine pazarlandığı düşünülmektedir (Kozbe, 2018a, s.410-411).

Şekil 4.9. Kavuşan Höyük'te Ele Geçen Mühürler (Kozbe, 2018a Fig11a-b)

Kavuşan Höyük'ün Yeni Assur Dönemi'nin en önemli buluntu grubunu gömüler oluşturmaktadır. Basit toprak gömü, kremasyon gömü, çömlek içi gömü ve kerpiç sandık mezar olarak dört teknik kullanılmıştır. 18 adet basit toprak gömü, 22 adet kremasyon, 5 tane çömlek içi gömü, 1 tane de kerpiç sandık mezar ortaya çıkarılmıştır.

Bu mezarlar Yukarı Dicle Bölgesi Yeni Assur Dönemi ölü gömme gelenekleri ve teknikleri hakkında önemli bilgiler vermektedir (Kozbe, 2018a; 2021, s.74).

Kavuşan Höyük'te basit toprak gömüler, sınırları belirlenmemiş, doğrudan toprağa açılan çukurlar halindedir. 18 gömüden 10 tanesi, hoker ya da yarı hoker tarzda gömülmüş kadın ve çocuk mezarlarıdır. Kadın ve çocuklar mekân içine ya da çevresine gömülürken erkekler yerleşimin dışına gömülmüşlerdir. Mezarlarda çoklu gömü tespit edilmemiştir. Bu mezarlarda ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar, takılar ve aletler karşımıza çıkmaktadır. Hediyelerin konumlarından dolayı cinsiyete bağlı bir ayrım yapmak söz konusu değildir (Kozbe, 2018a, s.413-414; 2021, s.74).

Kremasyon gömülerde urne olarak, boyunsuz ya da alçak boyunlu, küresel gövdeli geniş ağızlı çömlekler ve yüksek boyunlu, dar ağızlı oval gövdeli çömlekler kullanılmıştır (Şekil 4.10.). Çukurlarda elen geçen urnelerin bazıları devrilmeye karşı diplerinden kırık çanak çömlek ile ya da taşlarla desteklenmiştir. Kremasyon gömülerde her yaş grubundan kadın ve erkekle birlikte çoğunluğu çocuk gömüleri oluşturmaktadır. Bu da kremasyon gömülerde, cinsiyet ve yaşa bağlı bir sınırlama olmadığını gösterir. Gömülerin bazılarında eksik kemik olması, ölülerin başka bir yerde yakılıp toplanarak urnelere konulduğunu göstermektedir. Ortaya çıkarılan 22 adet kremasyon mezardan sadece iki tanesinde hediyeye rastlanmıştır. İki ya da üç yaşlarında olan bir çocuğun gömüsünde, bir adet altın küpe, bir tunç bilezik, bir tane tunç ve altın karışık yüzük ve bir tane de mühür ele geçmiştir. Bu mühür MÖ 14. yüzyılının ikinci yarısına tarihlenmektedir ve üzerinde Anadolu hiyeroglifi bulunmaktadır. Dolayısıyla ilk sahibi mezar sahibi değildir. Muhtemelen 500 yıl varlığını koruyarak zengin aile çocuğunun mezarında öbür dünyada onu koruması için tekrar kullanılmıştır. (Kozbe, 2018a, s.414-415; 2021, s.74).

Kavuşan Höyük'te çömlek içi gömü geleneği beş adet mezarla temsil edilmektedir. Büyük boy çömleklere hoker tarzda yerleştirilmiş üç-dokuz ay arası bebekler ile 2 yaşında bir çocuk bulunmuştur. Bu mezarlarda kemik ve taştan yapılmış boncuk takılar ölü hediyesi olarak ele geçirilmiştir (Kozbe, 2018a, s.416-417).

Kavuşan Höyük'te kerpiç sandık mezar türünden bir örnek mevcuttur. Kerpiç bloklarla çevrili mezarın üzeri de kerpiç bloklarla kapatılmıştır. 12 yaşlarında bir kız çocuğuna ait olan bu mezarda camdan, taştan, deniz kabuklarından ve pişmiş topraktan yapılmış yaklaşık 400 boncuk bulunmuştur. Ayrıca mezarda 11 tane tunç küpe, yılan başlı tunç bir pazubent ve göğüs kısmında demir bir fibulaya ait parçalar mezar hediyesi olarak ele geçmiştir. Bu mezar Kavuşan Höyük'ün Yeni Assur Dönemi'ne ait

mezarlardan ölü hediyeleri bakımından en zengin mezarıdır (Kozbe, 2018a, s.417; 2021, s.74).

Kavuşan Höyük'e ölü gömme gelenekleri açısından bakarsak hem kültürel hem sosyo-ekonomik hem de yaşam şekilleri açısından önemli bilgi sahibi olabiliriz. Özellikle kremasyon gömü Assurlular tarafından uygulanmamasına rağmen burada uygulanması Kavuşan Höyük'te Assurlu olmayan toplulukların yaşadığını göstermektedir. Dolayısıyla ölü gömme geleneklerine baktığımızda bu yerleşimin tam olarak Assurlulaşmadıklarını görmekteyiz (Kozbe, 2018a, s.418).

Şekil 4.10. Kavuşan Höyük'te Ele Geçen Urne Kaplar (Kozbe, 2018, fig.14)

4.2.1.4. Hakemi Use

Hakemi Use Diyarbakır ilinin Bismil ilçesine bağlı Tepe beldesinde yer almaktadır. Höyük Dicle Nehri'nin eski yatağının sağ kıyısında yer almaktadır (Harita 4.5.). Hakemi Use yaklaşık 120 m çapında 4 m yüksekliğindedir. Çevresindeki önemli yerleşimlerden olan Üçtepe'ye 30 km, Ziyaret Tepe'ye ise 3 km uzaklıktadır (Tekin, 2006, s.152; 2009, s.195; 2020, s.148).

Hakemi Use yan yana iki höyükten oluşmaktadır (Şekil 4.11.). Batıda yer alan ana höyük Hakemi Use I olarak adlandırılır. Bu höyüğün 200 m doğusundan daha küçük olan Hakemi Use II yer almaktadır. Yapılan kazılardan anlaşıldığı üzere burası MS 13-14. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu yerleşimin insanları ana höyüğü mezarlık alanı olarak kullanmışlardır. Ana höyük yani Hakemi Use I yerleşimi 4m kültür dolgusuna sahiptir. 3,5 metrelik bölümü Geç Neolitik Dönemi'ne ait, geri kalan kısmı ise Yeni Assur Dönemi'ne aittir. Yeni Assur Dönemi, yapılan tarımsal faaliyetler ve sonraki dönem mezarları nedeniyle büyük tahribata uğramıştır. Bu dönemde toplamda iki yapı katı mevcuttur (Tekin, 2013, s.104; 2018, s.421-422).

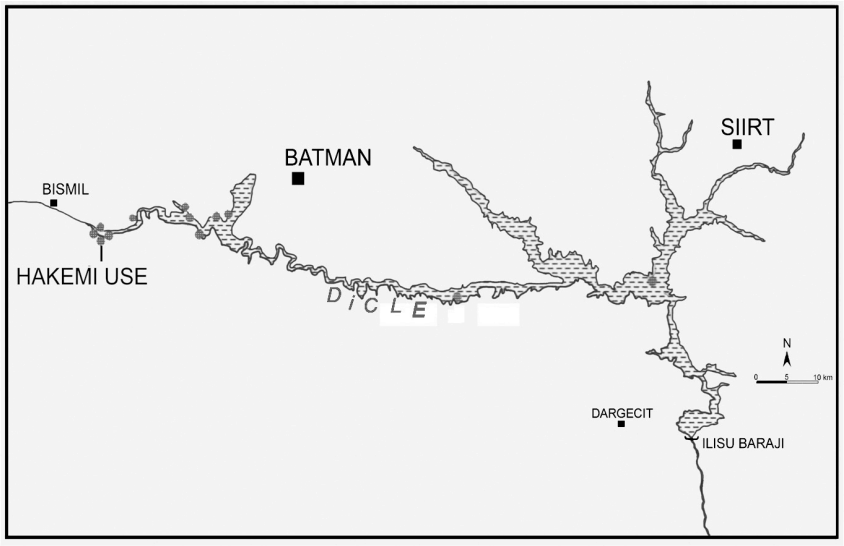

Harita 4.5. Hakemi Use'nin Konumu (Tekin, 2009, Resim 1)

Şekil 4.11. Hakemi Use (Tekin, 2018 Fig.1)

Hakemi Use, Yeni Assur Dönemi'nde bir köy yerleşimi olarak iskân görmüştür. Yerleşimde yoğun tahribattan kaynaklı bütünlük gösteren bir mimari plana rastlanmamıştır. Höyüğün zirve kısmında ele geçen mimari kalıntılar Hakemi Use mimarisi ile ilgili fikir vermektedir. Yüzeyin hemen altında, düzenli kerpiç dizilerinden oluşan duvarlara sahip birkaç odadan oluşan bina büyük boyutlu olması açısından dikkat çeker. Konumu gereği dikkat çeken bu yapının, höyüğün zirvesinde dolayısıyla köyün merkezinde olması, köyün ileri gelenlerinin olduğunu gösterir. Yapının nehir taşlarıyla döşeli avlusu mevcuttur. Bu binanın başka bölümünün, taş temelsiz ve yan yana iki sıra kerpiç dizisinden oluşan duvarları 80cm genişliğindedir. Kare görünümlü iri kerpiçlerin yanlarına, aynı uzunlukta ve yükseklikte dikdörtgen görünümlü ikinci bir kerpiç dilimi çamur ile bağlanmış ve duvar bu şekilde inşa edilmiştir. Bu inşa şekli belirli bir standardın takip edildiğini göstermektedir. Bu teknik Hakemi Use Yeni Assur Dönemi mimari kalıntılarının hepsinde gözlemlenmektedir bu tekniğin yanı ikinci yapı katında, sıra taş temellerle yapılan binalar da mevcuttur. Ancak çok ciddi tahribattan dolayı bu binaların planlarını anlamak güçleşmiştir (Tekin, 2018, s.423-424).

Hakemi Use'de birinci yapı katında binaların çoğunluğu doğu-batı yönünde inşa edilmiştir. Binaların içinde sağlam biçimde arkeolojik buluntu ele geçmediği için bu yapıların işlevi hakkında, boyutları ve köy içerisindeki konumlarından fikir sahibi olunur. İkinci yapı katına ait mimari kalıntıların büyük bir kısmı ise güçlü taş temellere sahiptir. Taş temel üzerine kerpiç duvar örülmüştür (Tekin, 2018, s.424).

Hakemi Use'de Yeni Assur Dönemi'nin birinci yapı katında yerleşimi çevrelediği düşünülen 2 m genişliğinde duvar bulunmaktadır. Yerleşimin ne kadarını çevrelediği ya da kapısının nerede olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Eyalet merkezine bu kadar yakın olan köy boyutunda bir yerleşimin, sura ihtiyacının savunmadan çok kentteki hayvanları kontrol altında tutmak ya da vahşi hayvanlara karşı savunma sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Yerleşimdeki yapılar konut olarak kullanılmıştır. Ayrıca her iki yapı katında da depolama alanlarına rastlanılmaması, elde edilen ürünlerin burada saklanmadığını, sadece ihtiyaç duyulan ürünü köyde tuttuklarını geri kalanını ise Tuşhan'a gönderdiklerini gösterir (Tekin, 2018, s.425).

Hakemi Use'de toplam 571 mezar açığa çıkarılmıştır. Bunlardan 66 tanesi Yeni Assur Dönemi'ne ait mezarlardır. Bu dönem mezarlarında yön birliği söz konusu değildir. Ayrıca çömlek veya küp mezarlar bulunmamakla birlikte iskeletlerde yakma izine de rastlanılmamıştır. Mezarların çoğunluğunu ev tabanlarına gömülen basit toprak

mezarlar oluşturur. Bunların yanı sıra taş ve kerpiçten yapılmış sanduka mezarlar da mevcuttur. Birinci yapı katındaki taş sanduka mezarlarda herhangi bir arkeolojik veri ele geçmezken ikinci yapı katındaki mezarlarda seramiğin yanı sıra taş ve metal süs eşyaları ele geçmiştir. Mezarlara her yaştan bireyin gömülmesi, yerleşim dışında bir mezarlık yerine herkesin köyün içine gömüldüğünü gösterir. Mezarlara çok kaliteli denebilecek çanak çömlekler bırakılmıştır. Özellikle bu dönem için önem taşıyan *"düğme dipli"* kaplar ele geçmiştir. Genellikle orta veya küçük boyutta olan bu kaplarda herhangi bir boya bulunmamaktadır. Ayrıca mezarlarda *"saucer lamp"* olarak adlandırılan kandiller ele geçmiştir. Mezarlarda rastlanılan metal hediyelerin çoğunluğu tunçtan yapılmıştır. Sadece bir mezarda altından kolye ucu bulunmuştur. İki kerpiç mezarda ise demirden yapılmış birer bıçak bulunmuştur (Tekin, 2009, s.202; 2018, s.426-428).

Höyüğün yüzeyinde çark yapımı ve boyasız çanak çömlek parçalarının görünmesi Yukarı Dicle Vadisi'nde Yeni Assur Dönemi yerleşimlerinde görülen bir durumdur. Özellikle devetüyü hamura sahip, çark yapımı, çekiç başlı ağız kenarlı tabak ve kâse formundaki kapların yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu dönemdeki çanak çömlek formları içerisinde düğme dipli kadehler ve vazolar dip kısmındaki memecik nedeniyle önemli bir yere sahiptir. *"Memecikli"* veya *"düğme dipli"* olarak adlandırılan bu kaplar İngilizce *"nipple based goblet"* olarak adlandırılır. Bu forma ait kaplara *"Assur Üçgeni"* olarak adlandırılan bölgede sıkça rastlanmaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde araştırma yapılmış hemen hemen bütün yerleşimlerde bu kaplara ait parçalar ele geçmiştir (Tekin, 2009, s.202; 2018, s.428).

Yeni Assur Dönemi *"Saray Seramiği"* olarak adlandırılan grup Hakemi Use'de hem mezarlarda hem de dolgu toprak içinde ele geçmiştir. Ayrıca mezarlarda bolca kandil bulunmuştur (Şekil 4.12.). Benzer kandiller Assur kazılarında da ele geçmiştir (Tekin, 2009, s.202; 2018, s.429-430; 2020, s.149).

Kazılarda ele geçen bir başka önemli seramik grubu da *"yatay oluk bezekli çanak çömlek"* ya da *"yivli çanak çömlek"* olarak adlandırılan kaplardır. Erken Demir Çağı içerisinde değerlendirilen bu grubun Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Assur Dönemi tabakalarında ele geçmesi dikkat çekicidir. Bu kapların büyük çoğunluğu el yapımıdır ve genellikle hamurları ince işçilik göstermezler. Kırmızı ve kahverengi tonlarda hamura sahiptirler. Katkı maddesi olarak kireç, kum ve saman bulunur. Diğer kaplardan kolayca ayırt edilmeleri ağız kenarlarının alt kısımlarında yer alan yatay yivler sayesindedir. Çoğunluğu mutfak kabı niteliğindedir. Bu kaplar ilk kez

Norşuntepe'de *"horizontale rillenkeramik"* olarak adlandırılmıştır (Tekin, 2006, s.153-154; 2018, s.430; 2020, s.149-150).

Şekil 4.12. Hakemi Use'de Ele Geçe Kandil (Tekin, 2018, Fig.6)

Bahsedilen seramik gruplarının yanı sıra Hakemi Use'de az miktarda da olsa sırlı çanak çömleğin kullanıldığı görülmektedir. Mezarlarda ya da dolgu topraklarda ele geçmişlerdir. Sayıca az olmaları kapların belirli yerlerden sınırlı sayıda temin edildiğini düşündürür (Tekin, 2018, s.431).

Hakemi Use'de Yeni Assur Dönemi'nde ele geçen küçük buluntuların hemen hepsi mezarlardan ele geçmiştir. Genelde iskeletin yanında ya da kol ve bacaklarına takılı halde bulunmuşlardır. Genellikle süs eşyası niteliğindedirler. Bazı kadın mezarlarında fildişinden yapılmış kolye ve bileklikler ele geçmiştir. Yine kadın mezarlarda içinde makyaj malzemesi olduğu belli olan iri kemik tüpler mevcuttur. Bu tüplerin benzerleri Yakındoğu'nun farklı kazılarında ele geçmiştir. Erkek mezarların birinde demirden bir adet bıçak ele geçmiştir. Mezarlarda iki adet silindir mühür ele geçmiştir (Şekil 4.13.) (Tekin, 2018, s.431-432).

Şekil 4.13. Hakemi Use'de Ele Geçen Mühür (Tekin, 2018, Fig. 10)

4.2.1.5. Salat Tepe

Salat Tepe, Diyarbakır ilinin 90 km doğusunda, Bismil ilçesinde Salat Çayı'nın kuzey kıyısında bulunan bir yerleşimdir. Yaklaşık 24 metre yükseklikte olan höyük, 1,5 hektarlık bir alana yayılmıştır (Harita 4.6.). Burada Kalkolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar yerleşim olduğu tespit edilmiştir (Baykara ve Satar, 2013, s.45; Ökse, 2012a, s.1; 2012b).

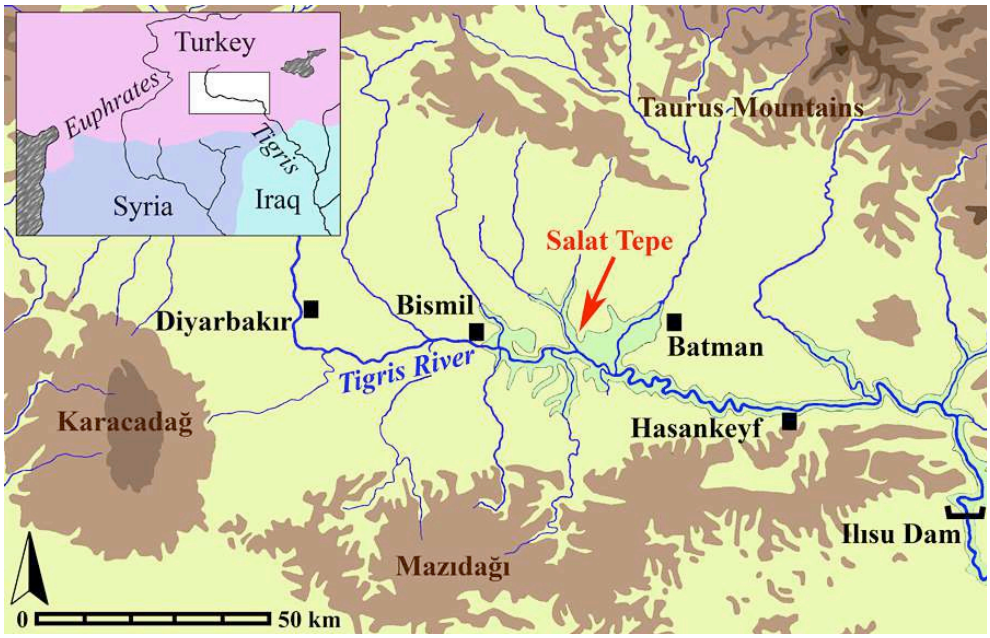

Harita 4.6. Salat Tepe'nin Konumu (Emanet, 2016 Harita 1)

Salat Tepe'de yerleşim boşlukları ve kullanım amaçlarının farklılaşmasına göre tanımlanmış, beş ana dönem tespit edilmiştir. Yerleşim, Mitanni Dönemi sonrası terk edilmiştir. Ardından, Dönem III ve IV'de yani MÖ 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşim, geçici yerleşim alanı ve tahıl depolama alanı olarak kullanılmıştır (Ökse, 2012b, s.48). Salat Tepe III yerleşimleri, Demir Çağı boyunca çukur evlerden ve açık alanlardan oluşmaktadır (Ökse, 2017, s.166). Yerleşimde açığa çıkarılan kül dolu çukurlardan yedi tanesi yaklaşık 5 metre çapında ve 2 metre derinliğindedir. Bu çukurlarda taş duvar ya da sıva izine rastlanmamıştır. İki tane çukurun tabanında at nalı şeklinde ocak ortaya çıkarılmıştır. Tabanlarında ocak bulunması, bu çukurların barınak olarak kullanıldıklarını düşündürür. Bu evlerin geçici olarak düşünülmesinin sebeplerinden birisi, bu çukurların basit ve konforsuz bir şekilde yapılmasıdır. Bu çukurların, toprağın ısı yalıtımı nedeniyle kış mevsimlerinde kullanıldığı düşünülmektedir. Salat Tepe'de Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen dördü büyük, dördü küçük toplam sekiz çukur ev açığa çıkarılmıştır. Bu yapılar 6-10 kişinin yaşayabileceği büyüklüktedir (Şekil 4.14.) (Ökse, 2018, s.445-446).

Şekil 4.14. Salat Tepe'deki Çukur Evlere Bir Örnek (Ökse, 2018, Fig.11)

Salat Tepe'deki çukur evlerin hepsinde el yapımı yerel kaplar çoğunluğu oluşturur. Bunların yanı sıra büyük bir bölümünde çark yapımı Yeni Assur dönemi seramikler de ele geçmiştir (Şekil 4.15.). Bu çukurlarda Üçtepe'de *"Orta ve Yeni Assur Dönemi Yerli Seramiği"* olarak adlandırılan kap grupları da ele geçmiştir. Salat Tepe

çukur evlerde az miktarda malzeme ele geçmiştir. Bu da insanların yaylalara göç ettiklerinde bütün malzemeleri yanlarında götürdüğünü gösterir (Emanet, 2016, s.45; Ökse, 2018, s.448).

Şekil 4.15. Salat Tepe'de Ele Geçen Çark Yapımı Kaplar (Ökse, 2018, Fig.14)

4.2.1.6. Aşağı Salat

Aşağı Salat Höyüğü, Yukarı Dicle Havzası içerisinde, Diyarbakır'ın Bismil ilçesine bağlı Aşağı Salat beldesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyüğün üzerinde 10-15 haneden oluşan modern Aşağı Salat Mahallesi bulunmaktadır. Dicle Nehri'nin hemen kuzeyinde yer alan höyük, Salat Çayı ve Dicle Nehri'nin birleştiği kısımdan itibaren oluşan alüvyal birikimin bereketli tarım arazisi üzerinde konumlanır (Harita 4.7.). Alüvyal dolgu ve höyük üzerindeki modern yerleşim dolayısıyla yerleşimin höyüksel görünümü kaybolmuştur. Höyük yaklaşık olarak 150x100 m'lik bir yayılıma, 5 m'lik bir kültür dolgusuna sahiptir (Başoğlu vd, 2013, s.2; Günay, Şarbak ve Ersoy, 2011, s.231; Şenyurt ve Akçay, 2020, s.413; Şenyurt, Erten ve Aklan, 2017, s.346).

Aşağı Salat'ın stratigrafisine bakıldığında 7 tabaka ve 11 mimari evre ortaya konmuştur. En eski tabakası Geç Ubeyd dönemine tarihlenen yerleşimde, MÖ 3. ve 2. binyıllarda iskân kesintiye uğramıştır. Erken Demir Çağı içerisinde (MÖ 11. yy) tekrar yerleşim başlamıştır ve Yeni Assur Dönemi'nin sonuna kadar devam etmiştir. Aşağı

Salat'ta Yeni Assur Dönemi üç mimari evreye sahiptir (Şenyurt ve Akçay, 2020, s.414-415; 2022, s.764; Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s.236).

Harita 4.7. Aşağı Salat'ın Konumu (Şenyurt-Akçay, 2020, Res. 2)

Yeni Assur Dönemi'nde Aşağı Salat tarımsal niteliği ile öne çıkan kırsal bir yerleşimdir. Bu döneme ait mimari yoğun tahribat dolayısıyla bütüncül bir plan verememektedir. Genel olarak taş temelsiz kerpiç mimari söz konusudur. Sıkıştırılmış toprak tabanlar, ocak ve tandırlar ve tahrip olmuş taş döşemeler saptanmıştır. Bu mekânları teknik yapılarına bakıldığında bunların sezonluk kullanıldığı anlaşılmaktadır (Şenyurt ve Akçay, 2022, s.764; Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s.238).

Yerleşimde Yeni Assur Dönemine ait başlıca arkeolojik veriler mezarlardan elde edilmektedir (Şekil 4.16.). Aşağı Salat yerleşiminde Yani Assur Dönemine ait mezarlardan biri tuğla, dokuzu basit toprak mezar olmak üzere toplam 10 adet mezar bulunmaktadır. Gömüler hoker veya yarı hoker tarzındadır. Mezarlarda toplu gömüye rastlanmamıştır. Mezarlardan biri kadın, ikisi erkek, altı tanesi ise bebek mezarıdır. Kadın mezarında in situ olarak ayağında halhal ve bir silindir mühür ele geçmiştir. Yerleşim dışında bulunan bir erkek mezarında ele geçen iki tuğla, Yeni Assur Dönemi'nden bilinen tuğla mezar geleneğinden olabileceğini gösterir. Mezarda cam at ritonu, seramikler, bıçaklar, metal kâseler, boncuklar ve damga mühür ele geçmiştir. Ele geçen cam riton, dönemi göz önünde bulundurulduğunda kültürel anlamda seçkinlik

göstergesidir (Başoğlu vd, 2013, s.8-10; Şenyurt ve Akçay, 2022, s.764-765; Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s.239-; Şenyurt, Erten ve Aklan, 2017, s.347-349).

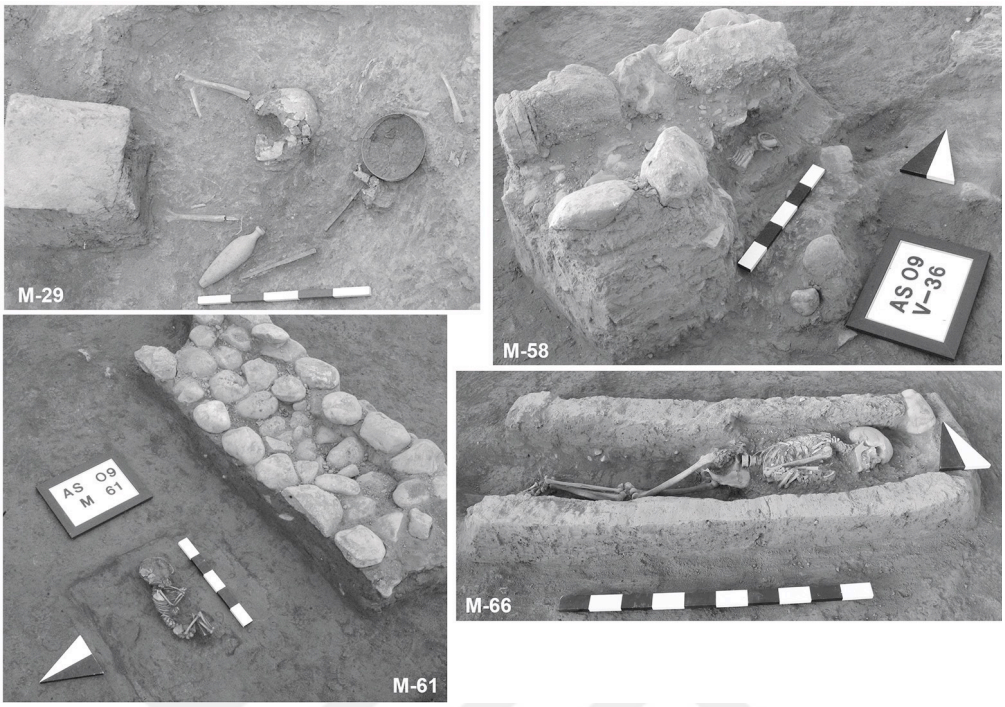

Şekil 4.16. Aşağı Salat Yeni Assur Dönemi Mezarları (Şenyurt-Akçay, 2020, Res.7)

Yeni Assur Dönemin'de Aşağı Salat yerleşiminin seramik özellikleri, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşimler ile paralellik göstermektedir. Seramikler hamur ve astar renklerine göre, kahverengi, kırmızı, perdahlı gri ve krem astarlı olmak üzere farklı gruplara ayrılmıştır. Formlar içerisinde en yoğun kullanılan grup çanaklardır. Yeni Assur Dönemi'nin önemli gruplarından olan düğme dipli vazoları az miktarda ele geçmiştir (Şekil 4.17.) (Şenyurt, Akçay ve Aklan, 2018, s.246-249).

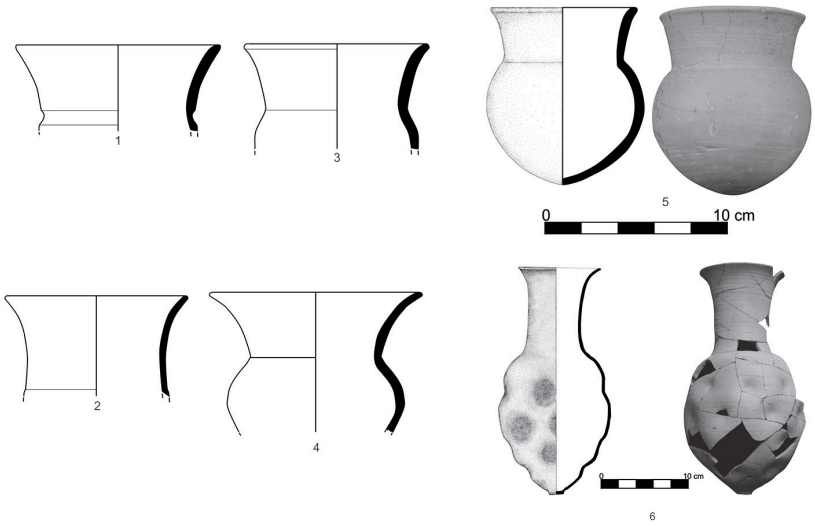

Şekil 4.17. Aşağı Salat Yeni Assur Dönemi Vazoları (Şenyurt-Akçay, 2020, Res.9)

4.2.1.7. Hirbemerdon Tepe

Hirbemerdon Tepe Diyarbakır ilinin Bismil ilçesinin 40 km güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin sağ kıyısında, Nehrin Batman Çayı ile kesiştikten sonra 'S' kıvrımı oluşturduğu noktada yer almaktadır (Harita 4.8.) (Laneri, 2011, s.65; 2022, s.752-753; Laneri vd, 2006, s.153). Hirbemerdon Tepe yaklaşık 10 hektarlık alana yayılmıştır. Yerleşim, Dicle Nehri'nin alüvyal teraslarına uzanan 2 hektarlık bir Dış Şehir ve kireçtaşından oluşan bir kayalık üzerine inşa edilmiş mimari yapılardan oluşan 1 hektarlık Yüksek Höyük'ten oluşmaktadır (Laneri, 2021, s.97; Laneri vd, 2008, s.178).

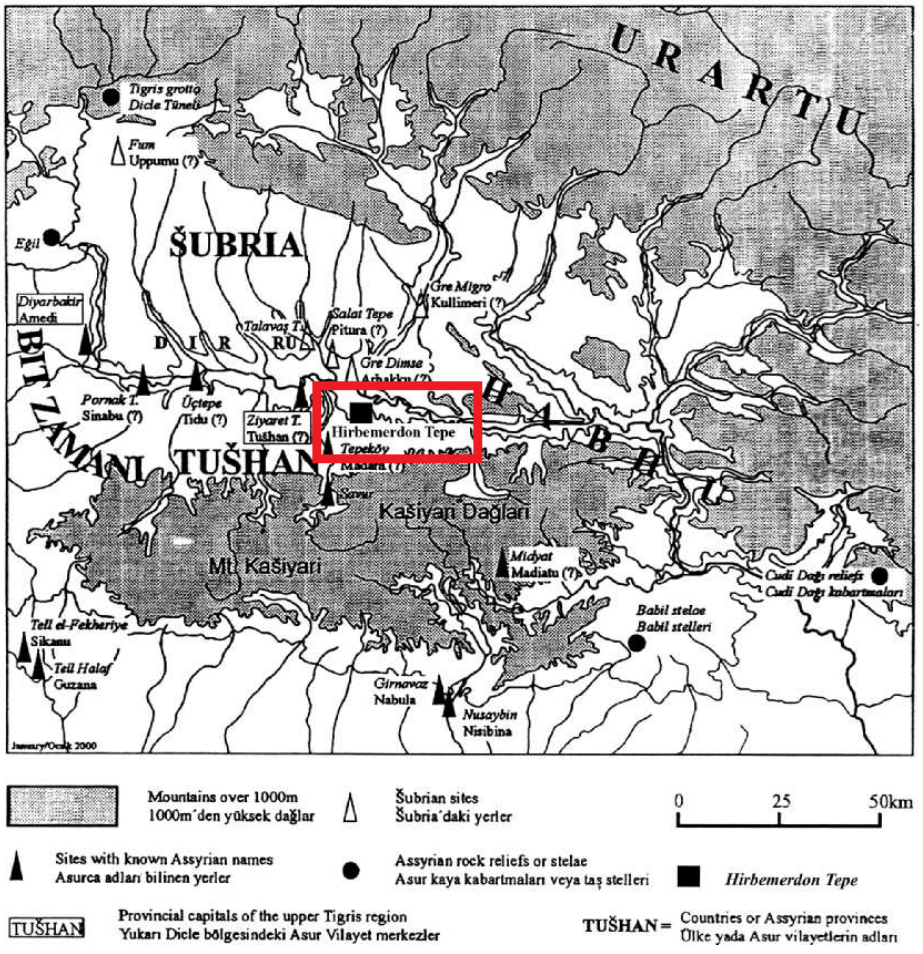

Harita 4.8. Hirbemerdon Tepe'nin Konumu (Guarducci-Laneri, 2010, Figure1)

Araştırmalar sonucu hem Dış Şehir'in hem de Yüksek Höyük'ün kronolojisi açıkça tanımlanabilmiştir. Yerleşim yeri, 4. binyıldan başlayarak Osmanlı döneminde yerleşim tamamen terk edilip çevresine modern köyler kurulana kadar iskân edilmiştir

(Laneri, 2021, s.97). Hirbemerdon Tepe Evre IVb- Demir Çağı II Dönemi Yeni Assur Dönemi'ne denk gelmektedir. Yerleşimin A ve B alanlarında Yeni Assur Dönemine ait çukurlar ve basit seramik parçaları ele geçmiştir (Laneri, 2011, s.66-67). Bu yuvarlak çukurlar Salat Tepe ve Kenantepe örneklerinde olduğu gibi dairesel planlı ve yarı toprağa gömük taş veya kil duvarlı yapılardır. Genellikle göçer toplulukların mevsimlik barınakları olduğu düşünülmektedir (Ökse, 2018, s.445). Hirbemerdon Tepede ele geçen halka kaideli ve yivli ağız kenarı olan bir kâse Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenmektedir (Guarducci ve Laneri, 2010, s.33; Laneri vd, 2006, s.155).

4.2.1.8. Gre Abdurrahman

Gre Abdurrahman, Diyarbakır ilinin Bismil ilçesinde bulunmaktadır. Dicle Nehri'nin kuzey kısmana kurulmuş höyük Aşağı Cirif köyü sınırları içerisindedir. (Şekil 4.18) Höyük çeşitli nedenlerden dolayı büyük bir tahribata uğramıştır. 2009 yılında başlayan arkeolojik kazılar, höyüğün kronolojisi ve yerleşimin boyutlarını saptamak amacıyla 15 açmada başlamıştır. Höyük geç dönemlerde mezarlık olarak kullanıldığı için ikinci bir tahribata uğramıştır. Bu büyük tarhribata rağmen höyükteki yerleşimin ağırlıklı olarak Yeni Assur Dönemi'ni ilgilendirdiği anlaşılmıştır (Özkaya ve Coşkun, 2011, s.101-102).

Şekil 4.18. Gre Abdurrahman'ın Konumu (Özkaya ve Coşkun, 2011, Resim.1)

2009 yılında yapılan çalışmalarda höyüğün eteklerinde bulunan A-5 açmasında, mimari kalıntılar içerisinde Yeni Assur Dönemi seramikleri ele geçmiştir (Şekil 4.19).

Aynı şekilde A-6, A-7 açmalarında da seramik parçalarına rastlanır. A-9 açmasında yoğun olarak Yeni Assur Dönemi seramikleri, taş objeler, çakmaktaşı ve midye kabuğu parçaları, taş alet, pişmiş toprak ağırşaklar, havaneli parçaları, ezgi taşları da bulgular arasında yer alır (Özkaya ve Coşkun, 2011, s.104-106) (Resim).2010 yılında yapılan çalışmalarda da çok sayıda Yeni Assur Dönemi seramikleri ele geçmiştir (Özkaya, Coşkun ve Şahin, 2012, s.301)

Höyüğün, yapılan araştırmalar sonucunda yoğun olarak Yeni Assur döneminde iskân gördüğü tespit edilmiştir. Olasılıkla Assur'un hakimiyeti sırasında tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapısı vardı. Dolayısıyla Gre Abdurrahman, Assur'un merkezine bağlı tarımsal bir koloni yapısındaydı (Özkaya ve Coşkun, 2011, s. 109-111)

.

Şekil 4.19. Yeni Assur Dönemi Seramikleri (Özkaya ve Coşkun, 2011, Resim 9)

4.2.1.9. Girnavaz

Girnavaz, Mardin ilinin Nusaybin ilçesinin 4 kilometre kuzeyinde bulunmaktadır. Höyük, Çağ Çağ nehrinin oluşturduğu vadinin girişinde yer almaktadır. Bu vadi Tur Abdin'e bölünerek Nusaybin'den Dicle Vadisi'ne doğal bir geçiş

oluşturuyor. Girnavaz konumu gereği üç önemli yola ulaştığı için stratejik açıdan önemlidir. Ayrıca verimli topraklar üzerinde bulunduğu için de tarımsal anlamda büyük öneme sahiptir (Erkanal, 1984, s.122; Erkanal, 1998, s.139-142; Şenyurt, 1988, s.282). Kessler'e göre bu yolların en önemlilerinden bir tanesi Kaşiyari yoludur. Yeni Assur döneminde bu yol Diyarbakır ile bağlantı kurmak için stratejik bir konumdadır. Bu yol ve yol üzerindeki istasyonar hakkında en iyi bilgi II. Assrunasirpal dönemi yazılı kaynaklarında bulunmaktadır. Bu kaynaklara göre Kaşiyari'ye gitmek için ilk Sunbat Kaynağı kullanılır. Sunbat Assur'a ait bir sınır kentidir. Buranın Cizre'deki Babil köyü olduğu söylenmektedir. Buradan çıkılarak dağlık bölge güneydoğu-kuzeybatı istikametinde aşılarak ardından Dicle vadisi geçilerek Diyarbakır'a ulaşılır (Erkanal, 1985, s.201). Burada ele geçen yazılı kaynaklarda bahsi geçen Nabula kentinin Girnavaz olabileceği düşünülmektedir (Erkanal, 1985, s.207-208 ; Macginnis, 2018, s.214)

Höyüğün üst kısmı Erken İslam dönemi mezarlıkları ile kaplıdır. (Erkanal, 1984, 122). Höyükte yeni Assur dönemine tarihlendirilen çok sayıda seramiğin yanı sıra silindir ve damga mühürler, metal kesiciler ve fibulalar, taş aletler ve süs eşyaları bulunmaktadır (Erkanal, 1985, s.206)

4.2.2. Orta Fırat Bölgesi Yerleşimleri ve Genel Özellikleri

Orta Fırat Bölgesi özellikle Fırat Nehri'nin batı kısmı, önemli ticaret yollarının kavşağında bulunmaktadır. Doğal olarak bu bölgeyi kontrol altında tutan, ticaret yollarını da kontrol altında tutmaktaydı. Hitit imparatorluğunun çöküşünden sonra bölge Geç Hitit kent devletlerinin yönetimi altına girdi (Dezsö, 2018, s.148).

Bölgeye giden en önemli askeri yollar iki yerleşimden geçmekteydi. Birisi Karkamış diğeri ise Til-Barsip'tir. Assurlular buralardan geçtikten sonra Kummuh'a ve Meliddu'ya ulaşabiliyorlardı (Dezsö, 2018, s.148).

4.2.2.1. Sultantepe Höyüğü

Sultantepe Höyüğü Şanlıurfa ilinin 16 km güneydoğusunda, Harran'ın 24 km kuzeyinde Sultantepe Köyü'nde bulunmaktadır (Harita 4.9.).

Höyük doğu-batı doğrultusunda 770 metre, kuzey-güney doğrultusunda ise 710 metre boyutlarındadır. Yerden yüksekliği yaklaşık 45 metre yüksekliğinde olan höyük

bir dağ görünümündedir (Şekil 4.20.) (Deller, 1965, s.457; Güngör, 2022, s.588; Kozbe, 2018b, s.352).

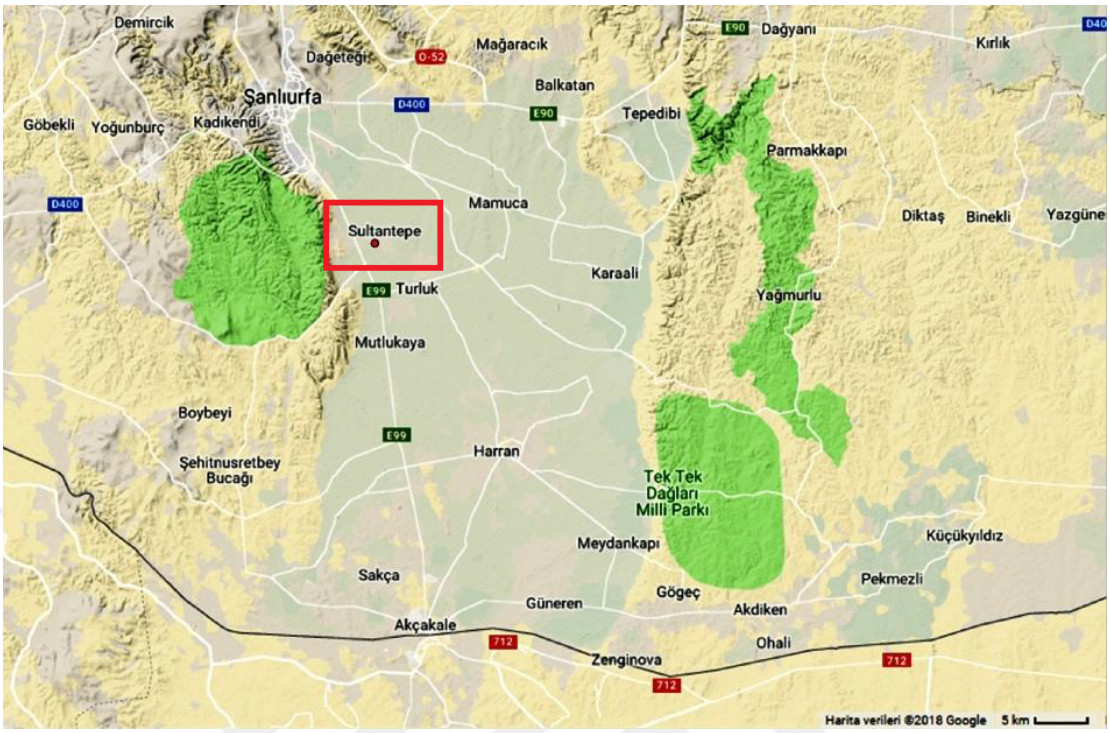

Harita 4.9. Sultantepe Höyüğü'nün Konumu (Güngör, 2018, Harita3)

Sultantepe, Yeni Assur Dönemi için Anadolu'daki en büyük yerleşimlerden birisidir. Ayrıca ele geçen çok sayıda yazılı kaynaktan dolayı bu yerleşimi önemli bir yere sahiptir. Birçok araştırmacı bu yerleşimi Assur kaynaklarında ismi geçen Huzurina ile eşleştirmektedirler (Kozbe, 2018b, s.352). Ancak araştırmacı O. R. Gurney bu eşleşmenin olamayacağını söylemektedir. Yazılı kaynaklarda Huzirina kentinin Nasibina şehrinden 1 günlük mesafede olduğunu yazmaktadır. Dolayısıyla Gurney Sultantepe ile Nusaybin arasının 210 km olduğundan dolayı yani aralarında bir günden fazla olmayan bir mesafe bulunduğundan bu eşleşmeyi doğru bulmamaktadır (Finkelstein, 1957, s.137).

Sultantepe Höyük'te ilk kez 1946 yılında K. Kökten tarafından bir inceleme yapılmıştır. Geniş çaplı bir araştırma yapılamayan yerleşimde 1951-1952 yıllarında S. Llyod ile N. Gökçe tarafından kısa süreli bir kazı yapılmıştır (Güngör, 2022, s.589). Sultantepe'de 1951-1952 kazılarında, Qurdi-Nergal Evi olarak adlandırılan bir mekânda kerpiç bir dış duvara dayalı, istiflenmiş şekilde bir grup tablet bulunmuştur (Şekil 4.21.) (Lambert, 1959, s.119; MacGinnis, 2018, s.212). Bu dönem kazılarında yerleşimin sur duvarları ve anıtsal kapı girişi keşfedilmiştir. Bu kalıntıların krali bir yapı ya da bir tapınak olabileceği düşünülmektedir. Ay Tanrısı Sin'e ait olduğu düşünülen bir

tapınağın kütüphanesinde 600'e yakın kil tablet ele geçmiştir. Çok çeşitli konular içeren bu tabletlerin biri hariç hiçbiri pişirilmemiştir (Kozbe, 2018b, s.356). Tabletler içerisinde Gılgamış Destanı (Gurney, 1954, s.87), Yaratılış Destanı (Enuma Eliş) (Speiser, 1957, s.43), Dürüst Çilekeşin Şiiri Ludlul bel nemeqi (Gurney, 1952, s.28), Naram-sin Kuta Efsanesi (Gurney, 1955, s.93), Nippur'un Fakir Adamının Masalı (Gurney, 1956, s.145), Kuş Ötüşleri Metni (Lambert, 1970, s.111), Nergal ve Ereşkigal Miti (Gurney, 1960, s.105) gibi metinler bulunmaktadır.

Şekil 4.20. Sultantepe Höyüğü (Kozbe, 2018, Fig1)

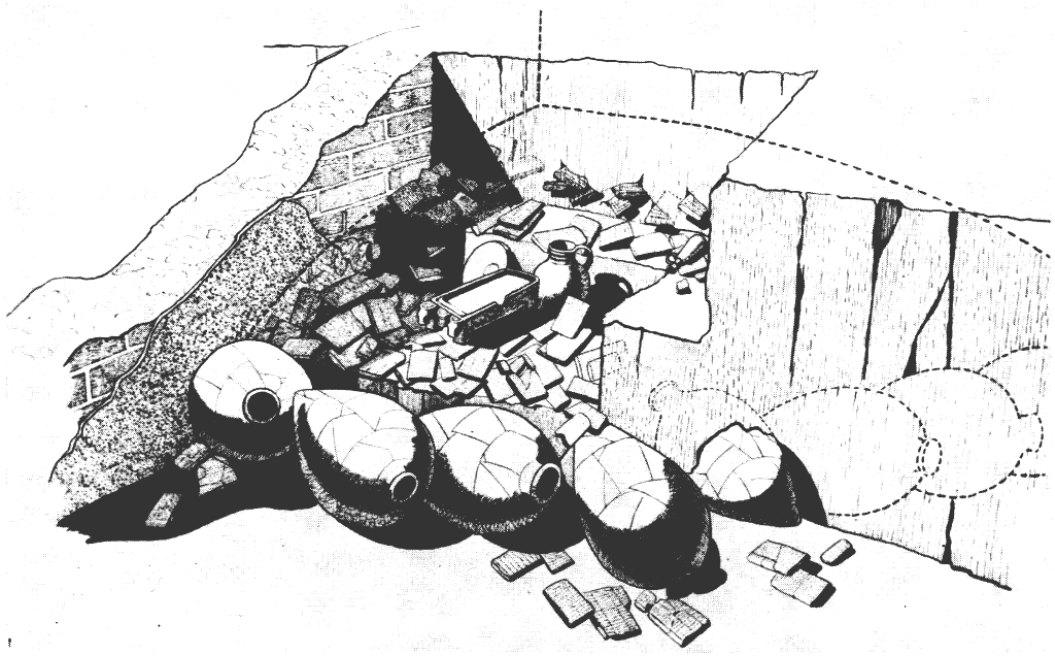

Şekil 4.21. Sultantepe'de Ele Geçen Tabletler (Güngör, 2018, Çiz. 14)

Yukarı şehirde bir mekânda ele geçen dört adet sözleşme tabletinde MÖ 684 ve MÖ 674 yıllarına tarihlenen limmu adları okunmaktadır. Höyükteki ana Assur yapısı ve tablet yığınının olduğu küçük yapı Assur kralı Sanherib dönemi (MÖ 704-681) ile Assur'un yıkılışı (MÖ 609) arasına tarihlenmektedir. Harran'ın MÖ 609 yılında Medler ve Babilliler tarafından tahrip edilip Assur İmparatorluğu varlığının yok edildiği bilinmektedir. Sultantepe'de ele geçen Med kültürüne ait birtakım veriler bu merkezde de Assur varlığının son bulduğunu göstermektedir. Ancak yerleşimde henüz sistemli kazıların başlatılamaması, Sultantepe Höyüğü'nün anlaşılabilmesi için yeterli veri elde edilebilmesini engellemektedir (Kozbe, 2018b, s.357-362).

4.2.2.2. Tille Höyük

Tille Höyük Adıyaman iline bağlı Samsat'ın 45 km kuzeyinde, Fırat Nehri'nin batı kısımında yer alır (Şekil 4.22.). Yerleşim Yeni Assur eyaleti olan Kummuh'un sınırları içerisinde yer almaktadır. Tille, başkent Samsat'a 60 km uzaklıktayken Karkamış'a yaklaşık 230 km mesafededir (Blaylock, 1998, s.113; 2018, s.380; French, 1991, s.311; Moore, 1993, s.1).

Şekil 4.22. Tille Höyüğü (Blaylock,2018, Fig.1)

Höyükte tanımlanan en erken tabaka Geç Tunç Çağı'dır. Daha sonra Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı, Yeni Assur Dönemi, Akhamenid

Dönemi, Hellenistik Dönem, Roma Dönemi ve Orta Çağ dönemleri sıralanmaktadır (Blaylock, 1998, s.115-120). Tille'de on yapı katına sahip Demir Çağı'nda Yeni Assur Dönemi VIII. tabaka ile temsil edilmektedir (Blaylock, 2018, s.385)

Şekil 4.23. Tille'de İki İnşaa Tabakası (Blaylock, 2018, Fig.4)

VIII. tabakada ikisi de yangınla yok olmuş üst üste iki inşaat evresi (VIIIa ve VIIIb) mevcuttur (Şekil 4.23.). (Blaylock, 2018, s.386; Summers, 2010, s.193). VIIIa tabakasında ortaya çıkarılan plan dört öğeden oluşmaktadır. Kuzey kenarda, muhtemelen höyüğün tepesini çevreleyen ve savunma amaçlı kullanılan çevre duvarının kalıntıları vardır. Diğer bir öğe höyüğün güneydoğu köşesinden başlayan kuzey yarıdaki yapılara ulaşım sağlayan doğu-batı doğrultulu bir sokaktır. Diğer öğe ana yapı grubu

olarak adlandırılan mozaik döşemeli yapılar. Son olarak Kuzey Yarısı yapıları olarak adlandırılan rastgele yassı kireçtaşlarıyla döşeli dört avlunun etrafında sıralı yapı kompleksleridir (Blaylock, 1998, s.116-117; 2018, s.386).

Güney ana yapının planının merkezi öğesini dikdörtgen bir avlu oluşturmaktadır. Avlunun tabanı kırmızı çakıl taşlı almaşık kare desenlerle döşenmiş (Şekil 4.24.). Döşeme taşlar çamur sıva yatağının üzerine dizilmişlerdir. Bu tarz mozaik döşeme Ziyaret Tepe'de (Matney, 2018, s.346) ve diğer birçok Assur merkezinde ele geçmiştir. Avlunun etrafını çevreleyen yapılar ortalamadan büyüktür. Plan daha sonraki yapılar nedeniyle büyük tahribata uğramıştır. Bir diğer yapı öğesi olan kuzey yarının yapıları daha küçük boyutlu yapılardan oluşmaktadır. Bu yapılar dört tane taş döşeli avlunun etrafında düzenlenmişlerdir. Bu yapılar muhtemelen iki kattan oluşmaktadır. VIIIb tabakasında çevre duvarının hemen içindeki yapılar çoğunlukla korunmuştur ya da yenilenmişlerdir (Blaylock, 2018, s.386-391).

Şekil 4.24. Tille'de Çakıltaşı Döşeme (Blaylock, 2018, Fig.6)

Tille Höyük'te VIIIa ve VIIIb toplam 136 tam kap çıkarılmıştır (Şekil 4.25.). Bol miktarda örneğin ele geçmesi Tille'de Yeni Assur seramiği hakkında yeterli fikre sahip olunmasını sağlamaktadır. Yerleşimde görülen Yeni Assur mallarının en karakteristiği, küçük yuvarlak dipli, küresel gövdeli, dışa doğru açılan ağız kenarlı fincan benzeri kupa ya da kâselerdir. Bunların yanında az miktarda ince formlu kaplar

vardır. Bu kaplar devetüyü-kırmızı renkte çok ince ve az miktarda katkılı olsalar da yine de *"saray malı"* kaplarının dokusuna tam anlamıyla sahip değillerdir. Bunların yanı sıra kadehler, ince kaplar ve şişeler, çömlek, derin bardaklar, kâseler, kandiller, gülbezek damgalı kaplar mevcuttur. Daha kaba malzemelerde katkılı hamur gözlenir. Bazıları tamamen saman katkılı ve taşçık katkılı olanlar da vardır. S biçimli dışa dönük ağız kenarlı halka dipli kâseler tipiktir. Kaba seramiklerin çoğunluğu devetüyü ya da kırmızı çok nadiren de gri mallardır. Ayrıca içe dönük ve kalınlaştırılmış ağız kenarlı omurgalı kâseler gibi Yeni Assur yerleşimlerinde bol miktarda ele geçen kaplardan vardır (Blaylock, 2018, s.393-394).

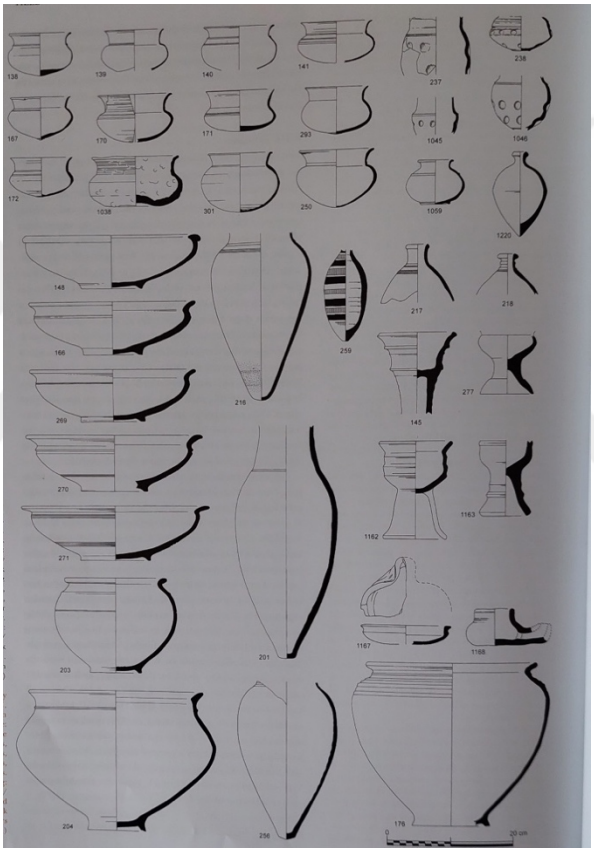

Şekil 4.25. Tille'de Ele Geçen Yeni Assur Dönemi Çanak Çömlek (Blaylock,2018 Fig.9)

Tille Höyük'ün Yeni Assur tabakasında yanmış dolgularında in situ halde bulunan objelerin arasında az sayıda demir alet ve silah vardır (Summers, 1990, s.305). Üç demir mızrak ucu, bir uzun bıçak, çok sayıda bazalt kâse, bazalt öğütücü ve ağırlıklar, çok sayıda pişmiş toprak ağırlık ve masura, beş bakır alaşım fibula, kemik spatula, testere, yüksük bulunmuştur (Blaylock, 2018, s.394).

4.2.2.3. Zincirli Höyük

Zincirli Höyük Gaziantep iline bağlı İslâhiye ilçesinde bulunmaktadır (Şekil 4.26.). Höyük, Demir Çağı'nda Sam'al adlı Arami Krallığı'nın başkentidir. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında artık Yeni Assur Krallığı'nın eyalet merkezlerinden birisi olmuştur. (Köroğlu, 2018a, s.174; Schloen, Herrmann ve Kalaycı, 2020, s.525; Struble ve Herrmann, 2009, s.15). Zincirli, Asi Nehri'nin bir kolu olan Kara Su Nehri'nin oluşturduğu bataklık vadide Amanos Dağları'nın eteğinde bulunur (Casana ve Herrmann, 2010, s.57; Marom ve Herrmann, 2014, s.300). Sam'al "kuzey" anlamına gelmektedir ve burada yaşayan Arami halkının bu topraklara doğudan ziyade Suriye'den geldikleri düşünülmektedir (Bloch, 2018, s.313).

Zincirli'de yapılan kazılardan anlaşılacağı üzere en erken yerleşim Erken Tunç Çağı'nda başlamış ve muhtemelen Orta Tunç Çağı'nda da devam etmiştir. Ancak Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nda yerleşimde bir boşluk görülmektedir. Assur ve yerel kaynaklara göre, Gabbar isimli bir adam, muhtemelen MÖ 10. yüzyılın sonlarında veya 9. yüzyılın başlarında Sam'al krallığını kurmuştur (Herrmann vd, 2016, s.265).

Zincirli, yaklaşık 40 hektarlık bir alan üzerinde, 8 hektar genişliğinde ve ovadan yüksekliği 15 m olan bir höyük şeklinde konumlanmıştır. Höyüğün tepesinde birkaç saray ve büyük yapılar açığa çıkarılmıştır. Höyükteki yerleşimler daha sonra Demir Çağı'nda kraliyet kalesine dönüştürülmüştür (Schloen ve Fink, 2009, s.205-206). Bu alanı kral Gabbar'ın yeniden kurduğu ve etrafını çift duvarlı bir sur ile çevrelediği düşünülmektedir (Herrmann vd, 2016, s.265).

Zincirli ve çevresinde bulunan çok sayıda eser beş farklı üsluba ayrılmaktadır.

1.Güney şehir kapısının ve dış kale kapısının ortostatları, 9. Yüzyılın başlarından kalma bir kral heykeli, iç kale kapısındaki aslanla

2. Kral Kilamuwa'nın Assur kabartmaları

3. İç kale kapısındaki aslanlar

4. Hadad heykeli

5. Sam'al'ın son kralı Barrakib'in eserleri (Tropper, 1993, s.5).

Zincirli'de iki adet çiviyazılı tablet ele geçmiştir. Birisi, Kanunayu eponimine tarihlenen (MÖ 671) bir kadının satış belgesi; diğeri, Assur-bani eponimine tarihlenen (MÖ 731) köle bir kızın satış belgesidir (MacGinnis, 2018, s.210).

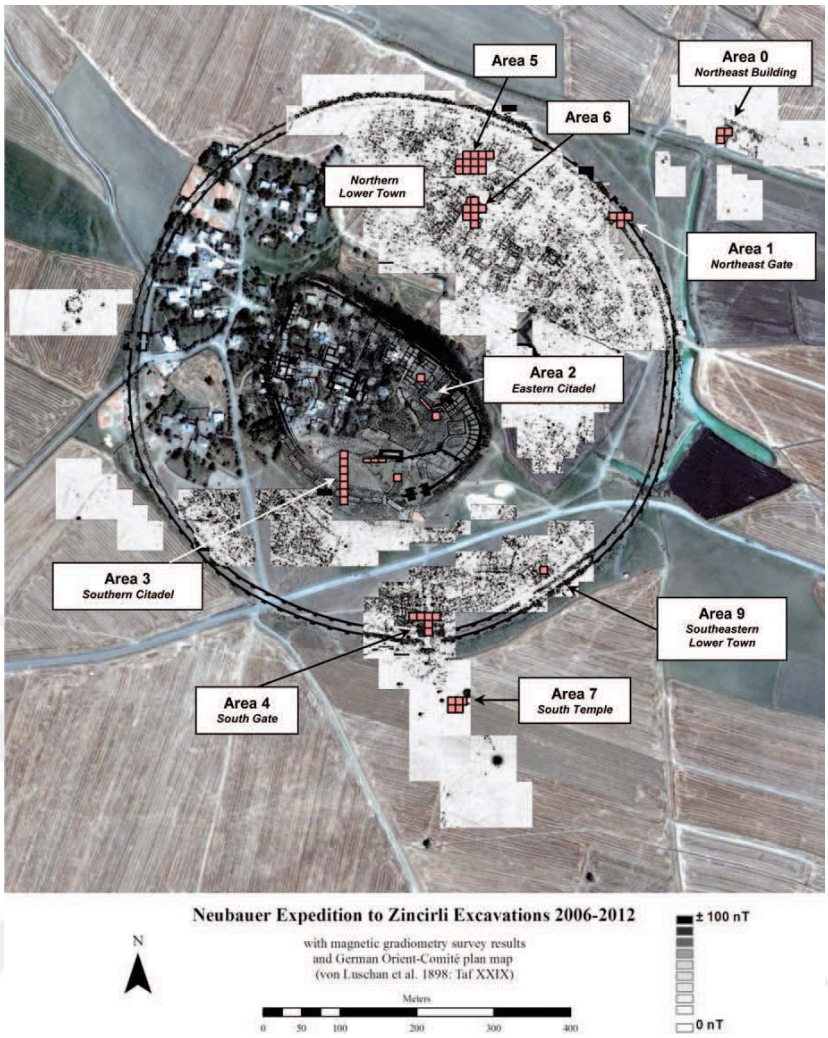

Şekil 4.26. Zincirli Höyük (Marom-Herrmann, 2014, Fig.2)

4.2.2.4. Karkamış Höyük

Karkamış, Gaziantep ilinin Nizip ilçesi içerisinde günümüz Türkiye-Suriye sınırı üzerinde yer almaktadır. Fırat Nehri'nin batı kısmında yer almaktadır (Harita 4.10.) (Doğancı, 2018, s.8; Sönmez, 2012, s.1087).

Karkamış kentinin stratigrafisi sırayla Geç Neolitik Çağ, Geç Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağ, Orta Tunç Çağ, Geç Tunç Çağı, Demir Çağ, Klasik Dönem, Esken İslam Devridir (Şekil 4.27.) (Marchetti, 2020, s.255-296).

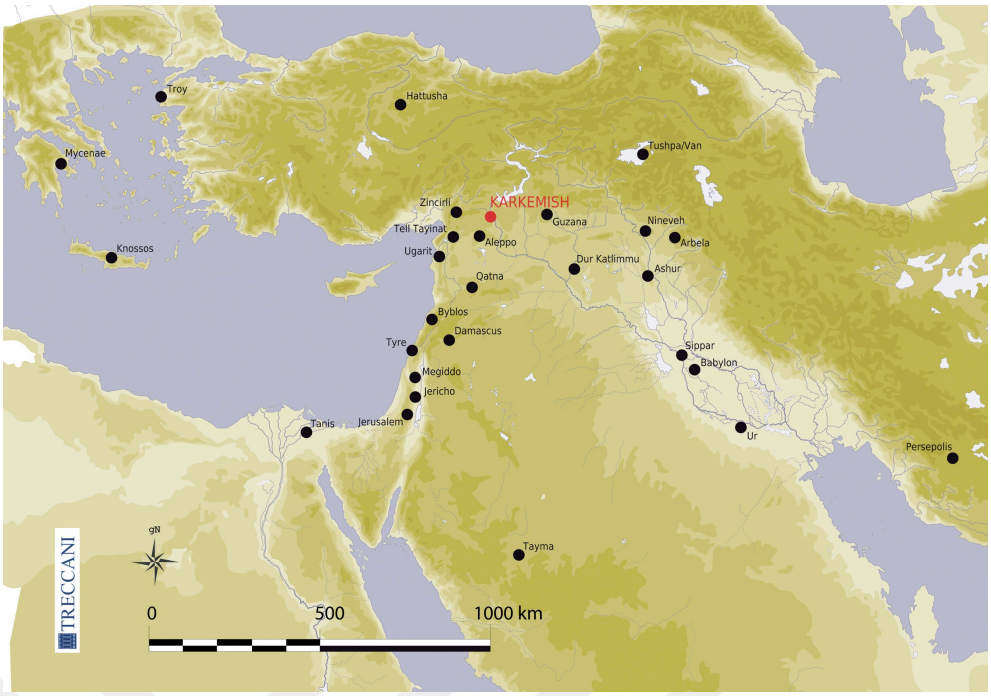

Harita 4.10. Karkamış'ın Konumu (Marchetti, 2014)

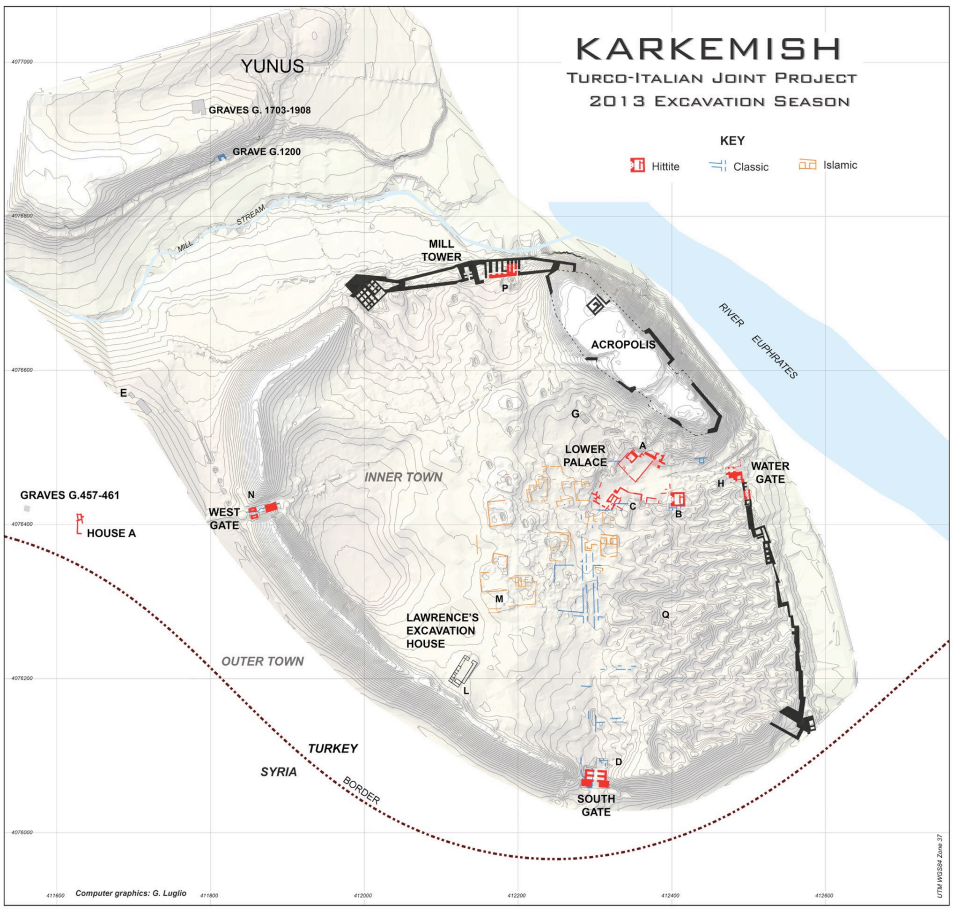

Şekil 4.27. Karkamış'ın Topografyası (Manchetti, 2014, Fig1)

Karkamış kentinde bir yapıda ele geçen *"Assur kralı Sargon'un sarayı"* yazılı tuğlalar bu yapının Yeni Assur Dönemi'nde kullanılan bir mekân olduğunu gösterir. Bu mekân, Yeni Assur Dönemi mimarisinin tipik özelliklerinden olan siyah-beyaz damalı mozaik döşemeye sahiptir. Ayrıca bu sarayda Sargon'a ait silindir parçaları ele geçmiştir (MacGinnis, 2018, s,224). Karkamış'ta Sargon'un Sarayı'nda ele geçen başka bir yazılı metin de Tanrı Marduk adına hem Sümerce hem Akkadca yazılmış bir büyü tabletidir (Marchesi, 2014, s.333).

4.2.2.5. Mezraa-Teleilat Höyük

Mezraa-Teleilat yerleşimi, Şanlıurfa ilinin Birecik ilçesine bağlı Mezraa köyünde Fırat Nehri'nin bir kıyı taraçası üzerinde kurulmuştur (Şekil 4.28.) (Karul, Ayhan ve Özdoğan, 2001, s.136; M. Özdoğan, Karul ve Ayhan, 2001, s.165).

Şekil 4.28. Mezraa-Teleilat (Özdoğan-Karul, 2011, Şekil1)

Mezraa-Teleilat'ta alt evrelere ayrılan toplam beş tane kültür tabakası tespit edilmiştir. I. tabaka Demir Çağı (Pers-Akhamenid Dönemi, Yeni Assur Dönemi, Geç Tunç Çağı-Erken Demir Devri), II. tabaka Geç Neolitik-Kalkolitik Çağ, III. tabaka Çanak Çömlekli Neolitikten Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Geçiş, IV. tabaka Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sonu, V. tabaka Çevre Duvarı olarak ayrılmıştır (Güldoğan, 2016, s.156; M. Özdoğan, Karul ve Özdoğan, 2011, s.39-46).

I. tabakanın I B yapı katı Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenmektedir. Tek büyük yapı kompleksinin olduğu tabaka budur. Yapı dikdörtgenimsi büyük kerpiç tuğlalardan yapılmıştır. Plan olarak Kuzey Suriye Yeni Assur saraylarına çok benzemektedir. Yapının ortasında bir iç avlu ve avlunun etrafına yerleştirilmiş küçük mekânlardan oluşmaktadır. Yapının tabanı tepenin eğiminden dolayı yükseltilerek yapılmıştır. Ayrıca orta avlu çakıl taşı dolgusuyla kaplıdır. Yapı terk edildiği için içinde az miktarda çanak çömlek parçasına rastlanılmıştır. Ayrıca Assur saray mallarına ya da Finike işlerine benzeyen küçük fayans kap parçaları vardır (Karul, Ayhan ve Özdoğan, 2002a, s.65; 2002b, s.105). Fakat son yıllarda yapılan çalışmalarda bu yapının Yeni Assur Dönemi'ne değil de Yeni Babil Dönemi'ne ait olabileceği düşünülmektedir (M. Özdoğan, Karul ve Özdoğan, 2011, s.39).

4.2.2.6. Lidar Höyük

Lidar Höyük, Şanlıurfa ilinin Bozova ilçesinde Fırat Nehri'nin güney kıyısında bulunmaktadır (Şekil 4.29.) (Hauptmann, 1983, s.93; 1994, s.3; Müller, 2009, s.312). Şanlıurfa'nın yaklaşık 50 km kuzeybatısında yer alan höyük, Samsat Höyük'ün görüş alanı içerisindedir. 1988 yılından itibaren Atatürk Barajı altında kalmaktadır (Müller, 1999, s.123).

Şekil 4.29. Lidar Höyük (Hauptmann, 1994, Abb.2)

Höyükte Kalkolitik Çağ'dan İslam Devri'nde Moğol istilasına kadar kesintisiz bir yerleşim vardır (Görsdorf, Hauptmann ve Kashau, 2002, s.63; Müller, 1999, s.123). Höyükte Yeni Assur tabakaları 6c-6b tabakalarına denk gelmektedir (Anastasio, 2010, s.16) MÖ 9. Yüzyılın başları yani Orta Demir Devri olarak adlandırılan dönem Lidar Höyük'te 6c2 ve 6c1 tabakalarına denk gelmektedir. Seramik olarak Assur Saray mallarından etkilenmiş olması muhtemel ince cidarlı seramikler vardır. Ancak bu parçalar dışında Assur etkisi yoktur. MÖ 8. Yüzyılın ortalarından itibaren MÖ 7. yüzyılda dâhil 6b2-6b1b ve 6b1a tabakaları Geç Demir Devrine denk gelmektedir. Bu dönemde seramiklerde yöresel geleneklerle açıklanamayan değişimler göze çarpmaktadır. Bu durumun kaynağı olarak Assur hâkimiyetinin pekişmesi görülmektedir (Müller, 1999, s.127-131).

4.3. Bölgedeki Yeni Assur Dönemi Steller ve Kaya Kabartmaları

Yeni Assur Dönemi'nde yapılan steller ve kaya kabartmaları Anadolu'da, kuzeyde Dicle'nin kaynak bölgesi olan Toroslar'a, batıda ise Fırat'ın ötesine Çukurova'ya ve Doğu Akdeniz kıyılarına kadar geniş bir alana yayılmıştır (Harita 4.11.) (Köroğlu, 2016, s.8).

Kaya kabartmalarının çoğunluğu dağlık alanların üzerinde, ana kayaların üzerine yapıldığı için günümüze kadar korunabilmiştir. Steller ve ortostatlar ise eyalet merkezi ve kentler için tasarlanmıştır (Köroğlu, 2016, s.8; 2018a, s.167).

Assur'un Devleti'nin başkentlerinde saray ve tapınaklar için yapılan kabartma ve heykeller iyi sanatçılar tarafından *"saray üslubu"* olarak tanımlanan stilde yapılmaktaydı. Ülkenin büyümesiyle birlikte, eyaletlere ve çevresine kabartma ve stel dikme geleneği taşınmıştır. Yeni Assur Krallığı'nın Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış olduğu bu eserler temel olarak üç ayrı gruba ayrılmaktadır. Bunlar; Assur saray stili, Assur eyalet stili ve Assur etkili stildir. Sanatçıların kimin için çalıştığı bu üsluplarda belirleyici özellik olmuştur. Eğer Assur eyaleti için eser veriyorsa saray üslubunda ya da eyalet üslubunda yapıyordur. Eğer Assur denetiminde ya da Assur etki alanında yaşayan yerel elitler için yapıyorsa daha çok Assur etkili stilde yapıyordur (Köroğlu, 2018a, s.167).

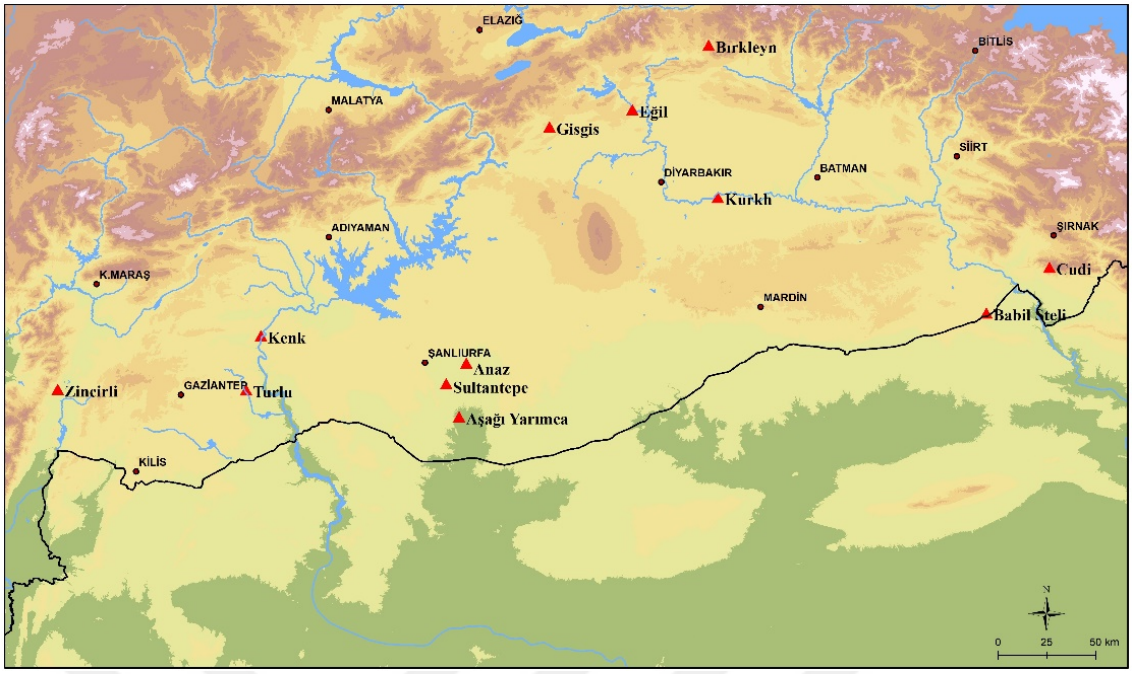

Harita 4.11. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Steller ve Kaya Kabartmaları (Harita Dr. Ümit Gündoğan tarafından yapılmıştır)

4.3.1. Steller

Steller birçok bakımdan Yeni Assur Dönemi'nin en seçkin anıtlarıdır. Çoğunun üzerinde, özel tören kıyafetleriyle Assur kralı ve Assur tanrılarının sembolleri işlenmiştir. Birçoğunun üzerinde genelde kral ve tanrıları yücelten, zaferleri ve inşa faaliyetlerini anlatan yazıt da bulunmaktadır. Genellikle saray üslubunda işlenmiş bu steller, 1-3 metre arasında değişen boyutlarda ve kalker veya bazalttan yapılmışlardır. Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi stelleri, eyalet stelleri, Sin Stelleri ve sınır stelleri olarak gruplandırılabilir (Köroğlu, 2016, s.8-10; 2018a, s.167).

4.3.1.1. Kurkh Stelleri

Kurkh Stelleri yani diğer adıyla Kurkh Monolitleri Yukarı Dicle Bölgesi'nde keşif gezileri yapan İngiliz başkonsolosu Taylor tarafından Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde bulunan Üçtepe Höyüğü'nde bulmuştur. Stellerden birisi Yeni Assur krallarından II. Assurnasirpal' e diğeri ise III. Salmanassar'a aittir. Her ikisi de yazıtlı olan bu steller günümüzde British Museum'da bulunmaktadır (Conradie, 1991, s.1; Köroğlu, 2018a, s.169).

4.3.1.1.1. II. Assurnasirpal Steli

Kireçtaşından yapılan stel 175x93x20 cm boyutlarına sahiptir. Üst kısmı kemer biçiminde yapılmıştır. Saray üslubunda yapılan bu stelin ön yüzünde, alçak kabartma tekniği ile yapılmış kral figürü, tanrı semboller ve uzunca bir yazıt mevcuttur (Şekil 4.30.). Uzun sakallarıyla betimlenen kralın başında püsküllü bir başlık bulunur. Üzerinde ise dini tören kıyafetleri bulunur. Kral sağ eli ile üst bölümdeki tanrı sembollerini işaret etmektedir. Tanrı sembolleri sırasıyla; Tanrı Sin'in hilali, Tanrı Assur'un boynuzlu başlığı, Güneş Tanrısı Şamaş'ın kanatlı güneş sembolü, Tanrıça İştar'ın sekiz köşeli yıldızı ve Fırtına Tanrısı Adad'ın iki çatallı sembolleri yer almaktadır (Şekil 4.31.) (Köroğlu, 2018a, s.169-170).

Şekil 4.30. II Assurnasirpal Steli (British Museum, Tülay Gündoğan tarafından çekilmiştir)

Şekil 4.31. II. Assurnasirpal Steli (Köroğlu, 2018a, Fig.5b)

Stelin ön yüzünde ve arka tarafta da devam eden uzunca bir yazıt vardır. Bu yazıtta Yukarı Dicle Bölgesi'ni hedefleyen ikinci Nairi seferi anlatılmaktadır. Özellikle Kuzey Mezopotamya'nın tarihi coğrafyası hakkında edinilen bilgilerden dolayı önemli bir yazıttır. Bu stelin dikiliş aşaması aslında Nimrud Monoliti'nde anlatılmaktadır. Nimrud Monoliti'nde Tuşhan'daki saray inşaatının ayrıntıları ve sarayın inşaatının bitiminin ardından dikildiği anlatılmaktadır (Conradie, 1991, s.1; Köroğlu, 2018a, s.170).

4.3.1.1.2. III. Salmanassar Steli

II. Assurnasirpal steli ile birlikte bulunan bu stel kalker taşından yapılmış ve 220x87x23 cm boyutlarındadır. II. Assurnasirpal'in stelinde olduğu gibi bu stelin önyüzünde de kral figürü, tanrı sembolleri ve yazıt mevcuttur (Şekil 4.32.). Kral figürün başından yine püsküllü bir başlık bulunmaktadır. Kralın kulağında belirgin bir küpe görülmektedir. Boynunda ise tanrı sembollerinin dizili olduğu bir kolye bulunur. Kralın

üzerinde dini tören kıyafeti bulunmaktadır. Ayaklarında ise sandaletler vardır. Diğer stelde olduğu gibi bunda da kral sağ eli ile tanrı sembollerini işaret etmektedir. Stelin ön yüzünden başlayıp arka yüzünde de devam eden bir yazıt vardır. Yazıt tanrıları yüceltme ile başlar ve yıllık seferlerin anlatımıyla devam eder. Diğer stelde olduğu gibi bu stel de saray üslubu ile yapılmıştır. Her iki stelde de Assur kralını yüceltmek ve tanrılarla yakın ilişkisini vurgulamak amaçlanmıştır (Şekil 4.33.) (Köroğlu, 2018a, s.170-172).

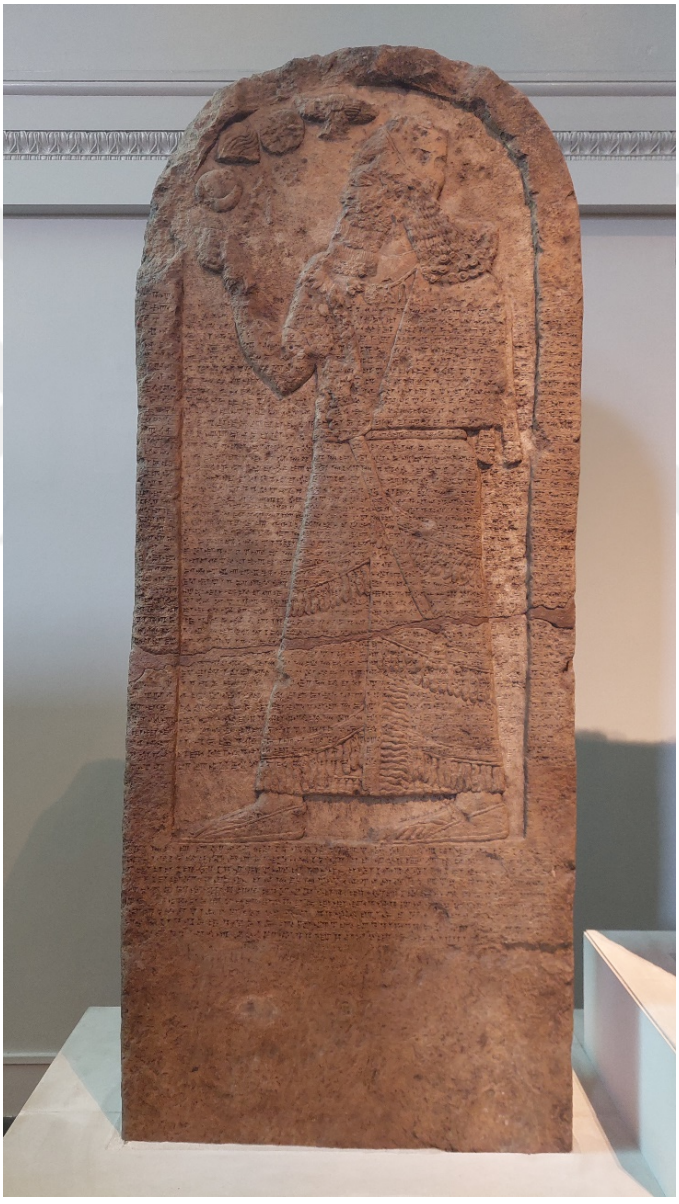

Şekil 4.32. III. Salmanassar'ın Steli (British Museum, Tülay Gündoğan tarafından çekilmiştir)

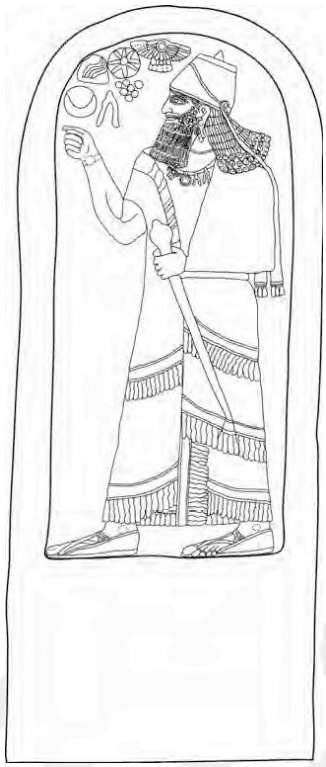

Şekil 4.33. III. Salmanassar Steli (Köroğlu, 2018a, Fig.6b)

4.3.1.2. Zincirli Steli

Zincirli, Gaziantep ilinde kurulmuş Sam'al isimli Arami Krallığının başkentidir. Burada bulunan Esarhaddon Steli dolerit taşından yapılmış ve 322x135x62 cm boyutlarındadır. Üzerinde, ayakta durur pozisyonda kral Esarhaddon, tanrı figürleri ve iki insan betimlenmiştir (Şekil 4.34.). Esarhaddon Mısır seferi dönüşünde bu sahnenin aynısını Til-Barsip'te dikilen iki stel üzerine daha işletmiştir. Bu steller ise 380 cm ve 330 cm boyutlarındalardır (Eph'al, 2005, s.106; Köroğlu, 2018a, s.174).

Zincirli Stelinin ön yüzünde kral Esarhaddon, tanrı sembolleri, esir ettiği iki insan figürü ve uzunca bir yazıt vardır. Stelin yan yüzlerinde ise krala eşlik eden veliaht prensler vardır. Kral başında krali bir başlıkla betimlenmiştir. Ayrıntılı işlemiş sakalları göğsüne kadar uzanır. Saçlar dönemin modasına uygun omuz üzerinde dörtgen biçimdedir. Kralın kollarında ve kulaklarında takılar işlenmiştir. Kralın üzerinde bileklerine kadar inen bir etek ve ayaklarında da uzun çizmeler vardır. Kralın önünde oldukça küçük cüce şeklinde betimlenen diz çökmüş iki tane esir resmedilmiştir. Ellerinden ve ayaklarından prangalı olan esirlerin dudaklarına takılan halkaya geçirilen ipler kralın elindedir. Oldukça sade ve uzun entari giyen esirlerin ayakları da çıplakır.

Bu esirlerden birinin Mısır veliahtı, diğerinin ise isyancı Sidon kralı Abdi-Milkuti olduğu düşünülmektedir (Köroğlu, 2016, s.9; 2018a, s.174).

Şekil 4.34. Zincirli Steli (Köroğlu, 2018a, Fig 8a)

Kralın başının önünde gruplar halinde tanrı sembolleri vardır. Kral sağ eli ile bu sembolleri işaret eder pozisyondadır. Üstte en solda yeni nokta yani Sebittu bulunur. Onun yanında hayvanlar üzerinde dört tane tanrı figürü yer alır. Üst solda karışık yaratık üzerinde Tanrı Assur ayakta betimlenmiştir. Onun arkasında aslan üzerinde tahtta oturur vaziyette karısı Mullissu vardır. Altta ön tarafta aslan üzerinde Enlil ya da Sin, onun arkasında ise boğa üzerinde Fırtına Tanrısı Adad yer alır. Hilal, kanatlı güneş

kursu ve yıldız sembolleri alt alta yapılmıştır. En altta ise yan yana Tanrı Marduk, Nabu, Ea ve Nergal sembolleri işlenmiştir (Köroğlu, 2018a, s.174-175)

Stelin yan yüzlerinde arka tarafına denk gelen kısımda, daha sonra Babil tahtına oturtulacak olan prens Şamaşşumukin vardır ve Babil stilinde işlenmiştir. Stelin, Esarhaddon'un ön tarafına dek gelen sağ yüzünde ise daha sonra Assur tahtına oturacak olan prens Assurbanipal bulunmaktadır. Assurbanipal ise Assur stilinde işlenmiştir. Her ikisi de ellerini kavuşturmuş şekildedir. Başlarında prens olduklarını gösteren bantlar vardır. Her ikisi de saraylı giysiler içerisindedirler ancak Assurbanipal'in giysisi Esarhaddon'a daha çok benzemektedir. Saç ve sakalları dönemin modasına uygun olan prenslerin ayaklarında sandalet vardır (Şekil 4.35.) (Eph'al, 2005, s.107; Köroğlu, 2018a, s.175).

Şekil 4.35. Zincirli Steli Çizimi (Köroğlu 2018a, Fig 8c ve 8b)

Stel üzerindeki yazıtta Assur tanrıları sayılarak kutsanır. Ardından kendisinin ve atalarının ünvanları sıralanır ve egemenlik alanlarının sınırları belirtilir. Daha sonra

Mısır seferi ile ilgili bazı ayrıntılar anlatılır. Saray üslübunda yapılan bu stelin, kralın 10. yılında yani MÖ 671 yılında dikildiği bilinmektedir (Köroğlu, 2018a, s.175).

4.3.1.3.Turlu Steli

Turlu Steli 2003 yılında Gaziantep'in Nizip ilçesi yakınlarındaki Turlu köyünde bulunmuştur. Stel 105x52x23,5 cm boyutlara sahiptir (Balcıoğlu ve Mayer, 2006, s.177-178). Üst kısmı kemerli olan stelde, stelin alt kısmı kırık olduğu için sadece sırtının ve başının bir kısmı görünen bir boğanın üzerinde betimlenen bir tanrı figürü ile kanatlı güneş sembolü işlenmiştir. Güneş Tanrısı'nın simgesi olan bu kanatlı güneş kursu tanrının başının hemen önündedir. Başında boynuzlu polos bulunan tanrı sağa dönük şekilde betimlenmiştir. Üzerinde dini tören kıyafeti bulunan tanrı figürünün ayaklarında da sandalet vardır. Sağ elinde Fırtına Tanrısı'nın sembolünü tutarken sol elinde üç çatallı bir sembol vardır. Fırtına tanrısı Arami ve Geç Hitit kültüründe yaygın biçimde kutsanmaktadır. Sol omuzunda yayı, belinde kılıcı, kemerinde kaması ve içinde oklar olan sadağı ile betimlenmesi savaşçı bir tanrı olduğunu gösterir. Stelin stilistik özelliklerine bakıldığında, saçların eğimli duruşu MÖ 7. yüzyıl öncesine tarihlendiğini gösterir. Stelin üzerinde herhangi bir kral ismi geçmez (**Şekil 4.36.**) (Köroğlu, 2018a, s.172-173 ; Sevin, 2019, s.109).

Şekil 4.36. Turlu Steli ve Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 7a ve 7b)

Stelin arka yüzünde altı satırlık bir yazıt vardır. "*Adad, Cennetin ve yerin kanal müfettişi, büyük efendi, efendisi Adad, hayatının korunması için bu resmi Bel-iddin'e sundu ve verdi*" yazısından, Bel-iddin isimli Assurlu bir yöneticinin Fırtına Tanrısı Adad için yaptırdığı anlaşılmaktadır (Balcıoğlu ve Mayer, 2006, s.180).

4.3.1.4. Anaz Steli

Şanlıurfa iline bağlı Anaz Köyü'nde bulunan stel, 79x58x18 cm boyutlarındadır. Alt tarafı kırık olan stel, bazalt taşından yapılmıştır. Alçak kabartma şeklinde işlenmiştir. Stelin ön yüzünde ayakta sol tarafına dönük sakalsız bir görevli figürü vardır. Aşağı doğru dalgalar halinde inen saçları omuzunda bukleler oluşturmuştur. Görevlinin sağ elinin işaret parmağı önde, sol eli ise avuç içi yukarı bakacak şekilde dua pozisyonundadır. Üzerinde yüksek görevli olduğunu belli eden püsküllü şal vardır. Kısa kollu yuvarlak yakalı bir içlik giymiştir (Şekil 4.37.). (Köroğlu, 2018a, s.173-174 ; Sevin, 2019, s.108).

Stelin arka yüzünde ilk iki satırı silinmiş altı satırlık kısa bir yazıt vardır. "*Musezib-Samas'ı Duru şehrinin valisi yaptı ve ruhunun ömrü, günlerinin uzunluğu, yıllarının uzunluğu boyunca efendisi Adad'ın önünde sonsuza dek onun suretini dikti"* ifadelerinde anlaşılacağı üzere Duru kentinin yöneticisi olan Muşezib-Şamaş'a ait bir steldir (Meissner, 1908, s.242-243).

Şekil 4.37. Anaz Steli (Sevin, 2019, Res.129)

4.3.1.5. Babil Steli

Stel, Şırnak ilinin Cizre ilçesinde bulunan Babil Köyü'nde üç parça halinde ele geçmiştir. 185x80x40 cm boyutlarında bazalttan yapılan stelin üst kısmı kemerlidir. Yüksek kabartma tekniği ile II. Assurnasirpal bir çerçeve içerisinde betimlenmiştir. Kral, başında sivri uçlu krali bir başlık ve omuzlardan sarkan püskül ile betimlenmiştir. Üzerinde püsküllü uzun tören kıyafeti vardır. Kralın sağ eli tanrı sembollerini işaret eden pozisyondadır. Fakat sembollerin olduğu kısım tahrip olmuştur. Hem stelin arka yüzünde hem de kralın omuz hizasından ayaklarına kadar inen bir yazıt vardır. Yazıtta, Assur tanrılarının isimleri ve kralın ünvanları sıralanmaktadır. Saray üslubuna yakın bir biçimde yapılan stel, muhtemelen II. Assurnasirpal'in batıya açılma sürecindeki ilk seferlerinden birinde dikilmiştir (Şekil 4.38.) (Hawkins, 1969, s.111; Köroğlu, 2018a, s.168-169 ; Sevin, 2019, s.59).

Şekil 4.38. Babil Steli ve Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 4a ve 4b)

4.3.1.6. Aşağı Yarımca Steli

Stel, 1949 yılında Harran Ovası'ndaki Aşağı Yarımca'da ele geçmiştir. Tanrı Sin'in önemli merkezlerinde olduğu bilinen Harran'da ele geçen bu stelde Tanrı Sin'in sembolü olan hilal ve iki yandan sarkan püsküller vardır. Bu püsküller Assur'da MÖ 9. ve 7. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Stelin üzerindeki 16 satırlık yazıtta Sanherib ve Harran isimleri geçmektedir (Şekil 4.39.) (Albayrak ve Mutlu, 2018, s.139; Köroğlu, 2018a, s.176; Lloyd, Brice ve Gadd, 1951, s.108-110).

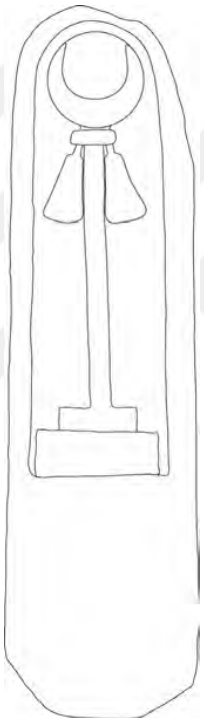

Şekil 4.39. Aşağı Yarımca Steli Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig.9)

4.3.1.7. Sultantepe Steli

Stel, eski adı Huzirina olduğu düşünülen Sultantepe Höyüğü'nde bulunmuştur (Albayrak ve Mutlu, 2018, s.139). İki parça halinde günümüze ulaşan stel 110x36x10-12 cm boyutlarındadır. Stelin üzerinde iki basamaklı kaide, püsküller ve Tanrı Sin'in sembolü olan hilal vardır. Stel Yeni Assur Dönemi'nin sonlarına MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilir (**Şekil 4.40.**) (Köroğlu, 2018a, s.176).

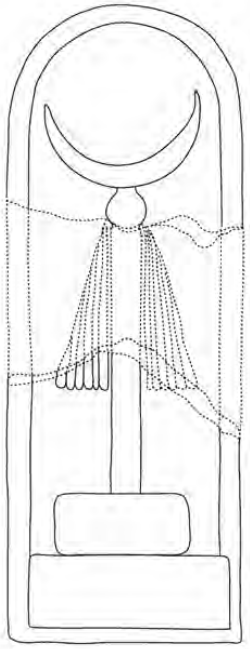

Şekil 4.40 Sultantepe Steli (Köroğlu, 2018a, Fig 10)

4.3.1.8. Göktaş Steli

Gaziantep'te ele geçen Göktaş Steli Sultantepe Steli gibi iki basamaklı kaide üzerinde yükselmektedir. Üzerinde Tanrı Sin sembolü vardır. Yüzeyi tahrip olduğu için stelin üzerindeki figürler tam olarak anlaşılamamaktadır. Eyalet valisi ve kralın betimlendiği belirtilmektedir (Köroğlu, 2018a, s.177).

4.3.2. Kaya Kabartmaları

Kaya kabartmalarında en önemli figürler, Assur kralları ve tanrılarıdır. Zaman zaman Assurlu eyalet yöneticileri de görülmektedir. Assur Dönemi'nde Anadolu'da bulunan kabartmalar, stellerin aksine yerleşim yerlerinin yakınlarında değil de yerleşimden uzak ve ulaşması zor olan dağlık alanlara yapılmıştır. Kabartmalar eyalet üslubunda yapılmışlardır. Anadolu'da bilinen on yedi adet Assur Dönemi kaya kabartması vardır (Köroğlu, 2018a, s.179).

4.3.2.1. Bırkleyn Kabartmaları

Bırkleyn Mağaraları, Diyarbakır ilinin Lice ilçesine bağlı Abalı Köyü'nden yaklaşık 1,5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Burada bulunan dört mağaradan üçü karstik oluşuma sahipken diğeri doğal bir tünel oluşumudur ve burada Dicle Nehri'nin kollarından birisi olan Bırkleyn Çayı çıkmaktadır (Şekil 4.41). Burada toplamda üç kabartma ve beş tane yazıt bulunmaktadır. (Schachner, 2006; Şengün, Kılıçarslan ve Göktaş, 2022, s.221; Yamaç, 2013, s.118).

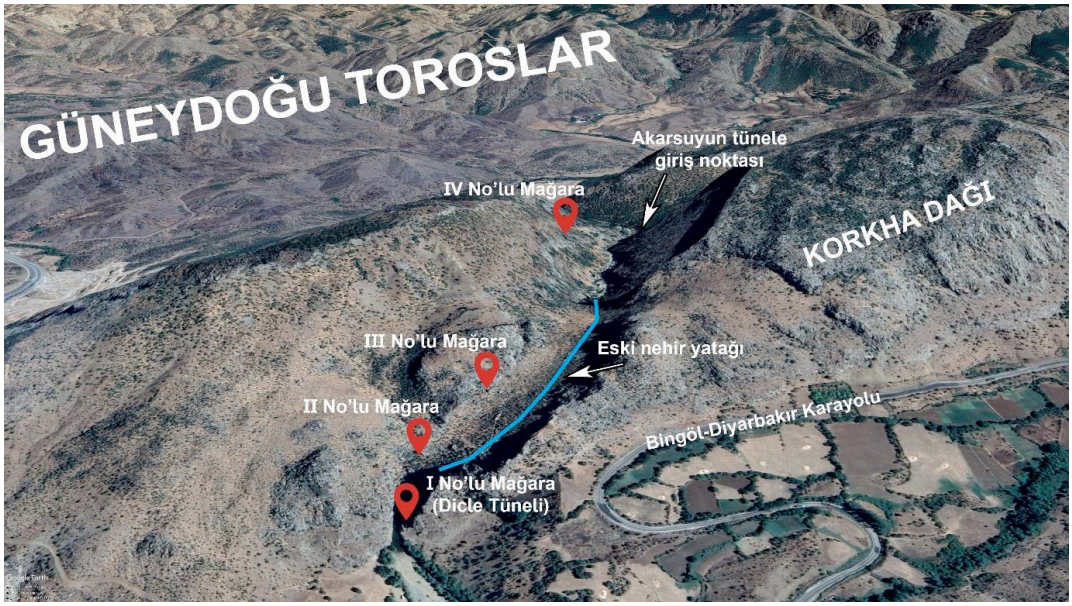

Şekil 4.41. Bırkleyn Mağaralarının Konumu (Şengün, 2022, Fotoğraf 1)

Doğal tünel olan 1 nolu mağaranın (Şekil 4.42.) uzunluğu yaklaşık 870 m'dir. Tünelin son bölümünde toplam 3 çivi yazıtı ve 2 adet kabartma bulunmaktadır. En batıda, tezin Orta Assur bölümünde anlatılmış olan I. Tiglat-pileser'in yazıtı ve kabartması vardır. Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen III. Salmanassar'ın bir kabatması ve bir yazıtı ve onların 10 metre yakınında başka bir yazıtı daha vardır. III. Salmanassar'ın toplamda iki kabartması dört yazıtı mevcuttur. (Schachner, 2006, s.367-368; Köroğlu, 2018a, s.180).

Şekil 4.42. Bırkleyn Mağarası (Köroğlu,2018a, Fig 14a)

III. Salmanassar'ın kabartması, I. Tiglat-pileser'in kabartmasında olduğu gibi yüzey düzeltilmeden doğal yüzeyin düzgün olan kesimine çizgi bezeme tekniği ile işlenmiştir. Doğal sebeplerden dolayı hayli aşınmış olan kabartmanın sadece ana hatları belirlenmiştir. Assur kralı ayakta ve sola dönük şekilde işlenmiştir. Sağ elini işaret pozisyonunda tutarken sol elinde asa tutmaktadır. Üzerinde ayaklarına kadar uzanan tören elbisesi giyinmiştir. III. Salmanassar'ın kabartması yaklaşık 50 cm boyuyla Anadolu'daki en küçük kabartmadır (Şekil 4.43.) (Köroğlu, 2018a, s.180; Schachner, 2006, s.368).

Şekil 4.43. III. Salmanassar Kabartması'nın Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 14b)

Dicle 2 yazıtı olarak literatüre gecen III. Salmanassar'ın ilk yazıtında (MÖ 858-824) "*Salmânu-aşared (III. Salmanassar), büyük kral, güçlü kral, dört cihanın kralı, Assur`un Kralı, tüm insanların kralı, yardımcılar büyük tanrılar Şamaş ve Adad'ın desteğiyle kudretle ilerleyen büyük (kral). Onlar (tanrılar) ona (krala) yüce dağları güneşin doğuşundan batışına kadar sundular. Düşmanlarının peşini bırakmayan ve tufanın harap bıraktığı tepeler gibi, aşılamayan nehirlere ve dağlara ayak basan mert, merhametsiz kral. Assur`un kralı Aşşur-nasir-apli`nin (II. Assurnasirpal) oğlu, Assur`un Kralı Tukultì-Ninurta`nın (II) oğlu, Nairi Ülkesi denizinden (Van Gölü) güneşin battığı büyük denize (Akdeniz) hâkim fatihi. Hattu Ülkesi ve tüm toprakların, Melidu Ülkesi, Daiãnu Ülkesi, Suhmu Ülkesi, Arsaşkun şehri, Urartular`ın kral şehri Aramu, Gilzãnu Ülkesi, Hubuşkia Ülkesi- Dicle`nin kaynağından Fırat`ın kaynağına dek (olan bölge), Mazamua`nın (Hazar Gölü) içlerindeki denizden Kaldu Ülkesi`nin denizine (Basra Körfezi) dek (olan bölgeyi) ayaklarımın altına aldım. Babil`e gittim ve bir kurban sundum. Kaldu Ülkesi'ne indim, şehirlerini egemenliğim altına aldım ve vergilerini ve hediyelerini kabul ettim. Şamlı Adda-idri ve Hamatlı İrhulenu onbeş şehirle birlikte [denizin kıyısında bana karşı] ayaklandılar. Onlarla dört kez savaştım (ve sonlarını hazırladım)"* yazmaktadır (Schachner, 2006, s.368-369).

Dicle 2 yazıtının hemen 10-12 metre sağında Dicle 3 yazıtı (MÖ 858-824) bulunmaktadır. Bu yazıtta: "*Benim krallığımı seven, benim adımı yücelten büyük tanrılar A**şş**ur, Bêl, Sîn, **Ş**amaş, Adad, İştar. Salmãnu-a**ş**arêd (III. Salmanassar), dört cihanın kralı, Assur`un Kralı, A**şş**ur-nãsir-apli`nin (II. Asurasirpal) oğlu, Assur`un Kralı, Tukultî-Ninurta`nın (II.) oğlu, Assur´un Kralı Nairi Ülkesi (Van Gölü) denizinden güneşin battığı büyük (denize) (Akdeniz) hâkim fatihi. Hatti Ülkesi`ni tümüyle fethettim. Enzu geçidine girdim. Suhmu, Daiãnu (ve) Urartu Ülkeleri`ni tümüyle fethettim. Gilzanu Ülkesi`ne geçtim. Gilzanulular'ın vergilerini kabul ettim. Üç kez Nairi Ülkesi`ne gittim. Adımı Dicle´nin kaynağına yazdım*" yazmaktadır (Schachner, 2006, s.369).

2 nolu büyük mağarada III. Salmanassar'ın bir kabartması ve iki tane yazıtı günümüze ulaşmıştır. Kabartma, mağaranın girişine yakın bölümde yapılmıştır. Diğer kabartmalarla benzer şekilde kral ayakta ve sola dönük pozisyonda tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmış işaret pozisyonunda tutmaktadır. Sol eli ile topuz başlıklı asasını tutar. Ayak bileklerine kadar inen tören elbisesi giymiştir (Köroğlu, 2018a).

Dicle 4 yazıtında: (MÖ 858-824) *"Salmãnu- aşarêd (III. Salmanassar), büyük kral, güçlü kral, Assur'un Kralı, dört cihanın kralı, tüm insanların kralı, büyük (olan), Assur'un büyük rahibi. Onlar (tanrılar) ona (krala) yüce dağları güneşin doğuşundan batışına kadar sundular. Düşmanlarının peşini bırakmayan ve tufanın harap bıraktığı tepeler gibi, aşılamayan nehirlere ve dağlara ayak basan mert, merhametsiz kral. Nairi Ülkesi (Van Gölü) denizinden güneşin battığı büyük denize (Akdeniz) hâkim fatihi. Hattu Ülkesi ve tüm toprakların, Melidu Ülkesi, Daiãnu, Suhmu Ülkesi, Arsaşkun şehri, Urartular'ın kral şehri Aramu, Hubuşkia Ülkesi, Urartu Ülkesi- Dicle`nin kaynağından Fırat'ın kaynağına dek (olan bölge), Mazamua'nın (Hazar Gölü) içlerindeki denizden Kaldu Ülkesi'nin denizine (Basra Körfezi) dek (olan bölgeyi) ayaklarımın altına aldım. Babil'e gittim (ve) Babil, Borsippa (ve) Kutha'da kurbanlar sundum. Kaldu Ülkesi'ne indim, şehirlerini zaptettim ve Kaldu Ülkesi'nin, Dakkuru'nun oğlunun (ve) Ukãnu'nun oğlunun (Bit-Dakkuri ve Bit-Ukãni`nin hükümdarları) vergilerini kabul ettim. (Tanrılara) hediye verdim. Şam Kralı Adad-idri Hattu Ülkesi'nin oniki kralı ile birlikte bana karşı ayaklandı. Onlarla dört kez savaştım ve sonlarını hazırladım. Savaş arabalarını ve savaş malzemelerini ellerinden aldım. Hayatlarını kurtarabilmek için kaçtılar"* ifadeleri bulunur. Dicle 5 yazıtı (MÖ 858-824) ise Dicle 2 yazıtının kopyasıdır (Schachner, 2006, s.371).

Yazıtlardan anlaşılacağı üzere, III. Salmanassar Dicle'nin kaynağına en az iki kere gelmiştir. Kralın 7. yılında yani MÖ 852 yılındaki ilk ziyaretinde her iki mağaradaki birer kabartmasını ve 3 ve 5 nolu yazıtlarını yaptırmıştır. MÖ 844 yılında yani kralın 15. yılındaki ikinci ziyaretinde ise 2 ve 4 nolu yazıtları yaptırmıştır. Bu kabartmaları yaptırma projesi Balawat kapıları üzerindeki bronz levhalara işlenmiştir (Köroğlu, 2016, s.12; 2018a, s.181-182).

4.3.2.2. Kenk Boğazı Kabartması

Kenk Boğazı Kabartması ilk kez 1976 yılında keşfedilmiştir. Kabartma Gaziantep ilinin 60 km kuzeydoğusunda, Sarılar Köyü'nün 4,5 km kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin batısında yer almaktadır (Şekil 4.44.) (Taşyürek, 1979, s.47).

Burada bir adet kral figürü, tanrı sembolleri ve bir tane de çivi yazılı kitabe yer almaktadır. Kabartma nehir yatağına bakan kısımda yapılmıştır. Günümüzde kabartma ve yazıt defineciler tarafından çok fazla tahrip edildiği için eldeki veriler keşif yapıldığı zamanki eski kaynaklara dayanmaktadır (Köroğlu, 2018a, s.182-183).

Şekil 4.44. Kenk Kabartmasının Bulunduğu Konum (Köroğlu, 2018a, Fig 15c)

Kabartmadaki kral figürü başındaki krali başlık ile sola dönük şekilde tasvir edilmiştir. Göğsüne kadar uzatılmış sakalı ve omuzlarına kadar uzamış bukleli saçları vardır. Sağ eli tanrı sembollerini işaret eder pozisyonda, sol elinde ise krali asa tutar. Üzerinde bileklerine kadar inen elbise var. Eliyle işaret ettiği tanrı sembolleri sağdan sola sırasıyla, boynuzlu başlık Assur'u, yanındaki Şamaş'ı, hilal Sin'i, çift kollu yıldırım Adad'ı, yıldız İştar'ı, yedi nokta ise sebittuyu temsil eder (Şekil 4.45.) (Sevin, 2019, s.60 ;Köroğlu, 2018a, s.185).

Kral figürünün üzerinde, alın kısmından başlayıp bel hizasına kadar olan 19 satırlık bir yazıt vardır. Yazıttan anlaşıldığı üzere kabartmanın Assur kralı III. Salmanassar'a ait olduğu ve kralın 4. yılında yani MÖ 855 yılında yapıldığı bilinmektedir. "*Salmanassar, büyük kral, kudretli kral, evrenin kralı, Assur topraklarının kralı, oğlu (Assurnasirpal), büyük kral, kudretli kral, evrenin kralı, Assur topraklarının kralı, Tukulti-ninurta'nın oğlu, büyük kral, kudretli kral, evrenin kralı, Assur topraklarının kralı, Nairi denizi, Enzi toprakları, Suhme toprakları, Daiaeni toprakları, Urartu toprakları, Musasir şehri, Gilzanu şehri, Hubuşkia şehrinin fatihi"* şeklinde unvanlarını sıralamaktadır (Köroğlu, 2018a, s.184; Taşyürek, 1979, s.48-49).

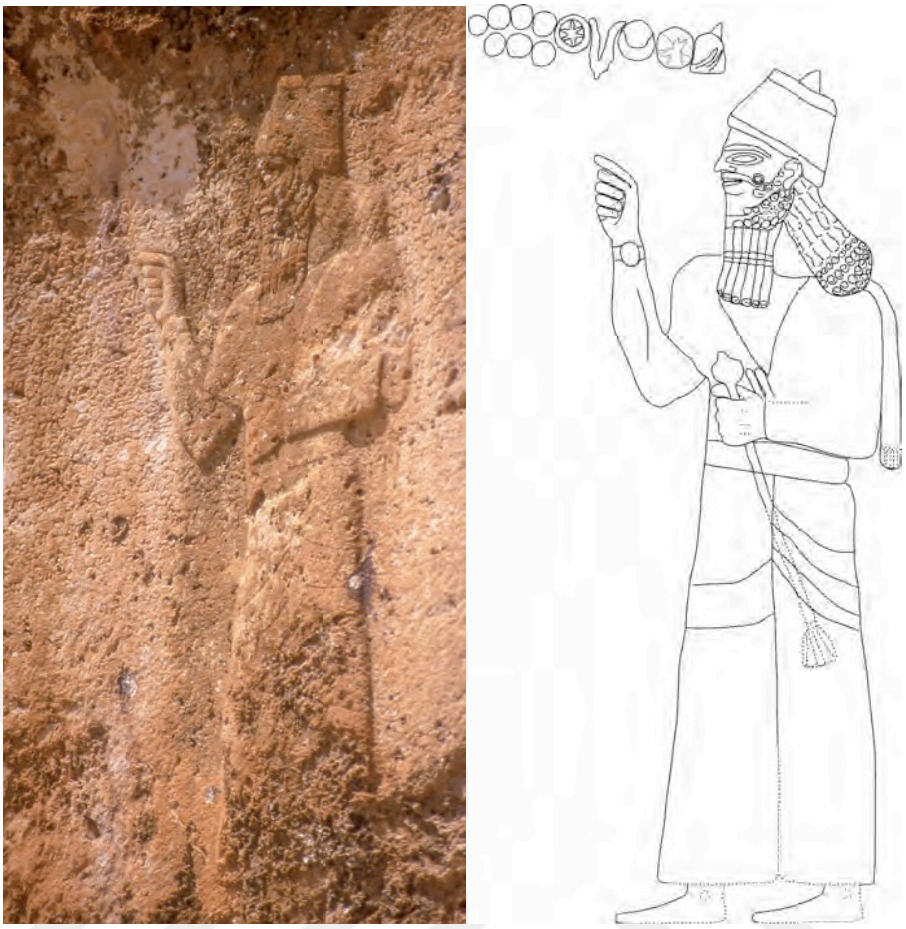

Şekil 4.45. Kenk Boğazı Kabartması ve Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 15a ve 15b)

4.3.2.3. Ergani/ Gisgis Kabartması

Gisgis kabartması, Diyarbakır ilinin Ergani ilçesine bağlı Gisgis (Kesentaş) Köyü'nün kuzeyinde kayalık bir tepenin en üst noktasında bulunmaktadır (Şekil 4.46.) (Köroğlu ve Yumruk, 2014, s.2)

Kabartma ana kayanın kısmen düzeltilmiş yüzeyine yapılmıştır. Kayanın ortasında doğal bir çatlak var (Şekil 4.47.). Kabartma 100x160 cm boyutlarında bir çerçeve içerisine, alçak kabartma tekniği ve çizi bezeme ile yapılmıştır. En solda Tanrıça İştar, aslan üzerinde elinde aslanın ağzına bağlı yuları tutarken diğer eliyle de kutsama pozisyonunda işlenmiştir. İştar'ın başında boynuzlu bir başlık vardır. Sol tarafında bir kalkan, belinde ise bir kılıç görülmektedir. Üzerinde dizlerine kadar inen bir tunik ve ayaklarına kadar da inen bir tören elbisesi vardır.

Şekil 4.46. Gisgis Kabartması'nın Bulunduğu Zirve (Köroğlu, 2018a, Fig 19c)

Şekil 4.47. Gisgis Kabartması (Köroğlu, 2018a, Fig. 19a)

Tanrıça İştar'ın yanında, akrep kuyruklu, kanatlı karışık yaratık üzerinde Tanrı Sin'in sembolü hilal durmaktadır. İki yana sarkan püsküllleri, iki katlı kaide üzerinde olması Sultantepe ve Aşağı Yarımca stellerine benzemektedir. Sin sembolünün yanında sahnenin tam ortasında duran, boğa üzerinde Tanrı Şamaş'ın sembolü olan kanatlı güneş sembolü bulunmaktadır. İki basamaklı bir kaideden yükselen sütunun tepesinde kanatlı güneş kursu yerleştirilmiştir. En sağda 1 metre boyutlarında kral figürü ve arkasında sakalsız hadım görevli vardır. Başında krali başlık olan kral tören elbisesi giymiştir. Sağ eli Tanrıça İştar'ı ve tanrı sembollerini gösterir pozisyondadır. Kralın sakalı göğsüne kadar inmiş, saçları ise omuzlarına kadar inmiştir. Kralın arkasındaki görevli ellerini kavuşturmuş pozisyondadır. Başında yüksek görevlilerce takılan bir bant bulunmaktadır. Ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise giymiştir (Şekil 4.48.) (Köroğlu, 2018a, s.193-196; Köroğlu ve Yumruk, 2014, s.3-4).

Gisgis Kabartması'nın genel özelliklerine bakıldığında kabartmanın Yeni Assur kralı III. Salmanassar ile II. Sargon arasındaki bir dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Kabartmanın stilistik özelliklerine bakıldığında III. Tiglat-pileser döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Eğer tarihlendirme doğruysa kralın arkasındaki görevli de o dönemin valisi Dur-Assur olmalıdır. Eyalet üslubunda yapılan kabartmada sanatçı birçok ayrıntıyı işlememiştir. Kabartma bulunduğu konum itibariyle fark edilemeyecek bir noktadadır. Kabartma uygun ışıkta bile birkaç metreden uzakta görülemeyecek durumdadır. Dolayısıyla kabartmanın yapılış amacı, Assur ordusunun ulaşabildiği en uzak noktaya Assur tanrıları ve kralıyla bir işaret bırakmak olmalıdır (Köroğlu, 2018a, s.196-197).

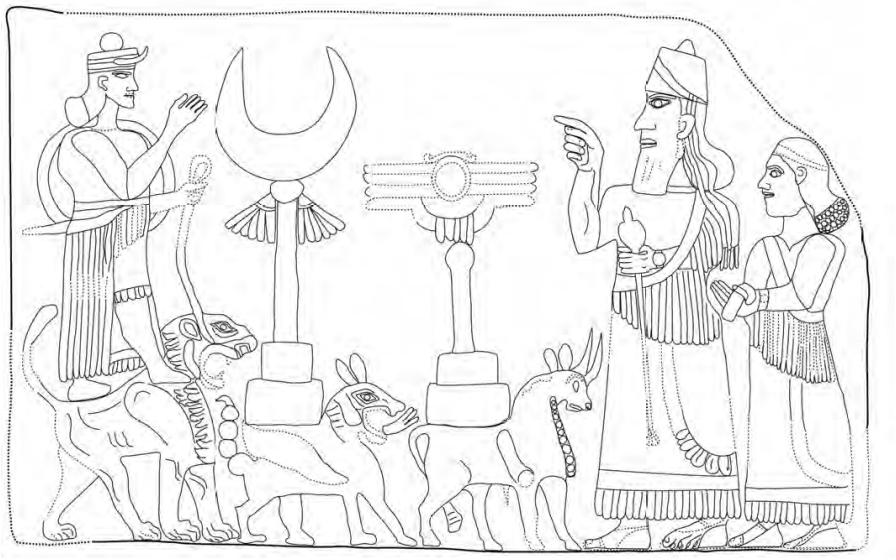

Şekil 4.48. Gisgis Kabartması Çizimi (Köroğlu, 2018a, Fig 19b)

4.3.2.4. Eğil Kabartması

Eğil Kabartması Diyarbakır ilinin Ergani ilçe merkezinin hemen doğusunda bulunmaktadır. Ergani Çayı'nın güney kıyısında bulunan kabartma deniz seviyesinde 830 m yüksekliktedir (Şekil 4.49.) (Köroğlu, 2018a, s.197 ; Sevin, 2019, s. 141).

Kabartma 12 m'lik yüksek bir kayalığın yüzeyinde açılan, 140x180 cm boyutlarında dikdörtgen biçimli bir nişin içerisine yapılmıştır (Şekil 4.50.). Nişin sol tarafında bir tanrı ve tanrının sağında beş adet tanrı sembolü vardır. Tanrı sağa dönük pozisyonda betimlenmiştir. Başında tek boynuzlu silindirik bir başlık vardır. Saçları omuz üzerine dökülmektedir. Sakalları ise göğüs üzerine kadar uzatılmıştır. Tanrının üzerinde diz kapağına kadar uzanan bir tunik vardır. Onun da üstünde püsküllü bir şal bulunmaktadır. Tanrının sağ eli, tanrı sembollerini işaret eder pozisyondadır. Sol elinde bir balta tutması ve belinde de bir kılıç bulunması tanrının savaşçı bir tanrı olduğunu göstermektedir. Tanrı sembollerinden en soldaki Ea olabilir. Onun yanında üç çatal çizgisi sembolü ile fırtına tanrısı Adad, üçüncü sembol Marduk, dördüncüsü hilal sembolü ile Sin, en sağda ise kanatlı güneş sembolü ile güneş tanrısı Şamaş bulunmaktadır (Şekil 4.51.) (Köroğlu, 2018a, s.1998-1199).

Şekil 4.49. Eğil Kabartması'nın Bulunduğu Kaya (Köroğlu, 2018a, Fig.20c)

Şekil 4.50. Eğil Kabartması (Köroğlu, 2018a, Fig.20a)

Kabartmadaki tanrı figürünün özellikleri ve duruşu aslında Yeni Assur Dönemi stilistik özelliklerinde bir kral figürünün özelliklerini göstermektedir. Ancak figürün başındaki boynuzlu başlık tanrısal bir ögedir. Dolayısıyla bu figürün fırtına tanrısı Adad olabileceği düşünülmektedir. Kabartmanın tarihlendirmesi dönemin saç modasına göre yapılabilmektedir. Bu saç sekli MÖ 8. yüzyılın ortasından başlar ve MÖ 7. yüzyılda da devam eder (Köroğlu, 2018a, s.199-200).

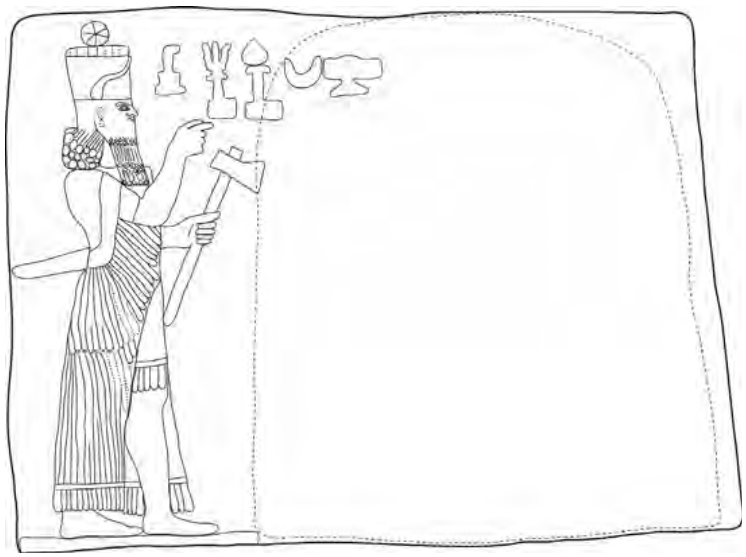

Şekil 4.51. Eğil Kabartması Çizimi (Köroğlu,2018, Fig.20b)

4.3.2.5. Cudi Dağı Kabartmaları

Cudi Dağı, Şırnak ili sınırları içerisindedir. Ancak bölge olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi içerisinde yer almaktadır. Güneydoğu Toroslar'ın devamı olup *"Dış Doğu Toros'a"* dahil edilen Cudi Dağı Assur kaynaklarında Nippur Dağı olarak geçmektedir. Cudi Dağı günümüzde bile zor ulaşılabilecek sarp kayalıklara ve derin uçurumlara sahip bir dağdır (Harita 4.12.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.70-71).

Kabartmalar, ilk kez 1897 yılında Rassam tarafından ziyaret edilmiştir. 1986 yılında Hayat Erkanal ve Girnavaz ekibinin ziyaretine kadar birçok araştırmacı tarafından incelenmiş ve üzerinde çalışılmıştır (Köroğlu, 2018a, s.200).

Cudi Dağ'ındaki kabartmalar iki gruba ayrılmaktadır. İlk grup, Şah/Çağlayan Köyü'nün çevresinde bulunan, birisi yarım bırakılmış yedi adet kabartmadan oluşmaktadır. İkinci grup ise Hasanah/Kösreli Köyü'nde bulunan biri yarım bırakılmış diğeri tamamlanmış iki adet kabartmadan oluşmaktadır (Şekil 4.52.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.71; Erkanal, 1988, s.112).

Harita 4.12. Cudi Dağı'nın Konumu (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Harita)

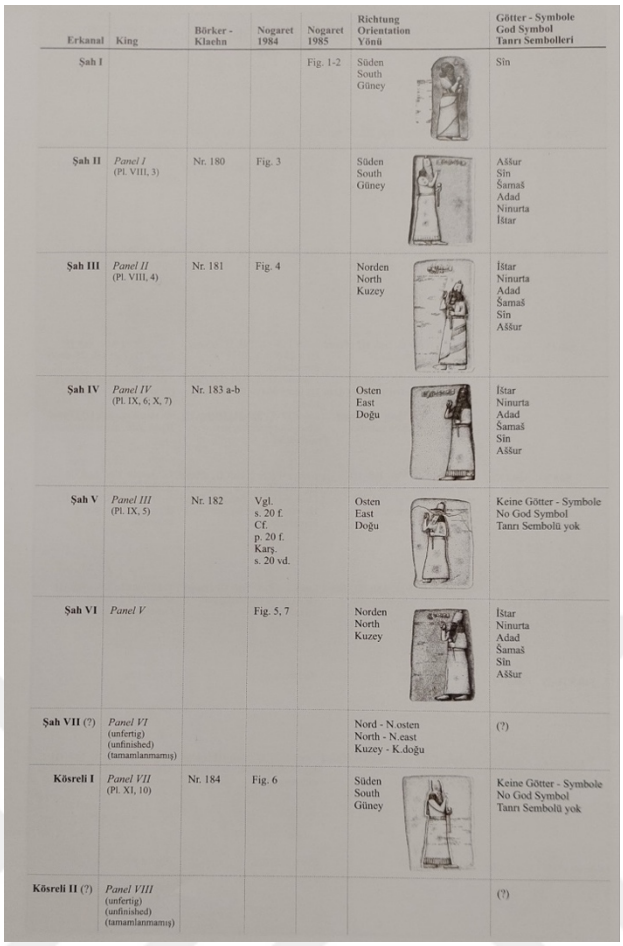

Erkanal	King	Börker - Klaehn	Nogaret 1984	Nogaret 1985	Richtung Orientation Yönü	Götter - Symbole God Symbol Tanrı Sembolleri
Şah I				Fig. 1-2	Süden South Güney	Sîn
Şah II	*Panel I* (Pl. VIII, 3)	Nr. 180	Fig. 3		Süden South Güney	Aššur Sîn Šamaš Adad Ninurta İštar
Şah III	*Panel II* (Pl. VIII, 4)	Nr. 181	Fig. 4		Norden North Kuzey	İštar Ninurta Adad Šamaš Sîn Aššur
Şah IV	*Panel IV* (Pl. IX, 6; X, 7)	Nr. 183 a-b			Osten East Doğu	İštar Ninurta Adad Šamaš Sîn Aššur
Şah V	*Panel III* (Pl. IX, 5)	Nr. 182	Vgl. s. 20 f. Cf. p. 20 f. Karş. s. 20 vd.		Osten East Doğu	Keine Götter - Symbole No God Symbol Tanrı Sembolü yok
Şah VI	*Panel V*		Fig. 5, 7		Norden North Kuzey	İštar Ninurta Adad Šamaš Sîn Aššur
Şah VII (?)	*Panel VI* (unfertig) (unfinished) (tamamlanmamış)				Nord - N.osten North - N.east Kuzey - K.doğu	(?)
Kösreli I	*Panel VII* (Pl. XI, 10)	Nr. 184	Fig. 6		Süden South Güney	Keine Götter - Symbole No God Symbol Tanrı Sembolü yok
Kösreli II (?)	*Panel VIII* (unfertig) (unfinished) (tamamlanmamış)					(?)

Şekil 4.52. Şah ve Kösreli Kabartmaları Tablosu (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020 Tablo1)

4.3.2.5.1. Şah/Çağlayan Kabartmaları

4.3.2.5.1.1. Şah I Kabartması

Şah Köyü'nün kuzey-kuzeybatı yönünde bulunan vadi çeşitli yönlere ayrılmaktadır (Şekil 4.53.). Buradan iki zirveli Neyzer tepesine ulaşıldıktan sonra ayrımın 300 m mesafesinde, 50 m yükseklikteki Şah I kabartmasına ulaşılır.

Kabartma 1,72 x 0,75 boyutlarında üstü yuvarlak üzeri düzleştirilmiş bir niş içerisinde yer alır. 1,59 m boyutundaki figür, 0,04 m yüksekliğinde bir kabartma olarak işlenmiştir (Şekil 4.54.). Figür, sağa doğru adım atmış vücudu profilden işlenmiş bir erkektir. Sağ kolu işaret pozisyonundayken, sol kolu ile topuz başlı bir asa tutmaktadır. Başında herhangi bir başlık veya aksesuar bulunmayan figürün saçları dalgalı bir şekilde ensesine inmektedir. Saçları kaşlarına kadar indiği için alın fazla gözükmez. Sakalı üç kademeli şekilde göğsüne kadar inmektedir. Üzerinde kısa kollu bir gömlek

ile sarmal bir etek vardır. Ayaklarındaki ayakkabıların şekli seçilememektedir. Ancak ayak parmaklarının bir kısmı belirgin olduğundan ya sandalet giydiği ya da ayaklarının çıplak olduğu düşünülmektedir. Kemerinin içinde ise bir hançer vardır. Sol tarafta nişin dışında 2 satırlık çok kötü durumda olan bir kitabe kazınmıştır. Nişin iç kısmında ise yarı yuvarlatılmış Tanrı Sin'in sembolü olan hilal işlenmiştir (Şekil 4.55.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.72-73).

Şekil 4.53. Kabartmaların Cudi Dağındaki Konumları (Erkanal-Öktü, Erkanal 2020, İzometrik Harita)

Şekil 4.54. Şah I Kabartması (Erkanal-Öktü-, Erkanal, 2020, Res.26)

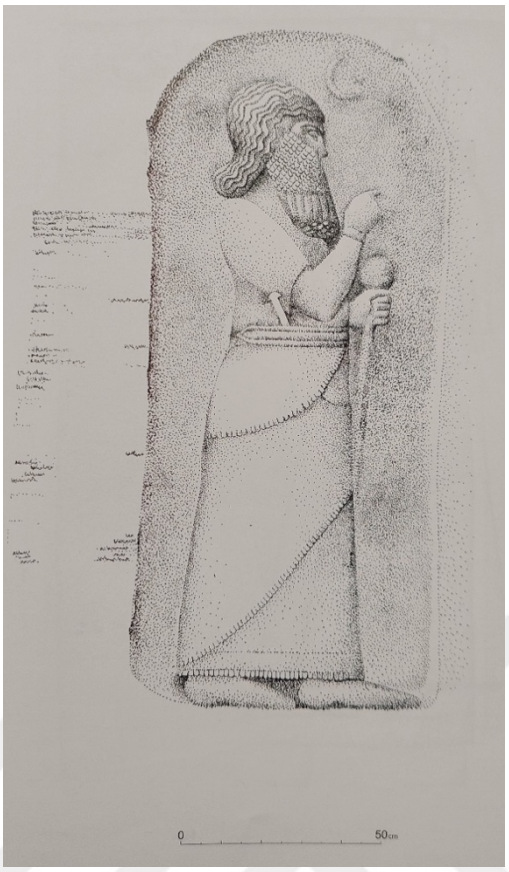

Şekil 4.55. Şah I Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.1)

4.3.2.5.1.2. Şah II Kabartması

Şah II Kabartması, Şah I Kabartması'nın bulunduğu terastan doğuya gidildikten yaklaşık 200 m kuzeye dönüldüğünde büyük bir kaya bloğunun güney tarafına işlenmiştir. 1,20 x 1,80 m boyutlarında dikdörtgen bir niş içerisine işlenen figür 1,75 m boyutlarında Yeni Assur Dönemi'ne ait bir kral figürüdür. Figür alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. Profilden gösterilen figürün sağ eli işaret pozisyonundadır. Sol elinde ise bir asa tutmaktadır. Kralın başında bir başlık vardır. Saçları dört sıra halinde altışar bukle dizisi şeklinde yapılmıştır. Üzerinde kısa kollu bir gömlek ve püsküllü bir etek vardır (Şekil 4.56.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.73-74).

Ayrıca kabartmada, figürün yüzünün sağ tarafında 22 satırlık, vücudunun alt bölgesinde ise 23 satırlık toplam 45 satırlık kitabe bulunmaktadır. Kralın başlığının önünde altı tane tanrı sembolü bulunmaktadır. En soldan başlayarak sırasıyla, Tanrı Assur'un boynuzlu başlığı, yanında Tanrı Sin'in hilal sembolü, Tanrı Şamaş'ın kanatlı güneş kursu sembolü, Tanrı Adad'ın yıldırım demeti, Tanrı Ninurta'nın sembolü ayakta

duran kuş ve Tanrıça İştar'ın sembolü yıldız vardır (Şekil 4.57.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.73).

Şekil 4.56. Şah II Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.31)

Şekil 4.57: Şah II Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig. 3)

4.3.2.5.1.3. Şah III Kabartması

Şah II Kabartması'ndan kuzeye doğru gidildiğinde birçok kaya bloğu görülmektedir. İlk bloğun kuzey tarafının düz yüzeyine Şah III kabartması işlenmiştir. Kabartma 2,20x 1,18 m boyutlarında köşeleri hafif yuvarlatılmış dikdörtgen bir niş içerisinde yapılmıştır (Şekil 4.58.). Bu ölçülerle kabartma, Cudi Dağı Kabartmaları içerisindeki en büyük ve en iyi korunan kabartmadır. Nişin sağ tarafında Assur kralı Sanherib betimlenmiştir. Bu kabartma dikkate alındığında Cudi Dağı'ndaki kral figürlerinin hepsinin kral Sanherib olduğu düşünülmektedir. Kralın rozetli bileklik bulunan sağ eli işaret pozisyonunda sol eli ise bir asa tutar pozisyondadır. Kralın başında beş bantla bölünmüş, en alt bandında iki tane rozet bulunan bir başlık vardır. Dalgalı şekilde omuzlarına kadar inen saçlarının ense kısmında dört sıra halinde altışar bukle vardır. Kralın göğsüne kadar inen sakalları ise beş bölüm halinde yapılmıştır. Kral çapraz şekilde omuzuna yerleştirilmiş püsküllü bir şal giymiştir belinde de örgü bant şeklinde bir kemer vardır (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.74-75).

Şekil 4.58. Şah III Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res. 40)

Nişin sol tarafında fazlaca tahrip olmuş 52 satırdan oluşan bir kitabe mevcuttur. Kitabenin üst kısmında altı adet tanrı sembolü vardır. Bunlar sırasıyla, yıldız, ayakta duran kuş, yıldırım demeti, kanatlı güneş kursu, hilal ve boynuzlu başlıktır (Şekil 4.59.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.75).

Şekil 4.59. Şah III Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.3)

4.3.2.5.1.4. Şah IV Kabartması

Şah III Kabartması'ndan kuzeye doğru gidildiğinde, Neyzer Tepesi'nin ilk zirvesinde yer alan kaya bloklarından birinde bulunan Şah IV kabartması, köşeleri yuvarlatılmış 1,86 x 1,20 m boyutlarında, dikdörtgen bir nişin içine işlenmiştir (Şekil 4.60). Nişin sağ kenarına işlenmiş kral figürü 1,85 m boyutundadır. Kabartmanın baş kısmı çok iyi korunduğu için ayrıntıları gözlemlenebilmektedir. Kralın başlığında üç tanesi bezekli 5 adet bant bulunmaktadır. En alttaki bantta iki tane rozet bezemesi varken diğer iki bantta iç içe geçmiş kareler halinde bezemeler vardır. Kralın

omuzlarına düşen dalgalı saçlarının ense bölümünde beş sıra halinde bukleler vardır. Kralın göğsüne kadar uzanan sakalı ise beş bölüm halinde işlenmiştir. Figürün gözü, burnu ve küpesiz olarak işlenen kulağı oldukça belirgindir (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.75-76).

Şekil 4.60. Şah IV Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res. 45)

Nişin sol tarafında 43 veya 44 satırdan oluşan bir kitabe vardır. Kralın başlığının hemen önünde tanrı sembolleri soldan sağa şöyledir: yıldız, ayakta duran kuş, yıldırım demeti, kanatlı güneş kursu, hilal ve boynuzlu başlık (Şekil 4.61.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.76).

Şekil 4.61. Şah IV Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.4)

4.3.2.5.1.5. Şah V Kabartması

Şah V Kabartması köşeleri yuvarlatılmış 1,73 x 1,17 boyutlarında dikdörtgen bir niş içerisine işlenmiştir (Şekil 4.62.).

Şekil 4.62. Şah V Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.56)

İşlenen figür Assur kralı Sanherib'dir. Sola dönük olarak betimlenen kabartma, Cudi Dağı Kabartmaları içerisinde en tahrip olanıdır. Kabartmadaki figür yalnızca kontur çizgilerinden anlaşılabilmektedir. Ayrıca kabartmanın yüz kısmında büyük bir çatlak ve çatlaktan kopmuş parçalar olduğundan dolayı tahribat daha da büyüktür. Kabartmada baş hizasından başlayıp figürün her iki tarafından devam eden bir kitabe vardır. Yapılan çalışmalarda tanrı sembollerine dair herhangi bir ize de rastlanılmamıştır (Şekil 4.63.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.77).

Şekil 4.63. Şah V Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig. 5)

4.3.2.5.1.6. Şah VI Kabartması

Şah VI Kabartması Neyzer Tepesi'nin ikinci zirvesinde bulunmaktadır. Köşe kısımları yuvarlatılmış dikdörtgen biçimli 1,77 x 1,27 boyutlarında bir nişin içerisine işlenmiştir (Şekil 4.64.). Figür nişin sağ tarafına yapılmıştır. Sola dönük biçimde işlenen kral figürü çok kötü korunmuştur. Bu tahribe rağmen figürün şaç ve sakal ayrıntıları iyi anlaşılmaktadır. Figürün başlığının önünde altı adet tanrı sembolü görülmektedir. Tanrıça İştar'ın Yıldız sembolü, Tanrı Ninurta'nın Ayakta Duran Kuş sembolü, Tanrı Adad'ın Yıldırım sembolü, Tanrı Şamaş'ın Kanatlı Güneş Kursu, Ay Tanrısı Sin'in Hilal sembolü ve Tanrı Assur'un Boynuzlu başlık sembolü sırasıyla işlenmiştir. Figürün sol yanında ve eteğinin üzerinde kitabe izlerine rastlanılmaktadır ancak tahribattan dolayı satır sayısı saptanamamıştır (Şekil 4.65.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.77-78).

Şekil 4.64. Şah VI Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.69)

Şekil 4.65. Şah VI Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü,Erkanal, 2020, Fig.6)

4.3.2.5.1.7. Şah VII Kabartması

1904 yılında bölgede çalışma yapan L. W. King yarım bırakılan bir kabartmadan bahseder. Ancak Erkanal ve ekibi tarafından bu kabartmaya dair herhangi bir ize rastlanmamıştır (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.78; Köroğlu, 2018a, s.200).

4.3.2.5.2. Kösreli/Hasanah Kabartmaları

4.3.2.5.2.1. Kösreli I Kabartması

Kabartma, Cudi Dağı'nın güneyinde ovaya kurulmuş olan Kösreli Köyü'nün yakınlarında yer almaktadır. Ovayla Cudi Dağı'nın birleştiği yerde bir kaya bloğunun üzerine işlenen Kösreli I kabartması köşeleri yuvarlatılmış 1,80 x 1,35 boyutlarında dikdörtgen bir niş içerisine işlenmiştir (Şekil 4.66.).

Şekil 4.66. Kösreli I Kabartması (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Res.82)

1,65 boyunda işlenen kral figürü sağa dönük biçimde yapılmıştır. Kabartmanın üst kısmı yoğun tahribattan dolayı hemen hemen hiç tanımlanamaz. En belirgin kısımları belindeki örgü kemer ve etek ucundaki püsküllü bordürdür. Figürün her iki

tarafında ve etek üzerinde yaklaşık 20 satırlık bir kitabe vardır. Kabartmada tanrı sembolleri bulunmamaktadır (Şekil 4.67.) (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.78-79).

Şekil 4.67. Kösreli I Kabartmasının Çizimi (Erkanal-Öktü, Erkanal, 2020, Fig.7)

4.3.2.5.2.2. Kösreli II Kabartması

Kösreli II kabartması da Şah VII kabartması gibi King tarafından, yarım bırakıldığı söylenen bir kabartmadır. Ancak Erkanal ve ekibi tarafından yapılan çalışmalarda bu kabartma ile ilgili verilere ulaşılamamıştır (Erkanal-Öktü ve Erkanal, 2020, s.79).

4.3.2.6.Yağmur/Evrihan Kabartması

Yağmur/Evrihan Kabartması, Mardin İlinin Mazıdağ ilçesinde Yağmur Köyü'nde ele geçmiştir. Engebeli bir arazinin üzerinde çıkıntı şeklinde bir kayanın üzerine oyulmuştur (Şekil4.68). Doğal sebeplerden dolayı fazlasıyla tahrip olmuş kabartmada bir Assur kralının betimi, sağında ise üç yazıtın kısmen korunmuş kalıntıları ve tanrı semboleri mevcuttur. Kral 1,25cm yüksekliğinde 30 cm genişliğinde, ayakta ve

sağa dönük şekilde uzun sakallarıyla tasvir edilmiştir (Şekil 4.69.) (Genç ve Macginnis, 2023, s.1-10).

Şekil 4.68. Yağmur Kaya Kabartmasının Bulunduğu Blok (Genç ve Macginnis, 2023, Figure 5b ve 5c)

Şekil 4.69. Yağmur Kaya Kabartmasının Çizimi (Genç ve Macginnis, 2023, Figure 8)

Fazlasıyla tahrip olmuş yazıt kısmında Panel 1 yazıtında 7 satır okunabilmektedir. *"...benim (efendim), büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Assur kralı(…..), (Aşşur'un desteğiyle) efendim ben üçüncü kez Nairi topraklarına gittim (…..), (…..) dağların içlerindeki Daienu'ya kadar gittim, gerçekten de…, (...Aşşur'un desteğiyle) Işua ve Suhme'yi fethettim…, (.....) Zıpkınla öldürdüm. Kaşiyari, ki (.....), (Onun sarayını) kendime aldım. Kırteari (.....), (.....) Ben (....) onun sarayının (ve) kilerinin ... (.....)"* (Genç ve Macginnis, 2023, s.12-13).

Panel 2 hemen Panel 1'in altında bulunmaktadır. Burada tanrı sembollerinin altında bir yazıt mevcuttur. Yalnızca *"Aşşur, Sin, Şamaş, (Iştar, Adad), büyük tanrılar,*

(efendilerim .....)" okunabilen 2 satır sağlam kalmıştır. Diğer panellerin sağında yer alan Panel 3'de varlığı belirlenen 12 satırdan yalnızca *"(.....) büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Assur kralı (.....)"* şeklinde kralın ünvanlarının geçtiği 5. satır okunabilmektedir (Genç ve Macginnis, 2023, s.15-20).

4.4. Bölgede Bulunan Yazılı Belgeler

4.4.1. Sultantepe Metinleri

Sultantepe'de 1951 ve 1952 yıllarında S. Llyod ve N. Gökçe tarafından yapılan kazılarda Anadolu'daki en kapsamlı çivi yazılı metinler ele geçmiştir (Harita 4.13.).

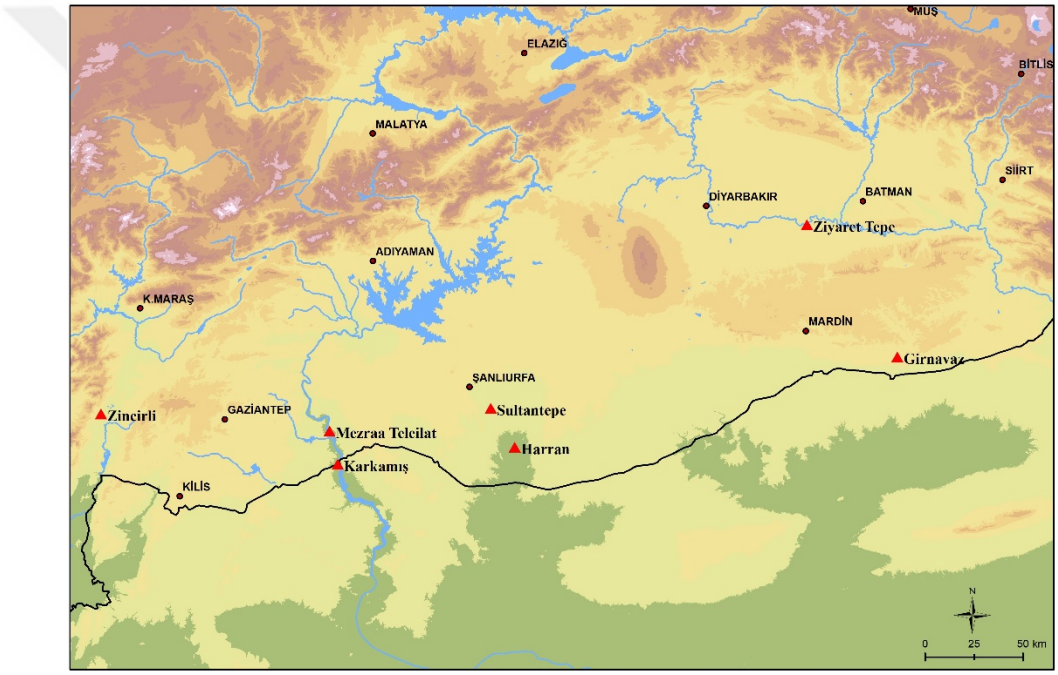

Harita 4.13. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Çivi Yazılı Belgeler (Harita Dr. Ümit Gündoğan tarafından yapılmıştır)

Yapılan ilk çalışmalar sonrası Assurca, Akkadca ve Sümerce yazılan 600'e yakın tabletten 407 tanesi yayımlanmıştır. Birkaç metin dışında geri kalan tabletlerin hepsi büyük bir evin dışında çok sayıda şarap kabıyla birlikte bir yığının içinde ele geçmiştir. Metinler MÖ 718-612 yılları arasına tarihlenmektedir. Metinlerin içerikleri genel olarak edebi kompozisyonlar, tıbbı metinler, büyü metinleri, ilahi ve dualar, ritüeller, hemerolojiler, sözcük listeleri, okul alıştırma tabletleri, matematik metinleri, astronomi metinleri, eponim listeleri, sözleşmeler ve kraliyet hibeleri şeklinde

oluşmaktadır. Tabletlerin bulunduğu dış duvara ait evin Qurdi-Nergal isimli bir rahibe ait olduğu düşünülmektedir. (Kozbe, 2018b, s.355-356; MacGinnis, 2018, s.211-212). Daha önce Sultantepe Höyük başlığı altında bulunan metinlerden ve isimlerinden bahsedilmiştir. Sultantepe arşivinden birkaç önemli metin;

4.4.1.1. Nippur'un Fakir Adamının Hikâyesi

Sultantepe'de ele geçen bu metin hemen hemen eksiksiz ve sağlamdır (Şekil4.68.). Aynı hikâye Nippur ve Ninive'de de ele geçmiştir ancak onlar tam halde olmadığı için bu hikâyenin tamamlanması açısından Sultantepe tableti çok önemlidir. Metin Bit mummi'ye yazman olarak atanan Nabu-ah-iddin isimli birisi tarafından yazılmıştır. Metinde Nippurlu Gimil-ninurta isimli fakir bir adamın komik bir hikâyesi anlatılmaktadır. Çok fakir olan Gimil-ninurta şehire gidip bir keçi alır. Daha sonra aldığı bu keçiyi şehrin yöneticisine vermeye karar verir. Ancak sarayın bekçisi tarafından, keçiyi rüşvet olarak verdiği düşünülerek büyük bir yanlış anlamaya maruz kalır ve yönetici tarafından saraydan kovulur. Bunun üzerine yöneticiden üç katı intikam almaya çalışır. Sonuç olarak yöneticiye oynadığı üç oyun sonunda yöneticiyi döver ve onu öldürür (Gurney, 1956, s.145-147; MacGinnis, 2018, s.213).

Şekil 4.70. Nippur'un Fakir Adamı Tableti (Kozbe, 2018, Fig.9)

4.4.1.2 Nergal ve Ereşkigal Miti

Nergal ve Ereşkigal Efsanesi, Asurbilimciler tarafından Tell El Amarna'nın diplomatik arşivlerinde bulunan bir Orta Babil tabletinden uzun süredir bilinmektedir. Görünüşe göre Mısır'daki bu tablet Mısır'a, belki de Suriye'den, yazıcıların eğitimi için bir okul metni olarak Adapa miti ile yazılmış benzer bir tabletle birlikte ithal edilmişti. Sultantepe'de ele geçen tablet ise Yeni Assur Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Bir kısmı kırık olan tablet Amarna tableti ile karşılaştırılarak okunur. Hikâyenin başlangıcı Amarna versiyonundan sağlanmaktadır. Efsaneye göre Cennetin tanrıları bir ziyafet hazırlıyorlar ve Yeraltı Dünyası'nın kraliçesi olan kız kardeşleri Ereşkigal'i davet etmek istiyorlar ancak kurallara göre hiçbiri birbirine ziyarette bulunamaz. Aralarından yalnızca tanrıların habercileri gidebilir ve buna göre Anu, Ereşkigal'e bir mesaj göndererek habercisini cennete gönderip payına düşeni alıp ona götürmesini önerir. Bu noktada Assurca metin devreye girer. Ereşkigal'in habercisi Namtar usulüne uygun olarak *"cennetin merdivenine"* çıkar, ancak göksel saraya girdiğinde tanrılardan biri olan Nergal'in davranışına gücenir ve kraliçesine şikâyet eder. Nergal, Ea tarafından, muhtemelen özür dilemek üzere Yeraltı Dünyası'na inmesi emrini alır ve Ea'dan burada konukseverliği kabul etmenin tehlikeleri hakkında dikkatli talimatlar aldıktan sonra gerektiği gibi yola çıkar. Ereşkigal sarayına vardığında talimatlarını yerine getirmeye çalışır, ancak sonunda onun cazibesine yenik düşer ve yedi gün ve gece destansı bir aşk yaşarlar. Daha sonra tanrılar bu durumdan rahatsız olur ve Nergal geri dönmek zorunda kalır. Bunun üzerine Ereşkigal birtakım oyunlar düzenleyerek Nergal'i tekrar Yeraltı Dünyası'na getirir ve Nergal orda kral olarak hüküm sürer (Gurney, 1960, s.105-107).

4.4.1.3. Naram-Sin'in Kuta Efsanesi

Kuta Efsanesi Akkad krallarının maceralarını anlatan en popüler halk hikâyelerinden biridir. Bu efsanenin Eski Babilce, Orta Babilce ve Standart Babilce olmak üzere üç versiyonu vardır. Sultantepe'de ele geçen metin Standart Babilce olan kısa metnin bir kopyasıdır. 175 satırdan oluşan metinde Babil ülkesinin barbarlar tarafından istila edilmesi ve Naram-Sin'in onları yenmeye çalışması anlatılmaktadır. Ancak zafer tam anlamıyla kazanılamadığı için işlerin bitirilmesi Enlil'e devredilir. Ardından hikâye gelecekteki hükümdara nasihatler ile bitirilir. Naram-Sin Sargon'un

torunu olmasına rağmen başlangıçta Sargon'un oğlu olarak tanıtılmaktadır (Gurney, 1955, s.93-95; MacGinnis, 2018, s.212-213).

4.4.1.4. Kuş Ötüşleri Metni

Sultantepe'de ele geçen bu metinde çeşitli kuşların çıkardığı seslerden bahsedilir. Bu sesler kuşların hangi tanrı ile ilişkilendirileceğini gösterir. Sultantepe'deki bu metin biraz tahrip olmasına rağmen sağlamdır ve toplam 15 kuşu ele almaktadır. Bunların bir kısmı, Ninive'de bulunan bir kopyası ve Assurda ele geçen 19 kuştan bahseden bir tablet ile tamamlanır. Metinde hangi kuşun hangi tanrının kuşu olduğu ve ne şekilde öttüğü yazar. Örneğin horoz *"tahata ana tutu"* şeklinde öter Burada "*Tutu'ya karşı günah işledin"* anlamı vardır. Başka bir örnekte Asakku cininin kuşu olan keklik *"Asag şi, Asas şi"* yani Asakku git, Asakku git diye ötmektedir. Tanrı Marduk'un kuşu olan şahin ise *"Tanrıların kalbini bilen, aklın içine bakan Şazu"* diye ötmektedir (Lambert, 1970, s.111; MacGinnis, 2018, s.214). Aslında bu tarz efsaneler günümüzde de devam etmektedir. Anadolu'da geçen Pepuk Kuşu efsanesi buna en iyi örneklerdendir. Efsaneye göre, kardeşine güvenmediği için onu öldüren genç bir kız pişman olup tanrıya onu bir kuşa çevirmesi için yalvarır. Ardından tanrı onu pepuk kuşuna çevirir. Genç kız kardeşini altına gömdüğü ağacın dallarında kardeşini öldürdüğünü tekerleme şeklinde itiraf ederek öter durur (Akman, 2017, s.6; Işık, 2009, s.187).

4.4.2. Ziyaret Tepe Metinleri

Ziyaret Tepe arşivi iki gruba ayrılmaktadır. Birisi höyüğün tepe kısmında bulunan ve valinin olduğu düşünülen saraydan ele geçen belgeler; diğeri ise aşağı şehirde ele geçen idari metinlerdir (MacGinnis, 2018, s.215), (Şekil 90).

4.4.2.1. Valinin Sarayında Bulunan Metinler

Sarayda ele geçen bu metin Ziyaret Tepe'de çıkarılan en önemli metinlerdendir. Taht odasının tabanında ele geçen ZTT 30 isimli bu tablet bir yangın sonucu pişmiş halde bulunmuştur (Şekil 4.69.). Tabletin ön yüzü iyi korunmuş olmasına rağmen sağ alt kısmı kırıktır ancak arka yüzde kırık olmamasına karşın aşındığı için okunma

açısından zorluk çıkarmıştır. Tablette saray idaresinin yetkisi altında olan toplam 144 kadının isminin listesi bulunmaktadır. Ancak bunlardan 60 tanesi okunabilmektedir. Okunan isimlerin hiçbiri Assurca değildir (MacGinnis, 2012, s.13-14; 2018, s.219; Matney, 2018, s.345). Yine ZTT 29 isimli bir tablet parçasında kadın isimleri listelenmiştir. Bunlara ek olarak sarayda bir de küçük bir idari tablet daha ele geçmiştir. Bu tablette yünlü giyecek ve terlik teslimlerinin listeleri vardır. Bulunduğu konum açısından Erken Assur Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (MacGinnis, 2018, s.219).

Şekil 4.71. Ziyaret Tepe'de Ele Geçen ZTT 30 İsimli Tablet (Macginnis, 2018, Fig.9)

4.4.2.2. Aşağı Şehirde Bulunan İdari Metinler

Ziyaret Tepe'de ilk rastlanan metinler grubu toplam 28 tabletten oluşan idari metinler arşividir. 11 nolu avlunun yanındaki iki odada ele geçen tabletlerin çoğu depolama kaplarının yanında ele geçmiştir. Bu tabletlerden 17 tanesi etraf çiftliklerden gelen tahıl alımı ile ilgili tabletlerdir. Bir tanesi valinin kabulünden bahseden kalp şeklinde özetlerdendir. Diğer metinlerde çeşitli idari içeriklerden bahsetmektedir. İki tabletten bir tanesi MÖ 613 yılına tarihlenirken diğeri MÖ 611 yılına tarihlenmektedir. Tabletlerden birisi muhtemelen Tuşhan'ın son valisi olan Mannu-ki-libbali isimli birinin Babil saldırısının arifesinde yazdığı yardım çağrısı içeren bir mektuptur. Mektupta *"Efendim Hazinedar'a hizmetçiniz Mannu-ki-libbali. Efendime afiyet! Bütün atlar, Assurca ve Aramice yazmanlar, müfreze komutanları, memurlar, zanaatkârlar, bakır ustaları, demir ustaları, alet ve teçhizatı temizleyenler, marangozlar, yay yapanlar, ok yapanlar, dokumacılar, terziler, tamir yapanlar hakkında – kime yalvarayım? Ne*

diyeyim? Daha ne yapayım (…) Tek başıma mı öleceğim? (…) Nasıl komuta edebilirim? Gönderdiğim bu mektupta (bahsi geçen) kimse orada değil (…) Bunun sonu ölüm olacak. Hiç kimse kaçamaz. Ben bittim!" (Parpola, 2008, s.88). Bu mektubun ancak imparatorluk düşerken yazılmış olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla mektup hiç gönderilmemiştir. (MacGinnis, 2018, s.215-217; Radner, 2014, s.83). Yine aşağı şehirde bulunan önemli bir buluntu da kenarları süslemeli ortasında bir delik açılan küçük bir etikettir. Üzerindeki delik muhtemelen başka bir yere bağlamak için ip geçirmek amaçlı delinmiştir (Şekil 4.70.). Üzerinde *"Ahu-iddina-1000"* yazmaktadır. Başka bir metin de koyun dağıtımları ile ilgilidir (MacGinnis ve Monroe, 2013-2014, s.48-50).

Şekil 4.72. Tepe'de Ele Geçen Etiket (Macginnis, 2018, Fig. 8)

4.4.3. Zincirli Metinleri

Zincirli sitadelinde Kuzeybatı Sarayı'nda J yapısından iki adet tablet ele geçmiştir. Kanunayu eponimine (MÖ 671 yılına) tarihlenen tablette, Şapunu isimli birinin Ululaiu isimli bir kadını 12 şekel gümüşe sattığı sözleşme yazmaktadır. Diğer tablet ise Assur-bani eponimine (MÖ 713) tarihlenen köle bir kızın satışıdır (Faist, 2014, s.34-39), (Şekil 90).

4.4.4. Girnavaz Metinleri

Girnavaz Mardin'in Nusaybin ilçesinin 4 km kuzeyinde yer alan bir yerleşim yeridir. Girnavaz'da İştar-nadin-ahhe adında bir adamın arşivine ait 4 tane çivi yazılı tablet vardır. İlk metinde Adad-remanni eponimine (MÖ 630-631) tarihlene bir üzüm bağı satışından bahseder (Şekil 4.71.). Bu tablette Girnavaz'ın Nabula ile eşleştiği düşünülmektedir. Nabula'nın Nasibin (Nusaybin) ve Guzana (Tell Halaf) arasındaki konumuyla uyumludur. Ayrıca metinlerde geçen Nahallu deresi de muhtemelen Girnavaz'ın dibindeki Nahal Çağ Çağ'dır (Donbaz, 1988, s.4-5). Tabletlerden birisi tahrip olmuş bir emlak satışı diğeri ise bir tarla satışıdır. Diğer tablet Mardin yakınlarındaki Şariza'da ele geçmiştir. Bu tablet büyük ihtimal aynı arşive aittir. Marduk-şar-uşur eponimine tarihlenen tablette bir davanın kaydı anlatılmaktadır (MacGinnis, 2018, s.214).

Şekil 4.73. Girnavaz Tableti Ön ve Arka Yüzü (Donbaz, 1988, Plate1)

4.4.5. Mezraa-Teleilat Metinleri

Mezraa-Teleilat kurtarma kazıları sırasında 5 tane çivi yazılı metin parçası ele geçmiştir. Tahrip olan tabletler tam olarak anlaşılamasa da idari belge oldukları belirlenmiştir. Metinler Yeni Babil formatında olsalar da yapı tipleri Yeni Assur özelliği göstermektedir (Şekil 4.72.) (Donbaz, 2003, s.1).

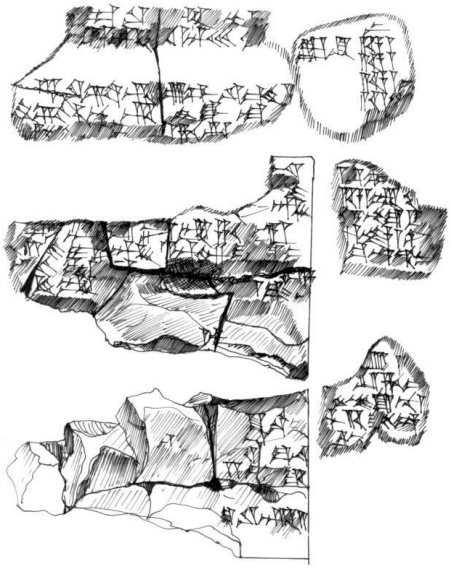

Şekil 4.74. Mezraa-Teleilat'ta Ele Geçen Tabletlerin Çizimi (Donbaz, 2003)

4.4.6. Karkamış Metinleri

Karkamış'ta saray yapısında *"Assur kralı Sargon'un sarayı"* yazan tuğlalar ele geçmiştir (Şekil 4.73.). Ayrıca sarayın tahrip tabakasında Assur kralı Sargon'a ait silindir parçaları ve Tanrı Marduk adına bir büyü tableti vardır. Bu büyü metni hem Sümerce hem de Akaddca yazılmıştır (MacGinnis, 2018, s.224; Marchetti, 2020, s.284)

Şekil 4.75. Karkamış'ta Bulunan Tuğla (Marchetti, 2020, Fig.9.4.)

4.4.7. Hasankeyf'te bulunan bir tablet

Hasankeyf'in güneybatısında bir tarlada bulunan bu tabletin ön yüzünde hafif aşınmalar olmasına karşın iyi korunmuştur. 66 satırdan oluşan bu tablet Yeni Assur dönemine ait en uzun ve en iyi korunmuş yasal belgelerindedir (Şekil 4.74.). Belgede, Guzana eyaletinde bulunan İlhina şehrinin dağlık bölgesindeki tarla ve bahçelerin satışı kaydedilmiştir. Tarihlendirme olarak eponim isminin kullanımının aksine baş saki Labasi'nin 9. Yılı olarak tarihlendirilmiştir. Bu sözleşmede 44 kişinin ismi geçmektedir İlhina şehrinin ismi daha önceden II. Sargon'a ait iki belgeden bilinmektedir (Toptaş ve Akyüz, 2021, s.79-85).

Şekil 4.76. Hasankeyf'de Ele Geçen Tabletin Ön ve Arka Yüzü (Toptaş, Akyüz, 2021)

V. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

"Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Orta ve Yeni Assur Devleti'nin Varlığı" başlıklı bu tezde coğrafi sınır olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi belirlenmiştir. Güneydoğu Anadolu bölgesi üzerine daha önceki yıllarda yapılan çalışmalarda belirli coğrafi bölümler ele alınarak özele indirgenecek şekilde incelenmiştir. Ya da ayrı ayrı Orta Assur veya Yeni Assur Dönemleri olarak zaman kısıtlamasına girilerek araştırılmıştır. Ancak bu tez kapsamına hem Orta Assur hem de Yeni Assur dönemleri alınmıştır. Öncelikle tezde ilk olarak Orta Assur Dönemi ele alınmıştır. Çünkü bölgedeki Yeni Assur Dönemi hâkimiyetinin temelleri bu dönemde atılmıştır. Sonuç olarak bir dönemi anlayabilmek için onun öncesine bakmak gerekmektedir. Daha önce bölge ile ilgili genel bir çalışma yapılmadığı için bu tezde bölge ilk kez bir bütün halinde incelenmiştir. Zaman olarak da Assur'un bölgeye nüfuz etmesinden yıkılışına kadar kapsayan geniş bir dönem ele alınmıştır.

Bölge, Yukarı Dicle Bölümü ve Orta Fırat Bölümü olmak üzere iki bölüm halinde incelenmiştir. Aslında her iki bölüm aynı bölge içerisinde yer alsa da arkeolojik olarak ele alındığında farklı etkileri görülmüştür. Öncelikle iki bölümü birbirinden ayıran Karacadağ'ın bir tarafı daha düzlük ve ovalık iken diğer tarafı daha engebeli bir coğrafyaya sahiptir (Arınç,2015, s.132; Erinç, 1980, s.68). Bu coğrafi şartlar bölgedeki yerleşimleri birçok bakımdan etkilemiştir. Yukarı Dicle Bölümü'ne baktığımızda bölgede daha çok tarıma dayalı yerel yerleşimler söz konusu iken Orta Fırat Bölümü'ne gelindiğinde yerleşimlerin daha çok Geç Hitit Devletleri ya da Geç Hitit Devleti'nin etkisi altında olduklarını görmekteyiz. Bu tezde, birçok bakımdan farklı olan her iki bölgenin, Assur Devleti isimli aynı kültürel, siyasal ve ekonomik etki karşısında ne gibi benzerlikler gösterdiği ve nasıl ortak özelliklere sahip olduğu ortaya konmuştur. Assur'un etkisinin ulaştığı her noktada benzer özellikte seramikler, mimari kalıntılar, küçük buluntular ele geçmiştir. Böylelikle tez kapsamının, Güneydoğu Anadolu Bölgesi olarak geniş bir şekilde ele alınması, farklı kültürel, ekonomik ve siyasi yapıya sahip iki bölgenin başka bir gücün hâkimiyeti altına girdiğinde nasıl tepki vermiş olduklarının incelenmesi açısından önemlidir.

Orta Fırat Bölümü'ne baktığımızda Yeni Assur Dönemi'nde bölgede güçlü Geç Hitit krallıkları bulunmaktadır. Aslında bu bölgede kültürel anlamda Geç Hitit ve Arami öğeleri birbirine karışmış vaziyettedir. Orta Assur Dönemi'nde bölgeye ulaşamayan Assur bu dönemde güçlü krallıklar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Özellikle

bölgedeki Karkamış, Kummuh ve Sam'al krallıkları en güçlü rakipleri olmuştur. Assur yalnızca bu krallıklarla değil aynı zamanda onları destekleyen komşuları ile de mücadele içerisine girmiştir. Hem coğrafi olarak uzak olması hem de bölgede hali hazırda oturmuş güçlü bir sistemin olmasından dolayı Assur, bölgedeki hâkimiyetini bu devletlere vassallar atayarak ya da taraftarı kralları tahta çıkararak kendine bağlama şeklinde gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda bu devletlerden vergiler ve haraçlar alarak ekonomik anlamda da kendine bağlamaktadır. Kültürel açıdan baktığımızda yerel özelliklerin yanı sıra Assur etkisinin de bölgeye nüfuz ettiğini görmekteyiz. Örneğin yerel seramiklerin yanında Assur tipi seramiklerin ele geçmesi en temel ihtiyaçlara kadar Assur'un etki boyutunu göstermektedir. Kaya kabartmaları ve steller ele alındığında da yerel özelliklerin yanı sıra Assur stili etkisini çok fazla olduğu görülmektedir. Bu eserlerin yapılış amaçları ya da hangi sanatçı tarafından yapılıyor olduğu stillerinin belirleyici özelliği olmuştur. Sonuç olarak birçok Arami ve Geç Hitit devleti kendi benliklerini kaybederek Yeni Assur'un birer parçası haline gelmişlerdir (Sagona ve Zimansky, 2018, 263).

Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur etkisine bakıldığında, Orta Fırat Bölümü'nde daha farklı sonuçlar ile karşılaşmaktayız. Bölgede bulunan yerleşimler coğrafi şartlar gereği belirli bir alan içerisinde özellikle de su kenarlarında konumlanmıştır. Orta Assur Dönemi'nde Mitanni Devleti'nin hâkimiyeti söz konusuydu. Hâkimiyet savaşları sırasında Mitanni'nin zayıflamasıyla birlikte bölgede zaman zaman Hitit Devleti zaman zaman da Assur Devleti söz sahibi oluyordu. Bu dönemde Assur Devleti henüz zayıf bir yapıda olduğu için bölgedeki hâkimiyetleri kısa süreli olmaktaydı. Assur bu dönemde bölgede fazla etkin olamasa da yazılı belgelerden anlaşılacağı üzere buralarda *dunnu*lar kurmuştur. Bu da bize Assur'un henüz siyasi çıkarlarına ulaşamasa da tarımsal yani ekonomik çıkarların temellerini attığını göstermektedir. Bu etkileşim sonucu bölgede çok sayıda Assur seramiği ele geçmiştir. Aynı zamanda Kurkh Stelleri (Köroğlu, 2018a, s.169) ve I. Tiglatpileser' e ait Bırkleyn Kabartması (Schachner, 2005, s.74) Assur'un bölgeye verdiği önemi göstermesi açısından mühimdir. Özellikle Bırkleyn Kabartması Assur için bölgenin siyasi ya da ekonomik kaygılarından çok daha farklı bir öneme sahiptir. Yani kendi coğrafyasından çok uzak olan Dicle'nin kaynağına gidebiliyor olmak Assur'un gidebileceği sınırları belirlemesi açısından büyük önem taşır. Mitanni Devletin'nin siyasi varlığı son bulduktan sonra (Cancik-Kirschbaum, 2002, s.516) Assur bölgeye tam olarak hâkim olmaya başlamıştır. Yeni Assur Dönemi'ne gelindiğinde gücünün zirvesinde olan Assur artık bölgeyi tam olarak etkisi altına almayı

başarmıştır ve buradaki yerleşimleri garnizonlar haline çevirerek kendine bağlamıştır. Burada hali hazırda birleştirici bir siyasi birlik olmadığında ve aynı zamanda çekirdek bölgeye coğrafi yakınlığından dolayı bölgeyi hızla kontrol altına alabilmiştir. Özellikler yazılı belgelerde ve arkeolojik veriler ışığında Assur'un varlığı iyi bir şekilde belgelenebilmektedir.

Sonuç olarak her iki bölgede de Assur etkisini ve hâkimiyetini yoğun olarak görmekteyiz. Ancak bu etkinin siyasal, kültürel ve ekonomik yansımaları birbirinden farklılıklar göstermektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi yüzölçümü olarak Türkiye'nin en küçük bölgesidir (Arınç, 2015, s.132). Ancak bulunduğu konum gereğince birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Mezopotamya ve Anadolu arasındaki geçiş güzergâhlarının bir kısmına sahip olması ve her iki bölge arasında tampon bölge olması, tezin kapsamına giren dönemler boyunca bölgenin ilgi odağı olmasına sebep olmuştur. Özellikle bu tez çalışmamızın ana konusu olan Assur Devleti için bölgenin önemi çok büyüktür. Çünkü hem bölgenin ekonomik getirileri hem de Hitit, Urartu, Muşki gibi diğer bölgeler ile aralarında tampon bölge olması açısından önemlidir. Birçok yol güzergâhı bu bölgeden geçmektedir. Assur anayurdundan gelen yoldan Tur Abdin Dağları geçilerek ya da Karkamış'tan kuzeye doğru Fırat Nehri takip edilerek Anadolu'ya ulaşılabilmekteydi (Radner, 2018, s. 3). Bu yol güzergâhları yazılı belgeler sayesinde ortaya konulabilmiştir. Ulaşılan noktaya kadar geçilen birçok yerleşim yeri, bölge ve coğrafi öğenin lokalizasyonu tamamlanmıştır. Bu aşamada hem yerel kaynaklar hem de Assur bölgesinden ele geçen kaynaklar kullanılmıştır.

Assur Devleti'nin etki alanı çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Güneydoğu Anadolu bölgesi bu etki alanının bir kısmını kapsamaktadır. Günümüz sınırları elbette ki bu hâkimiyet alanını belirleyemez. Yani Güneydoğu Anadolu bölgesini Kuzey Suriye'den Urartu bölgesinden ya da Geç Hitit bölgesinden ayrı tutmak imkânsızdır. Böylelikle tez kapsamında bu bölgeler ile ilişkilere de yer verilmiştir. Çünkü Güneydoğu Anadolu bölgesi geçiş güzergâhları üzerinde bulunduğu için Assur'un yolu muhakkak bu bölgeden geçmekteydi. Bu önemli konumundan kaynaklı bölge Assur'un siyasi çıkarlarının odağında bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra tarımsal faaliyetler ve önemli kaynaklardan dolayı ekonomik çıkarlar da söz konusu olmuştur. Bu çıkarlar nedeniyle Assur'un bölgedeki hâkimiyeti sayesinde bölge kültürel anlamda büyük bir değişikliğe uğramıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi hem Yukarı Dicle bölgesinde hem de Orta Fırat bölgesinde farklı siyasi oluşumlar olmasına rağmen arkeolojik veriler

göz önüne alındığında birçok ortak nokta bulmaktayız. Örneğin mimari kalıntılara bakıldığında Assur çekirdek bölgesine özgü çakıl taşı döşemeler Yukarı Dicle bölgesinde Ziyaret Tepe'de (Matney, 2018, s.346) ele geçmişken Orta Fırat bölgesinde ise benzer örneği Tille'de (Blaylock, 2018, s. 386) görmekteyiz.

Aynı Assur etkisini seramik örneklerinin üzerinde de görmekteyiz. Hem Yukarı Dicle Bölgesi'nde hem de Orta Fırat bölgesinde yerel seramik tiplerinin yanı sıra benzer özelliklerde ve formlarda Assur seramiklerine rastlanmıştır. Yerleşim yerlerinde ya da mezarlarda ele geçen bu seramikler ince hamurlu, az katkılı, devetüyü hamurlu, çark yapımı seramiklerdir. Özelikle memecikli ve düğme dipli kaplar Assur bölgesinde sıkça rastlanan formlardır (Tekin, 2018, s. 428). Dönemin diğer önemli seramik tipleri içe dönük yivli ağız kenarlı çanaklar, keskin profilli çanaklar, maşrapalar, kadehler ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarına sahip boyunlu çömleklerdir (Kozbe, 2018'a, s.409). Böylelikle bölgede en temel ihtiyaçlara bile Assur etkisinin nasıl yansıdığını görülmektedir.

Assur'un bölgedeki varlığının en güçlü ve en gösterişli kanıtları kaya kabartmaları ve stellerdir. Assur kralları hakimiyet alanlarını belirlemek amaçlı ya da gücünü bölgede göstermek amaçlı kaya kabartmaları yaptırmış ya da steller diktirmiştir. Güneydoğu Anadolu bölgesinin birçok noktasında bu arkeolojik kanıtlara ulaşılmıştır. Tez çalışması içerisinde, ele geçen kabartmalar ve steller haritalandırılarak konumları belirlenmiştir. Tezde bu eserler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ancak bütün bu eserlerin ortak noktasına bakacak olursak en önemli özelliğinin Assur etkisi olduğunu görmekteyiz. Üzerlerinde muhakkak bir Assur kralı ya da Assur tanrısı işlenmiştir. Bu figürler çoğunlukla Assur stiline göre betimlenmiştir. Bu figürlerin yanı sıra bir de Assur'a ait bir takım tanrı sembolleri de işlenmiştir. Dolayısıyla Assur panteonunun Güneydoğu Anadolu bölgesine nüfuz ettiğini görmekteyiz. Böylece dini açıdan da bölgenin etkilendiğini söyleyebiliriz. Bölgedeki bu eserler temelde Assur saray stili, Assur eyalet stili ve Assur etkili stil olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Eserin hangi amaçla ve kim tarafından yaptırıldığı bu stiller açısından belirleyici olmuştur (Köroğlu, 2018a, s.167).

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Eski Assur döneminden itibaren Anadolu ile ticari ilişkiler içerisinde bulunan Assur'un geliştikçe ve güçlendikçe Anadolu için farklı çıkarlar gözettiği görülmektedir. Güçlendikçe çevre bölgelerde siyasi faaliyetler yürüten Assur, başarı elde ettikten sonra o bölgeleri ekonomik çıkarları üzerine kullanmaya başlamaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi de buna bir örnektir. Çekirdek bölgesinden

çıkan Assur, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile ve çevre bölgelerle yürüttüğü siyasi ilişkiler sonucu bölgeyi güçlü bir hâkimiyet altına almıştır. Böylelikle bölgedeki bütün ekonomik faaliyetlerden faydalanmaya başlamıştır. Sonuç olarak; buradaki siyasi ve ekonomik faaliyetler bölgeye kültürel olarak yansımıştır. Bu yansımayı hem arkeolojik verilerden hem de yazılı kaynaklardan net bir şekilde öğrenebilmekteyiz. Bir döneme damgasını vurmuş Assur Devleti'nin çekirdek bölgesinden kilometrelerce uzakta bu denli etkili olabilmiş olması Assur'un ne kadar büyük ve güçlü bir devlet olduğunun kanıtıdır.

KAYNAKÇA

Abay, E. (2006). Geç Uruk "Çöküşünden" Sonra Güneydoğu Anadolu'da Siyasi Yapılanma ve Bölgeselleşme Eğilimleri. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen, ve A. T. Ökse (Ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan; Kültürlerin Yansıması* (s. 25-32). İstanbul: Homer Kitabevi.

Adalı, S. F. (2018). Yeni Assur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 276-299). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ainsworth, W.F. (1842). Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, London.

Akçay, A. ve Özbilen, S. (2018). Yeni Asur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8*(15), 537-563.

Akman, İ. (2017). Halk Anlatıları, Halk İnanışları, Toplumsal Ritüeller ve Büyülü Gerçekçilik Ekseninde Borçlu (Deyndar) Romanı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10*(51), 5-10.

Akyüz, F. ve Toptas, K. (2020). Yeni Asur İmparatorluğu: Savaşın Kralları. G. Gökçek, E. Yıldırım, ve O. Pekşen (Ed.), *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi* (s. 195-244). İstanbul: Değişim Yayınları.

Albayrak, Y. ve Mutlu, S. İ. (2018). Harran ve Soğmatar'da Sin Kültürünün Varlığı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 37*, 133-144.

Algaze, G. (2012). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas. *Anatolica, XXXVIIII*, 1-115.

Alkım, U. B. (1960). Sam'al ile Asitawandawa Arasındaki Yol. *Belleten, 25*(95), 349-402.

Anastasio, S. (2010). *Atlas of the Assyrian pottery of the Iron Age* (Vol. 24): Brepols.

Arınç, K. (2015). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Tarihî Coğrafyasına Analitik Bir Yaklaşım. S. Zaman ve O. Coşkun (Ed.), *Coğrafyaya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay* (s. 257-285). Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Atalay, İ. ve Mortan, K. (2008). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Ay, E. (2001). Yukarı Dicle Vadisi 1999 Yılı Yüzey Araştırmaları., N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu. (Ed.). *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*. Ankara:ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM)

Balcıoğlu, B. ve Mayer, W. R. (2006). Eine neuassyrische Votivstelen aus Turlu Höyük. *Orientalia, 75*(3), 177-181.

Balza, M. E. (2012). Two Cylinder Seals from Kavuşan Höyük (Turkey). *Kaskal*, 49-54.

Başoğlu, O., Akçay, A., Kırmızıoğlu, P., Gökkoyun, S. ve Şener, T. (2013). Diyarbakır/Aşağı Salat Höyüğü İskeletleri. *Olba, XXI*, 1-18.

Baştürk, E. (2006). *Assur Devletinin Yukarı Dicle Vadisi Yayılımı.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Baştürk, E. (2009). Assur Devletinin Yukarı Dicle Vadisi Yayılımı ve Politik Uygulamaları. D. B. Erciyas (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Araştırmaları Sempozyumu 30 Nisan 1 Mayıs 2009* (s. 139-155). İstanbul: Ege Yayınları.

Baykara, D. ve Satar, Z. (2013). 2011 Yılı Salat Tepe Kazısı'nda Ele Geçirilen Hayvan Kemiklerinin İncelenmesi. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 28*, 45-50.

Berndt-Ersöz, S. (2012). Frig Krallığı: kökenleri, tarihi ve politik gelişimi. *Frigler: Midas' ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde, Editörler Taciser Tüfekçi Sivas–Hakan Sivas, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları*, 16-43.

Beşikçi, B. ve Akdoğan, M. (2018). Asur ve Urartu Arasındaki Tampon Devletler ve Bingöl. *Bingöl Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 137-146.

Blaylock, S. (1998). Rescue Excavations by the BIAA at Tille Höyük, on the Euphrates, 1979-1990. R. Matthews (Ed.), *Ancient Anatolia: fifty years' work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (s. 111-126).

Blaylock, S. (2009). Tille Höyük 3: The Iron Age. The British Institute at Ankara, Ankara.

Blaylock, S. (2018). Tille. K. Köroğlu ve S. F. Adali (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bloch, Y. (2018). Arameans in Anatolia and Neo-Assyrian-Aramean Relations. K. Köroğlu ve S. F. Adali (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 300-321). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Brown, B. (2013). The Structure and Decline of The Middle Assyriaan State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors. *The American Schools of Oriental Research, 65*, 97-126.

Cancik-Kirschbaum, E. (2002). Mücadele ve Barış İçinde Bir Arada Varolma; Hattuşa ve Kuzey Mezopotamya Devletleri Mitanni ve Assur''. W. Jacop (Ed.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu* (s. 514-517). Stuttgart.

Cancik-Kirschbaum, E. (2004). *Asurlular*. İzmir: İlya Yayınevi.

Casana, J. ve Herrmann, J. T. (2010). Settlement History and Urban Planning at Zincirli Höyük, Southern Turkey. *Journal of Mediterranean Arhaeology, 23*(1), 55-80.

Conradie, A. F. (1991). The Kurkh Monolith of Ashurnasirpal II. *Journal for Semitics, 3*(1), 1-10.

Coşkun, N. (2014). Mardin Müzesinden Bir Grup Yeni Asur Çanak Çömleği. *Olba*(XXII), 15-31.

Coşkun, N. (2016). Middle and Neo-Assyrian Periods of the Harran Plain in Light of a Survey. A. S. Rolf, K. Oskar, ve M. Hans-Peter (Ed.), *In Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 9–13 June 2014, Basel,* (s. 315-331). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Çeçen, S. (2019). Türkiye'deki Asur Tarihi Araştırmaları ve Asur Tarihi Asur Tarihi Araştırmalarına Dair Öneriler. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences, 13*, 172-178.

Çilingiroğlu, A. (1977). Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler. *Anadolu Araştırmaları*(4), 235-269.

Çoban, H. (2011). Arami Göçleri. *TÜBAR*(XXIX), 91-102.

Deller, K. (1965). Neuassyrisches aus Sultantepe. *Orientalia, 34*(4), 457-477.

Denel, E. ve Harrison, T. (2018). Yeni Assur Dönemi Tayinat. K. Köroğlu ve S. F. Adali (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 364-379). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dezsö, T. (2006). Šubria and the Assyrian Empire. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 46*, 33-38.

Dezsö, T. (2018). Assyrian Campaigns to Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 128-161). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Diakov, V. ve Kovalev, S. (2008). *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan.* İstanbul: Yordam Kitap.

Doğancı, K. (2018). Geç Hitit Beylikleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki siyasi İlişkiler. B. Çınar, C. Şahin, ve E. Akgöz (Ed.), *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları 2018* (s. 6-16). İstanbul: Çizgi Kitap Evi.

Donbaz, V. (1988). Some neo-Assyrian Contracts from Girnavaz and Vicinity. *State Archives of Assyria Bulletin, 2*, 3-30.

Donbaz, V. (2003). Mezraa Teleilat'ta (Birecik) Bulunan Çiviyazılı Belgeler. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, 15*, 1-4.

Dubovský, P. (2006). Tiglath-pileser III's campaigns in 734-732 BC: Historical background of isa 7; 2 Kgs 15-16 and 2 Chr 27-28. *Biblica*, 153-170.

Elayi, J. (2017). *Sargon II, King of Assyria*. Atlanta: SBL Press.

Elayi, J. (2023). *Asurlular Antik Çağ'ın İlk İmparatorluğu.* İstanbul: Kronik Kitap

Elibüyük, M. ve Yılmaz, E. (2010). Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları. *Coğrafi Bilimler Dergisi CBD, 1*(8), 27-55.

Emanet, A. (2016). Yukarı Dicle Havzasında Göçer Toplulukların Kullandığı Yeni Assur Kapları: Salat Tepe Örneği. *KOUSBAD*(4), 41-60.

Eph'al, I. (2005). Esarhaddon, Egypt, and Shubria: Politics and Propaganda. *Journal of Cuneiform Studies, 57*(1), 99-111.

Erinç, S. (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu. H. Çambel ve R. Braidwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırması I* (s. 65-72). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Erkanal-Öktü, A. ve Erkanal, H. (2020). *Assur Döneminde Cudi Dağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Erkanal, H. (1984). 1983 Girnavaz Kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 6, 121-135

Erkanal, H. (1985). 1984 Girnavaz Kazıları. Kazı Sonuçları Toplantısı. 7, 201-210

Erkanal, H. (1988). 1986 Cudi Dağı Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 5*(2), 111-118.

Erkanal, H. (1998). Girnavaz. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft,* 120, 139-152

Faist, B. (2014). Die keilschrifttafeln aus Sam'al (Zincirli). *State Archives of Assyria Bulletin, 20*, 33-46.

Finkelstein, J. J. (1957). Assyrian contracts from Sultantepe. *Anatolian studies, 7*, 137-145.

French, D. H. (1991). Tille Höyük 1989. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 12*(1), 311-323.

Genç, B., Macginnis, J. (2023). *The Assyrian Rock Relief at Yağmur (Evrihan) in the Tur Abdin.* Oxford: Archaeopress Archaeology

Gökçek, G. (2005). Kahramanmaraş'ta Bulunmuş İki Yeni Asurca Tablet. *Archivum Anatolicum, 8*(1), 47-57.

Gökçek, G. (2015). *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Görsdorf, J., Hauptmann, H. ve Kashau, G. (2002). 14C-Datierungen zur Schichtabfolge des Lidar Höyük, Südost-Türkei. *Berliner Beiträge zur Archäometrie, 19*, 63-70.

Grayson, K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1155 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Vol. 1*
Toronto: University of Toronto Press.

Grayson, K. (1991). *Assyrian Rulers of the First Millenium BC I (1114-859), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Vol. 2*. Toronto: University of Toronto Press.

Grayson, K. (1996). *Assyrian Rulers of the First Millenium BC II (858-745), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Vol. 3,* . Toronto: University of Toronto Press.

Guarducci, G. ve Laneri, N. (2010). Hirbemerdon Tepe During the Iron Age Period: A Case Study in the Upper Tigris River Region. *Anatolica, 36*(2010), 17-65.

Gurney, O. R. (1952). The Sultantepe Tablets: a Preliminary Note. *Anatolian studies, 2*, 25-35.

Gurney, O. R. (1954). Two Fragments of the Epic of Gilgamesh from Sultantepe. *Journal of Cuneiform Studies, 8*(3), 87-95.

Gurney, O. R. (1955). The Sultantepe Tablets (Continued) IV. The Cuthaean Legend of Naram-Sin. *Anatolian studies, 5*, 93-113.

Gurney, O. R. (1956). The Sultantepe Tablets (Continued). V. The Tale of the Poor Man of Nippur. *Anatolian studies, 6*, 145-164.

Gurney, O. R. (1960). The Sultantepe Tablets (continued) VII. The Myth Of Nergal and Ereshkigal. *Anatolian studies, 10*, 105-131.

Güldoğan, E. (2016). Mezraa-Teleilat Tarak-Baskı 'IMPRESSO' Çanak Çömleği Bezeme Teknikleri Üzerine Deneysel Bir Çalışma. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*(11), 155-166.

Günay, I., Şarbak, A. ve Ersoy, A. (2011). Aşağı Salat Erken Tunç I İskeletlerinin Antropolojik Analizi. *TÜBAV Bilim Dergisi, 4*(3), 230-239.

Günay, D., Whallon, R. (1980). Araştırma Bölgesinde Daha Önce Yapılmış İnceleme ve Geziler, H. Çambel ve R. Braidwood. (Ed.*). Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları. Birinci Baskı.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*,* 83-106

Günbattı, C., Çeçen, S., Gökçek, G. ve Akyüz, F. (2020). *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Güngör, A. (2018). *Eski ve Yeni Dönem Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Sultantepe Höyüğü'nün Olası Kültürel Tarihi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.

Güngör, A. (2022). Sultantepe Höyüğü (Urfa) Yüzey Araştırması Sonuçları Doğrultusunda Erken Tunç Çağı Seramikleri. M. Işıklı, E. Fidan, A. Türker, ve M. A. Yılmaz (Ed.), *MÖ III. Binyılda Anadolu*. İstanbul: Ege Yayınları.

Gürer, H. (2016). *Yeni Assur Krallığı'nın Fırat'ın Batısındaki Yayılma Politikası.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Hamilton, M. W. (1998). The past as Destiny: Historical Visions in Sam'al and Judah under Assyrian Hegemony. *The Harvard Theological Review, 91*(3), 215-250.

Hauptmann, H. (1983). Lidar Höyük. *Türk Arkeoloji Dergisi*(46), 93-111.

Hauptmann, H. (1994). Ausgrabungen im Türkischen Euphratgebiet. *Heidelberger Jahrbücher*, 1-20.

Hawkins, D. ve Peker, H. (2014). Karkemish in the Iron Age. *Karkemish: An Ancient Capital on the Euphrates. Bologna: Ante Quem*, 107-110.

Hawkins, J. D. (1969). The Babil Stele of Assurnasirpal. *Anatolian studies, 19*, 111-120.

Hawkins, J. D. (1974). Assyrians and Hittites. *Iraq*(36), 67-83.

Herrmann, V. R., Schloen, D., MacGinnis, J. ve Wicke, D. (2016). Assyrian impact on the Kingdom of Sam'al: the view from Zincirli. *The provincial archaeology of the Assyrian Empire*, 265-274.

Işık, A. (2009). Sözlü Tarih ve Kürtlerde Sözlü Tarih Çalışma Örnekleri. *Toplum ve Kuram, 2*, 175-194.

Jakob, S. (2015). Daily Life in the Wild West of Assyria. *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire*, 177-187.

Jiménez, E., Adalı, S. F. ve Radner, K. (2015). Four 7th-Century BCE Neo-Assyrian Slave Sale Records from Marqasi (Kahramanmaraş) in the Erimtan Museum (Ankara) and Elsewhere. *Altorientalische Forschungen, 42*(2), 153-172.

Jiménez, E., Fıstıkçı, A. ve Adalı, S. F. (2015). Two 7th-Century BCE Neo-Assyrian Slave Sale Records from Marqasi (Kahramanmaraş) in a Collection at Gaziantep. *Altorientalische Forschungen, 42*(2), 173-183.

Kağnıcı, G. (2017). Asur Kral Yazıtlarında Diyarbakır Bölgesi ile İlgili Kayıtlar. M. Ş. Yüksel (Ed.), *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan* (s. 129-141). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Karadoğan, S. ve Kozbe, G. (2013). Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekan Etkileşimleri. E. Öner (Ed.), *Profesör İlhan Kayan'a Armağan* (Vol. 539-564). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Karul, N., Ayhan, A. ve Özdoğan, M. (2001). 1999 Yılı Mezraa-Teleilat KAzısı. N. Tuna, J. Öztürk, ve J. Velibeyoğlu (Ed.), *Ilısı ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (s. 133-174). Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).

Karul, N., Ayhan, A. ve Özdoğan, M. (2002a). 2000 Yılı Mazraa-Teleilat Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 23*(2), 63-74.

Karul, N., Ayhan, A. ve Özdoğan, M. (2002b). 2000 Yılı Mezraa-Teleilat Kazısı. N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (Ed.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (s. 101-129). ODTÜ Tarihsel Çevre ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM): Ankara.

Kertai, D. (2009). The History of the Middle-Assyrian Empire. *TALANTA*(XLI), 25-51.

Kılıç, Y. ve Yılmaz, C. (2020). Amarna Çağı ve Asur'un Yükselişi (Orta Asur Dönemi: MÖ1500-1000). G. Gökçek, E. Yıldırım, ve O. Pekşen (Ed.), *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: Değişim.

Konuk, S. (2013). Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Orta Çağ Kaynakları. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 28*(1), 175-192.

Kozbe, G. (2006a). Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Varlığı. A. Erkanal-Öktü ve E. Özgen (Ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması* (s. 496-509). İstanbul: Homer Kitabevi.

Kozbe, G. (2006b). Şırnak İli, Cizre-Silopi Ovası 2004 Yılı Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 23*(1), 293-308.

Kozbe, G. (2008). Şırnak İli Yüzey Araştırmaları, 2006. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1(25), 175-196.

Kozbe, G. (2018a). Kavuşan Höyük: A Small and Distinctive Site in the Countryside of the Assyrian Empise. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 404-419). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kozbe, G. (2018b). Sultantepe Mound: An Assyrian City Shrouded in Mystery. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kozbe, G. (2021). Assur İmparatorluk Taşrasında Küçük Bir Kırsal Yerleşim: Kavuşan Höyük. *Aktüel Arkeoloji, 82*, 66-81.

Kozbe, G. ve Köroğlu, K. (2004). Kavuşan Höyük 2002 Yılı Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 25*(2), 279-288.

Kozbe, G., Öğütle, İ. ve İşler, S. (2009). Kavuşan Höyük Kazısı 2007 Yılı Kazı Raporu. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 30*(2), 199-216.

Kozbe, G., Güngör, A. (2023). Şırnak İli, Cizre, Silopi Ve İdil İlçeleri 2021 Yılı Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 38(2*), 111-130

Kökten, K. (1947). Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(2), 223-239.

Köroğlu, K. (1998). *Üçtepe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Köroğlu, K. (2002). Demir Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi. *Anadolu Araştırmaları*(16), 449-476.

Köroğlu, K. (2009). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Köroğlu, K. (2016). Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları: İlk Sonuçlar. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*(41), 8-12.

Köroğlu, K. (2018a). Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 162-207). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Köroğlu, K. (2018b). Üçtepe. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Köroğlu, K. ve Yumruk, Ş. (2014). Ergani/Gisgis (Kesentaş) Yeni Assur Kabartması. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*(38), 2-8.

Kuhrt, A. (2009). *Eski Çağ'da Yakındoğu II* (Vol. II). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kurt, M. (2006). M.Ö. I. Binyıl Assur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi. *Belleten*(257), 1-25.

Kurt, M. (2008). Que Ülkesi ve Yeni Asur Devlet'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi. *Sosyal Bilimler Dergisi, X*(3), 117-134.

Kurt, M. (2009). Sanherip Dönemi Kilikya İsyanları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*(28), 189-203.

Kurt, M. (2010). II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi. *Ankara DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*(29), 69-88.

Kühne, H. (2023). Rethinking the Neo-Assyrian Geography of Tur Abdin. V. Şahoğlu, İ. Tuğcu, O. Kouka, Ü. Gündoğan, Ü. Çayır, R. Tuncel, ve A. Erkanal-Öktü (Ed.), *Hayat: Arkeolojiye Adanmış bit yaşam, Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar/ Hayat: A Life Dedicated To Archaeology Studies in Mediterranean Archaeology in Memory of Hayat Erkanal* (Vol. 2, s. 267-286). Ankara: Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfı Yayınları.

Lambert, W. G. (1959). The Sultantepe Tablets: a Review Article. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale, 53*(3), 119-138.

Lambert, W. G. (1970). The Sultantepe Tablets: IX. The Birdcall Text. *Anatolian studies, 20*, 111-117.

Laneri, N. (2011). Hirbemerdon Tepe Arkeoloji Projesi 2009. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 32*(4), 65-75.

Laneri, N. (2021). Hirbemerdon Tepe. *Aktüel Arkeoloji, 82*, 94-101.

Laneri, N. (2022). The Early Bronze Age in the Upper Tigris Region: A View from Hirbemerdon Tepe. M. Işıklı, E. Fidan, A. Türker, ve M. A. Yılmaz (Ed.), *MÖ III. Binyılda Anadolu* (s. 751-761). İstanbul: Ege Yayınları.

Laneri, N., D'agostino, A., Schwartz, M., Valentini, S. ve Pappalardo, G. (2006). A Preliminary Report of the Archaeological Excavations at Hirbemerdon Tepe, Southeastern Turkey,2005. *Anatolica, 32*, 153-188.

Laneri, N., Schwartz, M., Ur, J., Valentini, S., aposAGOSTINO, A., Berthon, R. ve Halde, M. M. (2008). The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2006-2007: A Preliminary Report on the Middle Bronze Age "Architectural Complex" and the Survey of the Site Catchment Area. *Anatolica, 34*, 177-239.

Levent-Kaçmaz, E. (2016). *Yazılı ve Tasvirli Belgeler Işığında Yeni Assur Krallığı'nda Ordu ve Savaş.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Lloyd, S., Brice, W. ve Gadd, C. J. (1951). Harran. *Anatolian studies, 1*, 77-111.

MacGinnis, J. (2012). Evidence for a peripheral language in a Neo-Assyrian tablet from the Governor's Palace in Tušhan. *Journal of near Eastern Studies, 71*(1), 13-20.

MacGinnis, J. (2018). Middle and Neo-Assyrian Cuneiform Texts from Anatolia. K. Köroğlu ve S. F. Adali (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 208-229). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

MacGinnis, J. ve Monroe, M. W. (2013-2014). Recent Texts From Ziyaret Tepe. *State Archives of Assyria Bulletin, XX*.

Marchesi, G. (2014). A Bilingual Literary Text from Karkemish Featuring Marduk (with contributions by Werner R. Mayer and Strahil V. Panayotov). *Orientalia, 83*(4), 333-340.

Marchetti, N. (2012). Karkemish on the Euphrates. Near Eastern Archaeology, vol. 75, *A Publication of the American Schools of Oriental Research*, Pennsylvania, ss.132-148.

Marchetti, N. (2020). Recent archaeological discoveries at Karkemish: anatomy and trajectories of a capital city on the middle Euphrates. *News from the Lands of the Hittites Scientific Journal for Anatolian Research, 3-4*, 251-400.

Marom, N. ve Herrmann, V. R. (2014). Incorporation into the Neo-Assyrian empire from the perspective of the faunal remains from Zincirli Höyük, Turkey. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies, 2*(4), 298-316.

Matney, T. (2018). Ziyaret Tepe. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 340-351). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Matney, T., Greenfield, T., Hartenberger, B., Jalbrzikowski, C., Köroğlu, K., MacGinnis, J., . . . Wicke, D. (2011). Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, Turkey, 2009-2010 Seasons *Anatolica, XXXVII*, 67-114.

Matney, T., Köroğlu, K., Wicke, D. ve MacGinnis, J. (2010). Diyarbakır/ Ziyaret Tepe 2008 Yılı Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 31*(4), 315-330.

Matney, T., MacGinnis, J., Wicke, D. ve Köroğlu, K. (2017). *Eighteen Years on the Frontiers of Assyria: the Ziyaret Tepe Archaeological Project.* Paper presented at the Imperial Connections: Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period Vol. 2, Proceedings of the 5th" Broadening Horizons" Conference İtalya.

Meissner, B. (1908). Die assyrische Stele von Anaz. *Orientalistische Literaturzeitung, 11*(1-6), 242-244.

Moore, J. (1993). *Tille höyük 1: The Medieval Period*: British Institute of Archaeology at Ankara.

Mutlu-Akkuş, S. (2017). Asur ve Urartu Devleti'nin Manna ülkesi üzerindeki hâkimiyet politikası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 4*(11), 225-239.

Müller, G. G. W. (2009). Eine Tontafel vom Lidar Höyük. *Altorientalische Forschungen, 35*(2), 312-317.

Müller, U. (1999). Die eisenzeitliche Stratigraphie von Lidar Höyük. *Anatolian studies, 49*, 123-132.

Naʾaman, N. (2002). The Construction of the Assyrian Empire: A historical study of the inscriptions of Shalmanesar III (859-824 BC) relating to his campaigns to the West by Shigeo Yamada. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 327*, 96-99.

Ona, S. (2020). *Arkeolojik ve Coğrafi Veriler Işığında MÖ I. binyılda yukarı Dicle Havzası'nda (Bismil-Batman Arası) Assur Varlığı.* (Doktora). Ege Üniversitesi, İzmir.

Ökse, A. T. (2011). The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia. S. R. Steadman ve G. McMahon (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10000-323 B. C. E.* (Vol. 260-289). New York: Oxford University Press.

Ökse, A. T. (2012a). Ilısu Barajı Etki Alanında Kalan Salat Tepe Kazıları Işığında Yukarı Dicle Havzası'nın Orta Tunç Çağı. *CollAn, 11*, 1-24.

Ökse, A. T. (2012b). Salat Tepe Orta Tunç Çağı Mezarları. *Tüba-ar, 15*, 47-68.

Ökse, A. T. (2017). Salat Tepe IV Mevsimlik Barınakları: Yukarı Dicle Havzasında Orta Çağ Ve Sonrasında Göçerler. *Tüba-ar, 21*, 163-188.

Ökse, A. T. (2018). Dicle Vadisi'nde Yeni Assur Dönemi Mevsimlik Köyler: Kilokki Tarlası(Kilokki Rabiseki), Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Salat Tepe. K. Köroğlu ve S. F. Adali (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ökse, A. T. (2019). Yukarı Dicle Havzasında Demir Çağı Göçerlerinde Devamlılık, Dönüşüm ve Değişim: Bir Sosyal Arkeolojik Değerlendirme. *Tüba-ar, 25*, 109-124.

Ökse, A. T. (2023). Zerzevan Kalesi'nde Bulunan Yeni Assur Silindir Mührü. A. Coşkun (Ed.) *Roma'nin Sınır Garnizonu Zerzevan Kalesi (s.32-41)* Orient Yayınları.

Özbilen, S. (2017). *Yeni Assur Devleti'nin Yukarı Dicle Havzası'ndaki Yayılımı.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özdoğan, M. (2013). Fırat Uygarlıkları: Tarihin Aktığı Nehir. *Arkeo Atlas*(8), 10-21.

Özdoğan, M., Karul, N. ve Ayhan, A. (2001). Mezraa-Teleilat 1999 Yılı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 22*(1).

Özdoğan, M., Karul, N. ve Özdoğan, E. (2011). 2002 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları. N. Tuna ve O. Doonan (Ed.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (Vol. 1, s. 35-96). Ankara: ODTÜ-Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).

Özfırat, A. (2005a). *Üçtepe II Tunç Çağları, Kazı ve Yüzey Araştırması Işığında*. İstanbul: Ege Yayınları.

Özfırat, A. (2005b). Üçtepe: Bir Assur Eyalet Merkezi. *Arkeo Atlas, 4*, 54-55.

Özfırat, A. (2005c). Eski Çağ'da Harran, İstanbul.

Özgüç, N. (1987). Samsat Mühürleri. *Belleten, 200*(LI), 429-439.

Özgüç, N. (2009). Samsat, Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 yılık Döneminden Kesitler. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Özkan, S. (1993). Kummuh/Kumaha. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 8*(1), 65-80.

Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2011). Gre Abdurrahman 2009 Yılı Kazısı Başlangıç Raporu. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 32(1), 101-118

Özkaya, V. , Coşkun, A. ve Şahin, V. S. (2012). Gre Abdurrahman 2010 Yılı Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 33(1), 295-313

Özyar, A. (2011). Geç Hittit Krallıkları. *Arkeo Atlas*(01), 370-381.

Parpola, S. (2008). CuneIiorm Texts From Ziyaret Tepe (Tushan), 2002-2003. *State Archives of Assyria Bulletin, XVII*, 1-115.

Parpola, S. ve Porter, M. (2001). *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*. Finland: Casco Bay Assyriological Institute.

Peker, H. (2005). Karkamış Krallığı. *Arkeoatlas*, 4:34-43.

Pekşen, O. (2018). Asur Kral Yıllıklarına Göre Asur Krallarının Anadolu'ya düzenledikleri Askeri Seferler, Sefer Güzergâhları ve Kentler. B. Gökçe ve P. Pınarcık (Ed.), *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar* (s. 307-332). Ankara: Akademisyen Kitabevi Yayınevi.

Radner, K. (2004). Das Archiv von Giricano. A. Schachner (Ed.), *Das Mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/ Dunnu-sa-Uzibi, Ausgrabungen in Giricano 1, Subartu XIV*

(s. 51-73). Turnhout: Brepols.

Radner, K. (2014). An Imperial Communication Network: the State Correspondence of the Neo-Assyrian Empire. K. Radner (Ed.), *State Correspondence in the Ancient World: From New Kingdom Egypt to the Roman Empire*. New York: Oxford University Press.

Radner, K. (2018). The City of Assur and the Kingdom of Assyria: Historical Overviev. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 2-23). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Radner, K. ve Schachner, A. (2002). From Tushan to Amidi. Topographical Questions concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period. N. Tuna, J. Öztürk, ve J. Velibeyoğlu (Ed.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999* (s. 723-776). Ankara: TAÇDAM.

Ragozin Z. A. (2022). *Asurlular İmparatorluğun Yükselişinden Ninova'nın Düşüşüne Kadar. İstanbul: Say Yayınları*

Saggs, H. W. F. (1963). Assyrian Warfare in the Sargonid Period. *Iraq*(25), 145-154.

Saggs, H. W. F. (1965). *Everyday Life In Babylonia And Assyria*. London: BT Batsford.

Sagona, A. ve Zimansky, P. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sams, G. K. (2012). Kral Midas. T. Sivas ve H. Sivas (Ed.), *Firigler Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* (s. 44-49). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Schachner, A. (2005). Tünel'deki Krallar: Diyarbakır Birkleyn Mağaraları. *Atlas, 146*, 74-84.

Schachner, A. (2006). Birkleyn Mağaraları (Dicle Tüneli) Yüzey Araştırması 2004. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 23*(1), 367-384.

Schachner, A. (2018). The Anatolian Interests of the Middle Assyrian Kings. K. Köroğlu ve S. F. Adali (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 108-125). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Schachner, A. (2021). Giricano Anadolu ve Mezopotamya Arasındaki Yukarı Dicle Bölgesi. *Aktüel Arkeoloji, 82*, 46-55.

Schloen, J. D. ve Fink, A. S. (2009). Searching for Ancient Samʾal: New Excavations at Zincirli in Turkey. *Near Eastern Archaeology, 72*(4), 203-219.

Schloen, J. D., Herrmann, V. R. ve Kalaycı, T. (2020). Zincirli Höyük Kazıları 2018. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 41*(1), 525-536.

Serdaroğlu, Ü. (1977). Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar, 1975. Ankara.

Sevin, V. (1990). 1988 Yılı Diyarbakır/Üçtepe Kazısı *Kazı Sonuçları Toplantısı, 11*(1), 103-121.

Sevin, V. (1999). *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sevin, V. (2019). *Yeni Assur Sanatı II Resim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Sönmez, M. E. (2012). Karkamış'ta Yerleşmenin Tarihsel Gelişiminde Etkili Coğrafi Faktörler ve Antik Karkamış Şehri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(4), 1082-1120.

Sözer, A. N. (1984). Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafî Bir Bakış. *Ege Coğrafya Dergisi, 1*(2), 8-30.

Speiser, E. A. (1957). Sultantepe Tablet 38 73 and Enūma Eliš III 69. *Journal of Cuneiform Studies, 11*(2), 43-44.

Struble, E. J. ve Herrmann, V. R. (2009). An eternal feast at Samʾal: the new Iron Age mortuary stele from Zincirli in context. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 356*(1), 15-49.

Summers, G. D. (1990). 1988 Tille Höyük Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 11*(1), 305-316.

Summers, G. D. (2010). Revisiting the end of the Late Bronze Age and the transition to the Early Iron Age at Tille Höyük. *Iraq, 72*, 193-200.

Şahin, H. A. (2019). Geç Hitit Beylikleri. *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* (1/2), 131-153.

Şahin, H. A. (2020). Eski Asur Devleti ve I. Şamsi-Adad. G. Gökçek, E. Yıldırım, ve O. Pekşen (Ed.), *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: Değişim Yayınları.

Şengün, M. T., Kılıçarslan, M. ve Göktaş, Y. (2022). Bırkleyn Mağaraları (Diyarbakır) ve Turizm Potansiyeli. *Mavi Atlas, 10*(1), 219-234.

Şenyurt, Y. (1988). Girnavaz Kazıları Işığında Geç Assur Devri Düğme Dipli Vazoları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *32*(1-2).

Şenyurt, Y. ve Akçay, A. (2020). Aşağı Salat Kazıları ve Yukarı Dicle Havzası Yerleşim Tarihi Üzerine Genel Bir Değerlendirme. B. Gür ve S. Dalkılıç (Ed.), *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan* (s. 413-438). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Şenyurt, Y. ve Akçay, A. (2022). Yukarı Dicle Bölgesi'nin En Eski Mezarlığı: Aşağı Salat. M. Işıklı, E. Fidan, A. Türker, ve M. A. Yılmaz (Ed.), *MÖ III. Binyılda Anadolu* (s. 764-780). İstanbul: Ege Yayınları.

Şenyurt, Y., Akçay, A. ve Aklan, İ. (2018). Yukarı Dicle Havzası'nda Bir Yeni Assur Yerleşimi: Aşağı Salat. *Seleucia*(8), 233-268.

Şenyurt, Y., Erten, E. ve Aklan, İ. (2017). Aşağı Salat Höyüğü'nden Cam At Rhytonu. *Seleucia, VII*, 345-362.

Tadmor, H. ve Yamada, S. (2011). *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*. Indiana: EISENBRAUNS.

Taşyürek, O. A. (1979). A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates. *Iraq, 41*(1), 47-53.

Taylor, J.G. (1865). Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, (35), 21-58

Tekin, H. (2006). Yatay Oluk Bezekli Bir Seramik Grubunun Ele Geçtiği Yeni Bir Merkez: Hakemi Use. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23*(1), 151-172.

Tekin, H. (2009). Hakemi Use 2008 Yılı Kazılarında Keşfedilen Geç Assur Dönemi Mezarları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 26*(2), 193-211.

Tekin, H. (2009a). Ilısu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşmeleri Yüzey Araştırması,2007. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1(26), 279-288

Tekin, H. (2013). Hakemi Use Kazıları. K. V. v. M. G. Müdürlüğü ve D. M. Müdürlüğü (Ed.), *Ilısu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (s. 103-134). Diyarbakır.

Tekin, H. (2018). Hakemi Use: Yukarı Dicle Vadisi'nde Bir Yeni Assur Köy Yerleşimi. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tekin, H. (2020). Hakemi Use Excavations Within the Ilisu Project. *Anadolu/Anatolia, 46*, 147-165.

Thompson, C. R. (1931). *The Prisms of Esarhaddon and Ashurbanipal Found at Nineveh 1927-28*. London: British Museum.

Tiryaki, S. (2018a). Çivi Yazılı Belgeler Işığında Yukarı Fırat Havzasındaki Yerel Politik Güç: Melid Krallığı. *Turkish Studies History, 13*(24), 215-228.

Tiryaki, S. (2018b). Demir Çağlarda Doğu-Güneydoğu Anadolu Tarihi Coğrafyasında Gaziantep ve Civarı. *II. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi 4-6 Mayıs 2009, Şanlıurfa*, 18-42.

Topaloğlu, Y. ve Uslu, S. (2020). Asur Devleti'nin Yıkılışı ve Medler. G. Gökçek, E. Yıldırım, ve O. Pekşen (Ed.), *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: Değişim Yayınları.

Toptaş, K. ve Akyüz, F. (2021). A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (rab-šāqê) kept at the Hasankeyf Museum (Batman). *Zeitschrift Fur Assyriologie Und Vorderasiatische Archaologie, 111*(1), 77-87.

Tropper, J. (1993). *Die Inschriften von Zincirli: neue Edition und vergleichende Grammatik des phönizischen, sam'alischen und aramäischen Textkorpus*. Münster: Ugarit-Verlag.

von Moltke, H. (1911). Briefe über Zustande und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839 (7th edition). Berlin.

Weaver, A. (2004). The "Sin of Sargon" and Esarhaddon's Reconception of Sennacherib: A Study in Divine Will,Human Politics and Royal Ideology. *Iraq*(66), 61-66.

Yamaç, A. (2013). *Oldest Documented Caves of the World: Bırkleyn Caves.* Paper presented at the 16th International Congress of Speleology, Czech Republic, Brno.

Yardımcı, N. (2006). Harran Kazısı. Hayat Erkana'a Armağan; Kültürlerin Yansıması. Avunç, B. (Ed.), Homer Kitabevi, İstanbul, ss.815-827.

Yiğit, T. (2000). Tabal. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 40*(3-4), 177-189.

Yiğit, T. (2020). *Eski Mezopotamya Tarihi.* Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Yıldırım, N. (2010). Anadolu'da bulunan yeni Asurca belgeler. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 29*(48), 119-135.

Yıldırım, N. (2012). Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amedi Şehri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 25*(2), 1-9.

Yıldırım, N. (2019). Bağlılık Emri/Yemini Metinlerine Yeni Asur Kralı Asarhaddon Döneminden Örnekler. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 66*(38), 67-86.

Younger, K. L. (2014). “War and Peace” in the Origins of the Arameans. N. Hans, D. Reinhard, P. Susanne, N. Georg, ve S.-B. Anais (Ed.), *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien* (s. 861-874). Münster: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments.

Zimansky, P. (2018). The Shadow Antagonist: Urartu's Relationship with Assyria. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Ed.), *Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı* (s. 230-255). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Zoroğlu, L. (2013). Arkeolojinin Doğuşu ve Kuramsal Gelişimi Konusunda Bir Deneme, *Jeofizik Bülteni*, 72:66-69.